

మహానవి శ్రీభారవిప్రసీతమ్
కిరాతార్జునీయమ్

మహామహాపాథ్యాంకం తొలించుల మన్నితాభిసూరికృతయూ
ఘంటాపథవ్యాఖ్యయూ సముల్లసితహం
ప్రభుమాది సర్గసవకమ్.

చేస్తున్నాము
మహానవిశాస్త్రాలు అండ్ సర్వీ
ప్రకటితము.
1950

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_204542

UNIVERSAL
LIBRARY

శ్రీః
మహాకవి శ్రీభారవిష్ణుణీతమ్
కిరాతార్జునీయమ్

మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరికృతయా

ఘంటాపథవ్యాఖ్యయా సముల్లసితమ్

ప్రథమాది సప్తసవకమ్.

చెన్న పు ర్వా మ్ :

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

ఇత్యేతైః ప్రకటితమ్.

1950.

All Rights Reserved.

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1950

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.
మహాకవి శ్రీభారవిప్రణీతం

మల్లినాథకృతయా ఘంటాపథాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహితం

కి రాతార్జునీయమ్

ప్రథమస్కప్తారంభః.

మూ. శ్రియః కురూణామధిపస్య పాలనీం
ప్రజాసు వృత్తిం యమయుజ్జు వేదితుమ్,
సవర్ణిలింగీ విదితస్సమాయయా
యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః.

౧

వ్యాఖ్యాన పీఠికా.

శ్లో. ఆర్ధాంగీకృతదాంపత్యమపి గాఢానురాగి యత్, పితృభ్యాం జగత్సన్మై
కస్మై చిన్నహసే నమః. ౧. ఆలంబే జగదాలంబం హేరంబచరణాంబుజం, శువ్యం
తియద్రజస్సుర్భాత్సద్యః ప్రత్యూహవార్థయః. ౨. తద్వివ్యమవ్యయం ధామ
సారస్వతమపాస్తహే, యత్ప్రసాదాత్ప్రీతీయంతే మోహంధతమసశ్చటాః. ౩. వా
ణీం కాణభుజీమజీ గణదవాసాసీచ్చ నైయాగకీ మంత్రస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుం
భేషుచూబాగరీతో, వాచామాచకలప్రహస్యమఖిలం యచ్ఛాత్రపాదస్సరం లోకే
భూద్యదుపజ్జ మేవ విదుషం సౌజవ్యజన్యం యశః. ౪. మల్లినాథకవిస్సోయం మం
దాత్మానుజిఘ్రుతయా, తిక్తిరాతార్జునీయాఖ్యం కావ్యం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛతి. ౫.
నారీకేఫలసప్తితం వచోభారవే స్సపది తద్విభజ్యతే, స్వాదయంతు రసగర్భనిర్భరం
సారమస్య రసీకా యభేషితం. ౬. నానానిబంధవిషమైకపక్షైర్నితాంతం సాశంక
చంక్రమణిన్నధియామశంకం, కర్తుం ప్రవేశమిహ భారవికావ్యబంధే ఘంటా
పథం కమపి నూతనమాతనిష్యే. ౭. ఇహాన్యయమాభేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే
మయా, నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నాన పేక్షితముచ్యతే. ౮.

అథ తత్ప్రథమా భారవినామా కవిః. 'కావ్యం యశనేఽర్థకృతేవ్యవహర
విదేశితరత్నయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసప్తితయోపదేశయతే' ఇత్యా
ద్యాలంకారికవచనప్రమాణ్యాత్కావ్యస్యా నేకశ్రేయస్సాధనతాం - 'కావ్యాలా
పాంశ్చ వర్ణయేదీతి నిషేధాస్త్రస్యార్థాత్కావ్యవిషయతాం చ పక్ష్యా కిరాతార్జు

నీయాఖ్యం మహాకావ్యం చిక్షిర్వచ్చిక్షీ తార్థవిఘ్నపరిసమాప్తినం ప్రదాయావిచ్ఛేద
తత్తతః ఫలసాధనత్వాత్ - 'అశీర్వమస్మి' యావన్మనోద్దేశోవాపి తస్తుఖ' మిత్యాచార్య
దండివనాదాశీరాద్యనృతమన్య ప్రబంధముఖతత్తతఃత్వాచ్చ వనేచరన్య యాధి
స్థిత ప్రాప్తిరూపం వస్తు నిర్దిశక్ కథాముపశీపతి:-

వా. శ్రియ ఇతి, ఆదితః శ్రీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగజాదిషుద్ధిర్నాత్రాతీవోప
యుజ్యతే-తిరుక్తం. శ్లో. 'దేవతావాచకౌశ్యన్తాయే చ భద్రాదివాచకౌ, తే సర్వేనై వ
నింద్యాస్యన్యస్థి పితో గణతోఽపివే'తి. కురూణాం నివాసాః కురవః జనపదవిశేషాః *
తస్య నివాసఇత్యణోజనపదే లుప్ - తేషామధిపస్య సంబంధినీ? శేషే షష్ఠీ-శ్రియః
రాజలక్ష్మ్యః * కర్తృకర్తృణాః కృతీతి కర్తృణిష్ఠీ-పాల్యతే అనయేతి చాలసినీ తాం
ప్రతిష్ఠాపికామిత్యర్థః - ప్రజానురాగమూలత్వాత్సంపద ఇతి భావః * కరణాధికరణ
యోశ్చేతి నూత్రేణాత్ర కరణే ల్యుట్-టిడాణఇత్యాదినా జీవ - ప్రజాసు జనేషు
విషయే. ని. 'ప్రజాస్యాత్సంతతాజన' ఇత్యమరః - వృత్తిం వ్యవహారం వేదితుం జ్ఞా
తుం యం వనేచరం అయ్యుక్త నియుక్తవాక్, వర్ణః, శ్లో. 'స్తరణం కీర్తనం
శేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సంకలోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవచ.
ఏతన్మైఘనమస్తాంగం ప్రవదంతి మనీషిణః, వివేరితం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాప్యలక్షణ'
మిత్యుక్తాష్టవిధమైఘనాభావరూపాప్రశస్తేః - వర్ణోఽస్యాస్తీతి వర్ణీ బ్రహ్మచారి
* వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణీతిని ప్రత్యయః - తస్య లింగం చిహ్నమస్యాస్తీతిః వర్ణ
లింగీ బ్రహ్మచారివేదవాసిత్యర్థః-సః నియుక్తః, వనే చరతీతి వనేచరః కిరాతః, ని.
'భేదాః కిరాతశబరపులింగా వ్యచ్చుజాతయ' ఇత్యమరః, * చరేష్వ ఇతి టప్రత్యయః -
తత్పురుషే కృతిబహుళమిత్యణో - విదితం వేదనమాస్యాస్తీతి విదితః పరవృత్తాంత
జ్ఞానవానిత్యర్థః - 'అన్యఆదిభ్యో' ఇత్యన్వికృత్యాః అథవా కర్తరి కర్తృధన్వోప
చారా ద్విదితవృత్తాంతో విదిత ఇత్యుచ్చతే - ఉభయత్రాపి. పితా గావః, భుక్తా
బ్రాహ్మణాః, విధత్తాబ్రాతరః, ఇత్యాదినత్సాధుత్వం - న తు కర్తరిక్తః, సకర్త శేధ్య
స్తస్య విధానాభావాత్-అతఏవ భావ్యకారః, అకాగో మత్స్యగీయః, విధక్తమేషా
మస్తీతి విధక్తాః, పితమేషామస్తీతి పీతాః, భుక్తమేషామస్తీతి భుక్తాఇతి-అథవా ఉత్త
రపదలోపాత్ర ద్రవ్యవ్యయ-విధక్తధనా విధక్తాః, పీతోదకాః పీతాః, భుక్తాన్నాభుక్తా
ఇతి-అత్ర లోపశబ్దార్థ మాహ కై యటః - 'గమ్యాత్సాప్రయోగఏవ లోపాభిమతః, విధ
క్తాభ్రాతర ఇత్యత్ర చ ధనస్య యద్విధక్తత్వంతద్భిత్వమూపచర్యతే, పీతాగావఇత్యత్రా
పుష్పదకస్యపీతత్వం గోమ్యురోప్యతే, భుక్తాబ్రాహ్మణాఇత్యత్ర అన్నస్య భుక్తత్వం బ్రాహ్మ
ణేషూపచర్యత' ఇతి, తద్వదత్రాపి వృత్తిగతం విదితత్వం వేదితం వనేచరే ఉపచర్య
తే - పీతన - 'వనాయపీత ప్రతిబద్ధతాన్' - 'పాతుం నప్రథమం వ్యవస్యతి జలం
యుష్మస్యపీతేషు యా'-ఇత్యేవమాద యోవ్యాఖ్యాతాః-అథవా విదితః విదితవాక్ సక

ర కాదప్యవినశీతేకరజీకరరిక్తిః 'ఆకరఃకర్తా' ఇత్యాదౌ యథా, యథాహుః - శ్లో. 'ధాతోరథాంతరేవృత్తేర్ధాత్వస్థేనోప సంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్తృణో కర్మకాక్రియే'తి ప్రతీహారాది నాజ్ఞాపితఇతివాన్వైతవ సేన్వైతాభ్యే తపోవసే - యద్యా ద్యే ఇతే గతేయస్తాత్త్వ ద్వితం ద్వితమేవన్వైతం తచ్చ తద్వనం చ తస్మిక్, శోకమాహరహితే ఇత్యర్థః - సేతమితి శేమ - యుధి రణే సిరం యుధిష్ఠిరం ధర్మరాజం *హలదంతాత్స స్తమ్యాస్సంజ్ఞాయావిత్యుక్ - గవియుధిభ్యం స్థిర ఇతి చత్వం గమాయయా సంప్రాప్తః అత్ర వసే న సేచర ఇతి ద్వయోః స్వరవ్యంజనసముదాయయో రేకస్తే నావృత్త్యా వృత్త్యుపసానామాలంకారః - అస్మిక్ సర్గే వంశస్థకృతంతలక్షణం తు, శ్లో. 'జతాతు వంశస్థముదీరతం జరా'వతి.

అవ. సంప్రతి తత్కాలోచితమాదగ్యయక్ తస్య వసేచరస్య గుణసంపన్నత్వ మాహః - ('తరః కిమిత్యత ఆహే'తి కేఘచిత్తుస్తకేఘ)

కృతప్రణామస్య మహీం మహీభుజే జితాం సః త్నేనని వేదయిష్యతః, నవివృతేత్యనునోనహాప్రియం ప్రవక్తుమిచ్ఛంతిస్మిమాహేతైషిణః. ౨

వాన్. కృతప్రణామశీలి. కృతప్రణామస్య తత్కాలోచితత్వతక్రూతనమ స్కారస్య సపత్నేన రిపుణా దుర్యోధనేన - ని. 'రిపావైరిసపత్నా రిద్విషద్వేషణ దుర్హృద' ఇత్యనుః - జితాం స్వాకుక్రీతాం మహీం భూమిం - మహీభుజే యుధిష్ఠిరాయ - క్రియాగ్రహణాత్సప్రదానత్వం - నివేదయిష్యతో జ్ఞాపయిష్యతః - లృటస్సద్వేతిత్యప్రత్యయః - తస్య వసేచరస్య మనోన వివృతే, కథమిదృగప్రియం రాష్ట్రే విజ్ఞాపయామితి మనోన చచాలేత్యర్థః *వ్యభధ. మచలనయోఽతి ధాతోర్లట - ఉక్తిమగ్ధమగ్ధాంతరన్యాసేన సమగ్రయతే - నహీతి. హి యస్తాత్ హితమిచ్ఛంతీతి హితేషిణః స్వావిహితాంసః పురుషాః స్వాహావిధ్యాధూతంప్రియంవర్తం సేచ్ఛంతి అన్యథా కార్యవిఘాతకరయా స్వామిప్రసాదస్సృజితీ భావః - 'అహాభ్యయమాంద్య మమృషాభాషిత్వమధూహకత్వం చేతి చారగుణా' ఇతి నిలివాక్యామృతే.

అవ. లభాపి ప్రాప్త్యా రాష్ట్ర కథం నిష్ఠురోక్తి రిత్యాశంక్య స్వామ్యగుణాయా న దూష్యతీత్యాశయేనాహః -

మూ. ద్విషాం విఘాతాయ విధాతుమిచ్ఛతో

రహస్యనుజ్ఞామధిగమ్య భూభృతః,

స సౌష్ఠవోదార్యవిశేషశాలినిం

విసశ్చితార్థామితి వాచ మాదదే.

3

వాన్. ద్విషామితి. రహసి ఏకాంతే యః వసేచరః ద్విషాం కత్తుజాం - కర్తజీ వశ్చీ - విఘాతాయ - ద్విషో విహంతుమిత్యర్థః. * తుమర్థాభావవచనాదితి చతుర్థి, భావవచనాచ్చేతి రుమర్థే ఘో ప్రత్యయః - అత్ర తాదర్శ్య చతుర్థ్యామపి న

దోష:-తథాపి ప్రయోగజై చిత్త్యవిశేషస్యాప్యలంకారత్వాదేవం వ్యాచక్షతే. విధాతుం వ్యాపారం కర్తుం ఇచ్చతః *సమానకర్తృకేషు తుమున్-ద్విషో హంతు ముద్యుంజా నశ్యేత్కర్థః-అతఏవ భూభృతో యుధిష్ఠిరస్య అనుజ్ఞాం అధిగమ్య ప్రాప్య సుష్టుభావస్సోపవనం శబ్దసాధుత్వం. * సుష్టుశబ్దాదవ్యయాదుద్ధాత్రాదిద్వాదశ్చో ప్రత్యయః. ఉదారస్య భావః బౌదార్యం ఆర్థగంపత్తిః తయోర్ద్వంద్వః సోపవదార్యే, అత్రేదార్యశబ్దస్య అబాద్యజంతత్వేన - 'అక్షణహేతోః క్రియాయా' ఇత్యత్రాల్పచరస్యాపి హేతుశబ్దస్య పూర్వనిపాతమవర్వతా నూత్రకృతైవ పూర్వనిపాతకాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా న్న పూర్వనిపాతః-ఉక్తం చ కాశికాయాం - 'అయమేవ అక్షణహేతో రితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారిచిహ్నః'మితి - తే ఏవ విశేషస్తయోర్వావిశేషః తేన కాలతే శోభత ఇతి సోపవదార్యవిశేషకాలినీ తాం, తాచ్ఛీల్యేణిని, వినిశ్చితాగ్గాం విశేషతః ప్రమాణతః నిర్ణేతాగ్గాం ఇతి వక్ష్యమాణరూపాం వాచం ఆదదే స్వీకృతవాక్:-వస్తువుపచక్రమ ఇత్యర్థః.

అవ. ప్రథమం తావదప్రియనివేదకమాత్మానం ప్రత్యక్షోభం యాచతే:-

మూ. క్రియాసు యుక్తైర్మృచారచక్షుషో
న వంచనీయాః ప్రభవోఽనుజీవిభిః,
అతోఽర్హసి తుంతుమసాధు సాధు వా
హితం మనోహరి చ దుర్లభం వచః.

ర

వ్యా. క్రియాస్వీతి. హేనృప - క్రియాసు కృత్యకస్తుషు యుక్తైర్మృచాయుక్తైః అనుజీవిభిర్భృత్యైః చారానిభిరీత్యర్థః - చరంతితి చరః తవన చారాః - చరః పచాద్యచ్. అజంతాత్ప్రీత్యాదిత్వాదశ్చో ప్రత్యయః, తవన చక్షుర్యేషాం తే చారచక్షుషః-తదుక్తం. శ్లో. 'గావః పశ్యంతి గంధేన వేదైః పశ్యంతి పండితాః, చానైః పశ్యంతి రాజాన శ్చక్షుర్భ్యో మితరే జనా' ఇతి 'స్వపరమండలకార్యావలోక'నే చారాశ్చ ఊంషి క్షీతిపాటాకాసా' మితి నీలివాక్యామృతే, ప్రథమః నిగ్రహోనుగ్రహసమర్థాః స్వామినః న వంచనీయాః సప్రతారణీయాః సత్యమేవ వక్తవ్యా ఇత్యర్థః - చారాపచారే చక్షురపచారవద్రాజ్ఞాం పదే పదే వినిపాత ఇతి భావః-అతః అనంచనీయత్వాదేతోః-అతిసాధు ఆప్రియం సాధువా ప్రియంవా,? మదుక్త మితిశేషః తుంతుం సోధుమర్హసి - యద్వా, వాశబ్ద ఇవార్థే, అసాధు సాధ్యైవ తుంతుమర్హసి - కుతః, హితం పథ్యం మనోహరి మనః ప్రియంచ వచోవాక్యం దుర్లభం దుష్ప్రిపం, అతో మద్వచోపి హితత్వాదప్రియమపి తుంతవ్యమిత్యర్థః.

అవ. తస్మి తుష్టింభావ ఏవ వరమిత్యాశంక్యాహః—

మూ. స కిం సఖా సాధు న శాస్తియోఽధిపం
హితాన్నయస్సంశృణుతే స కిం ప్రభుః,
సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం
నృకేష్యమాత్యేషు చ సర్వసంపదః.

౫

వ్యా. స ఇతి: య: సఖా సుహృత్ అమాత్యాది: - అధిపం స్వామినం ప్రతి
సాధు హితవాక్యం న శాస్తి నోపదిశతి. * యనిశాసీత్వాదినా శాస్తేషు హితత్వాన్వికర్త
కత్వం, స: హితానుపదేష్టా పురుషతుత్సిత: సఖా కిం సఖా దర్శంతీశ్చర్మ: * తేష ఇతి
సమాసాంత ప్రతిషేధ: - తథా య: ప్రభు: నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ: స్వామి హితా
దాప్తజనాత్ హితోపదేష్టుస్సకాశాత్ * అభ్యాసోపయోగ ఇత్యపాదానత్వార్థం
చమి నసంశృణుతే నశృణోతి-హితమితి శేష: * సమాగమ్యచ్ఛీత్వాదినా సంపూర్వా
చ్ఛృణోతే రకర్త కాదాత్త నేపదం, అకర్తకత్వం వై వక్షికం సహితమత్రేతా ప్రభు:
తుత్సితస్వామి పూర్వవత్సమాస:-సర్వథా సచివేన వక్తవ్యం శ్రోతవ్యం చ స్వామినా,
ఏవం చ రాజమంత్రిణోరైకమత్యం స్వాదిత్యర్థ: - ఐకమత్యస్య ఫలమాహ: సదేతి. హి
యస్తాత్ నృకేషు స్వామిషు-అమాసహభవా అమాత్యా: తేషు చ * అవయూర్త్యవ్-
అమకూలేషు పరస్పరానురక్తేషు సత్సు సర్వాసంపద: సదా రతిం అనురాగం కుర్వతే
కుర్వంతి న జాతు జహతీత్యర్థ: - అగో మయా వక్తవ్యం త్వయా చ శ్రోతవ్యమితి
భావ: - అత్ర రాజమంత్రిణో ర్హితానుపదేశతదశ్రవణనిందాసామగ్ధ్యసిద్ధేనైకమత్య
లక్షణకారణస్య నిర్దిష్టస్య సర్వసంపత్సిద్ధిదూపకార్యేణ సమర్థనాత్కార్య కారణ
సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకార: - తద్వంతం, 'సామాన్యవిశేషకార్య
కారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమథాంతరన్యాస' ఇతి.

అవ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి:—

మూ. నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబా:

క్వ భూపతీనాం చరితం క్వ జంతవః,

తవానుభావో ఽయమవేది యన్నయా

నిగూఢతత్త్వం నయవర్త విద్విషామ్.

౬

వ్యా. నిసర్గేతి. నిసర్గదుర్బోధం స్వభావదుర్గ్రహం * ఈషద్దురిత్యాదినా ఖల్
ప్రత్యయ: భూపతీనాం రాజ్ఞాం చరితం వ్యాపార: క్వ-అబోధవిక్లబా: అజ్ఞానోపమాతా:
జంతవ: మాదృశా: పామరజనా: - ఇదమిదృగితి విశ్చేతుమసమర్థా ఇత్యర్థ: క్వ,
నోభయం సంఘటత ఇత్యర్థ:-తథాపి నిగూఢతత్త్వం సంవృతయాధార్థ్యం విద్విషాం

శత్రుజాం - నయపర్మ హద్దణ్యప్రయోగః. శ్లో. 'సంధివిగ్రహయానాని సంస్థా
ప్యాసనమేవచ, దైవధీభావశ్చ విజ్ఞేయాషడ్గుణానీతివేదిసా' మిత్యాది రూపః-మయా
అవేషితి యత్ జ్ఞాతమితి యత్ * విదేః కర్తృణి లుక్ - ఆయం ఇదం వేదనమి
త్యర్థః విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః-తవ అనుభవః సానుభవ్యం అనుగతోభావః
అనుభవ ఇతి ఘృణంతేన ప్రాదిసమాసః, నతూపస్పృష్టాత్ ఘృణో ప్రత్యయః శ్రిణీ
భువోనుపసర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్భవతేర్ఘ్విధానాత్, అతఏవ కాశికాయాం - 'కథం
ప్రభావోరాజ్ఞాం, ప్రకృప్తీ భావ ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతి, వోషనరిహారా సమ్యక్
భావైవ విజ్ఞాపయామి నతు వృథా కర్తృకతోరం ప్రలపామిత్యాశయః.

అవ. సంప్రతి యద్వక్తవ్యం తదాహః:-

మూ. విశంకమానో భవతః పరాభవం నృపాసనస్థోఽపి వనాధివాసిनః,
దురోదరచ్ఛద్యజితాం సమీహతే నయేన జేతుం జగతీం సుయోధనః.

వ్యా. విశంకమానఇతి. సుఖేన యోధ్యతే సుయోధనః * భాషాయంకాసి
యుధిద్యుక్. ధృషిమృషిభ్యో యుజ్యక్తవ్యః - నృపాసనే తిష్ఠతీతి నృపాసనస్థః సిం
హాసనస్థాపి సర్వాం మహీం ఆధిష్ఠిలోపీత్యర్థః - వనమధివసతీతి వనాధివాసిన్ వన
స్థాత్ రాజ్యప్రస్తాదపీత్యర్థః - భవతః త్వత్తః పరాభవం పరాజయం విశంకమానః
ఉత్ప్రేక్షమాణస్యై - దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం ద్యూతం * పృషోదరాది
త్వాత్సామ్యః. ని. 'దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదర' మిత్యమరః,
తస్య ఛద్య నా మిషేణ జితాం లభ్యాం దుర్నయజితామిత్యర్థః - జగతీం మహీం ని.
'జగతీ విష్టపే మహ్యాం వాస్తుచ్ఛందోవిశేషయో' రితివై జయింతీ-నయేన సీత్యా జేతుం
వశీకర్తం సమీహతే వ్యాప్రియతే నతూదాస్త ఇత్యర్థః - బలవత్సామికమవిశుద్ధా
గమం చ ధనం భుంజానస్య కుతో మనస్సమాధిరితి భావః-అత్ర దురోదరచ్ఛద్య
జితామితి విశేషణద్వారేణ పదార్థస్య చతుర్థపాదార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యా
సాద్వివేచితకావ్యలింగ మలంకారః తదుక్తం శ్లో. 'హేలోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్య
లింగముదాహృత' మితి.

అవ. 'నయేన జేతుం జగతీం సమీహత' ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహః:-

మూ. తథాపి జిహ్వా స్స భవజ్జగీషయా

తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః,

సమున్నయక్ భూతి మనార్యసంగమా

ద్వరం విరోధోపి సమం మహాత్మభిః.

౮

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి సాశంకోపి జిహ్వాః వక్త్రః వంచకఇతి యావత్-సుదుర్యో
ధనః భవజ్జగీషయా గుణైః భవంతమితి క్రమితుమిచ్ఛయేత్యర్థః హేతావిత్యతీయా -

గుణసంపదా దానదాక్షిణ్యాదిగుణగర్విణ్య-కరణేన - శుభ్రం నిర్మలం యశః భ్యాసితం తనోతి-సఖితో గుణవిశేషలోభనీయాం త్వత్సంపదమాత్మ సాత్కర్త్యం త్వత్తోపి గుణ వత్తామాత్మనః ప్రకటయతీత్యర్థః-న స్వేకం గుణినస్సతోపి క్షణనవిరోధో మహాం సస్య దోష ఇత్యాశంక్య సోఽపి సత్సంసర్గాదిలాభేన నీచసంసర్గాద్వరముత్కర్షణావహత్యా దిత్యాహ-సమున్నయన్నితి. తథాహి, భూతిం సంపదం సమున్నయక ఉత్కర్షణమా పాదయక *లటశ్శత్రుకానచావిత్యాదినా శత్రుప్రత్యయః-పునర్లట్ గ్రహణ సామ ధ్యాత్ప్రళయ సామానాధికరణ్యం, మహాత్మ భిస్సమం సత్పురుషైస్సహేత్యర్థః. ని. 'సాకం సత్ర సమం సహే' త్యమర.-విరోధోపి అనార్యసంగమాద్ధర్మనసంసర్గాత్ పంచమీవిధక్త ఇతి పంచమీ, వరం మనాప్రియం. ని. 'జైవాద్వృత్తే వరశ్చేతి త్రిముక్తి జేమనాప్రియే' ఇత్యమరః- అత్ర భూతుత్కర్షకత్వాత్ మైత్ర్యపేక్షయా మనాప్రియత్వం విరోధస్య, భూతిం సమున్నయన్నిత్యస్య పదార్థస్య పూర్వవాక్యా న్నయే సమాప్రకృత్యా వాక్యార్థస్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్మత్వాభ్యుదోషా పత్తిః-తదుక్తం. శ్లో. 'సమాప్తపునరాదానే సమాప్తపునరాత్మక' మితి - నచ వాక్యంతరమేతత్ యేనో క్షదోషపరిహరస్యాత్-అథాంతరన్యాసోఽలంకారః - సచ భూతిసమున్నయనస్య పదార్థస్య విశేషణద్వారా విరోధపరత్వం ప్రతిపేతు త్యాభిధానమాప కావ్యలింగానుస్థిత ఇతి.

అవ. నను కార్యం కేవలా నీతిరిత్యాశంక్య నీతియుక్తం పౌరుషమస్యే త్యాహ.-

మూ. కృతారిషడ్వర్గజయేన మానవీ
మగమ్యరూపాం పదవీం ప్రశిత్సునా,
విభద్య న క్కందివ మస్తతంద్రిణా
వితన్య తే తేన నయేన పౌరుషమ్.

గా

వ్యా. కృతేతి. షడ్జాం వర్గః షడ్వర్గః ఆరీణామంతశ్శత్రుజాం కామక్రోధా దీనాం షడ్వర్గోఽరిషడ్వర్గః - శివభాగవతవత్సూచః-తస్య జయః కృతో యేన తేన తథోక్తేన వివేకేనేత్యర్థః. వివేకాధికారం ప్రజాపాలనమితి భావః - అగమ్యరూపాం పురుషమాత్రేణ దుష్ప్రపరూపాం మనోరిమాం మానవీం మనూషదిష్టసదాచార త్సుజ్ఞామిత్యర్థః - పదవీం ప్రజాపాలనపద్ధతిం ప్రశిత్సునా ప్రపత్తుమిచ్ఛనా ప్రప ద్యతే సున్నంతగుప్రత్యయః * సనిమిషేత్యాదినా ఇషాదేశః అత్ర లోపోభ్యాస స్యేత్యభ్యాసలోపః-అస్తా తంద్రిః ఆలస్యం యస్య తేన అస్తతంద్రిణా అనంత సేనేత్యర్థః తదిస్సామ్రోధాతుః - తస్మాద్వక్త్ర్యాకయశ్చేత్యాదాదికః క్రిక ప్రత్య యః, కృదికారాదన్వీనా జీవన్మృత్య ఇతి జీవీ వందీఘటితీరికంద్రితి జీవంతోఽపి తీరికస్వామి - తథా శ్రీరామాయణే ప్రయోగశ్చ శ్లో. 'నిస్తంద్రిప్రమత్తశ్చ న్యదోషపరదోషవి' దితి, తేన దుర్యోధనేన పురుషస్య కర్తృపౌరుషం పురుషకారః

ఉద్యోగఇలియావత్ * యువాదిత్వాదన్వృత్యయః ని. 'పారుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్తృణి తేజసీ'తి విశ్వ-న క్తం చ దివాచ న క్తందివం అహారాత్రమిత్యర్థః.- అచతురేత్యాదిరా సప్తమ్యర్థః. వృత్త్యో రకన్యాయో ర్ద్వంద్వనిపాతేఽచ సమా సాంతః-విభజ్య అస్యాం వేదాయామిదం కార్యమిద మకార్య మితి భాగం కృత్వా-తథాచ రక్షాభయ వాసే-ఆయుష్యయోపదర్శనం. పౌరజానపదానాం కార్యావేక్షణం, స్నానభోజనాద్యుపసేవనం, జలప్రీడార్థ ముద్యానాదిగమనం, కరితురగరథసేవనం, సేవాసఖ్యాదిపరిక్షయోదయచింతనం చేతి-నయేన నీత్యా వితన్యతే విస్తార్యతే.

అవ. సంప్రతి భృత్యాద్యనురాగమాహః:-

మూ. సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః

సమానమానాన్ సుహృదశ్చ బంధుభిః,

న సంతతం దర్శయతే గతస్తయః

కృతాధిపత్యామివ సాధుబంధుతామ్.

౧౦

వ్యా. సఖీనితి. గతస్తయో నిరహంకారః ఆకపీవ స దుర్యోధనః సంతతం నిత్యం సాధు సమ్యక్, అకపటమిత్యర్థః.-అనుజీవినో భృత్యాన్ ప్రీతియుజస్సత్కారేణ యుక్తాన్ స్నిగ్ధాన్ - సఖీనివ మిత్రాణీన దర్శయతే లోకస్యేతి శేషః * పేరుమతి చేతి ణిచ్-ణిచ్ శ్చేత్యాత్త నేపదం-శోభనం హృదయం యేహం తే సుహృదో మిత్రాణిచ * సుహృద్వర్తదౌ మిత్రమిత్రయోరితి నిపాతః - బంధుభిర్భ్రాతృబిబంధుభిః సమానమానాన్ తుల్యబహుమానాన్ దర్శయతే-బంధూనాం సమాహో బంధుతా తాం* గ్రామజనబంధుభ్య స్తత్ - కృతం ఆధిపత్యం స్వామ్యం యస్యాస్తాం కృతాధి పత్యా మివ దర్శయతే - బంధూనధిపతీనివ దర్శయత ఇత్యర్థః. యథా భృత్యాదిషు సఖ్యాదిబుద్ధి ర్జ్ఞాయతే లోకస్య తథా తాన్ సంభావయతీత్యర్థః, - అత్ర, అనుజీవా దీనాం కర్తృ రిప్పీతరమం కర్తేతి కర్తృత్వం పూర్వే తస్మిన్నేవ పదాన్వయే వాక్యార్థ మిత్యం వర్ణయంతి - సరాజా అనుజీవాదీన్ సఖ్యాదీనివ దర్శయతే, సఖ్యాదయ ఇవ తేతం పశ్యంతి-సఖ్యాదిభావేన పశ్యతస్తాన్ తథా దర్శయతే-స్వయమేవ ఛందా నువ ర్తితయా స్వదర్శనం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. అథాత్ స్వస్వీప్పీతరకర్తృత్వం అణి కర్తృరనుజీవాదీ, అభివాదివృహోరాత్త నేపదమిత్యుపసంఖ్యానమితి పాక్షికం కర్తృత్వం, ఏవం చాత్రాణ్యంతకర్తృణో రాజ్ఞో ణ్యంతే కర్తృత్వేఽపి ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమేవేత్యాదివదప్రాయమాణకర్తృంతరత్వాభావాన్నాయం శేరణాది నూ త్రస్య విషయ ఇతి మత్వాణివ శ్చేత్యాత్త నేపదం ప్రతిపేదితే-భాష్యేతు శేరణాది నూత్రవిషయత్వమేవాస్యోక్తం - యథాహ పశ్యంతి భృత్యా రాజానం. దర్శ

యతే భృత్యాక రాజా ఆత్రాత్త నేపదం సిద్ధం భవతీతి. ఆత్రాహ కైయటః -
ససు కర్తాంతరసద్భావాదత్రాత్త నేపదేన న భావ్యమ్, ఉచ్యతే-ఆస్తాదేవోదాహరణా
ద్భావ్యకారస్యామభిప్రాయ ఉహ్యతే - అన్యంతావస్థాయాం యే కర్తృ కర్తృణీ
తద్యతిరి క్తకర్తాంతరసద్భావే ఆత్త నేపదం న భవతి, యథా, శలమాగోహయతి
మసుష్యానితి-ఇహ త్వన్యంతావస్థాయాం కర్తృణాం భృత్యానాం జో కర్తృత్వమితి
భవత్యేవాత్త నేపదమితి.

అవ. నచాయం త్రివర్గాత్ప్రమాద్యతీత్యాహః:-

మూ. అనంత మారాధయతో యథాయథం

విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,

గుణానురాగాదివ సఖ్యమియివా

న్న బాధతేస్య త్రిగణః పరస్పరమ్.

౧౧

వ్యా. అసప్తమితి. యథాయథం యథాస్వం విభజ్య అసంక్షిప్తరూపం వివిచేష్య
త్యర్థః * యథాస్వే యథాయథమితి నిపాత నా ద్విర్భావో నపుంసకత్వం చ-హ్రస్వో
నపుంసకే ప్రాతిపదిక స్వేతి హ్రస్వత్వం, పక్షే పాతః పక్షపాతః ఆసక్తివిశేషః-సమ
స్తుల్యో యస్యాం తయా సమపక్షపాతయా భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ పూజ్యేష్వసు
రాగో భక్తిరిత్యుపదేశః-పూజ్యత్వాయం త్రివర్గఇతి. అనంత మనాసంతి-అవ్యసనిత
యేతి యావత్-ఆరాధయతః సేవమానస్యాస్య దుర్యోధనస్య త్రయణాం ధర్మార్థ
కామానాం గణః త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో ధర్మకామాశ్చతుర్వర్గస్సమోక్షై'
రిత్యమరః-గుణానురాగాత్తదీయగుణేష్వసురాగాదునదాక్రయతో భాదిత్యర్థః - సఖ్య
ర్థాన సఖ్యం మైత్రీం * సఖ్యర్థఇతి య ప్రత్యయః ఈరువానివోపగత ఇవేత్యు
త్ప్రేక్షా * ఉపేయివాపనాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసు ప్రత్యయాంతో నిపాతః -
నాత్రోపసర్గ స్తంత్రమితి కాశికాకార ఆహస్త - పరస్పరం న బాధతే న రుణధి
సమవర్తిత్వాదస్య ధర్మార్థకామాః పరస్పరానుపముద్దేన - వర్ధంత ఇత్యర్థః, ఉక్తంచ.
శ్లో. 'ధర్మార్థకామాస్సుమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తిస్స నృపో జఘన్యః' ఇతి.

అవ. అథ శ్లోక త్రయేణ ఉపాయకాశలం దర్శయన్నాదా సామదానే దర్శ
యతి:-

మూ. నిరత్యయం సామ న దానవర్జితం

న భూరిదానం విరహాయ్య సత్క్రియామ్,

ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ

గుణానురోధేన వినా న సత్క్రియామ్.

౧౨

వ్యా. నిరత్యయమితి. తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్వాధం అమాయక మిత్యర్థః-అన్యథా జనానాం దుర్బిహత్యాదితి భావః-సామ సాంత్యం, ని. 'సామ సాంత్యముధే సమే' ఇత్యమరః - దానవజ్జితం దానరహితం న ప్రవర్తతే - అన్యథా లుభాద్యానరజస్య శుష్కప్రియై ర్వాక్తైర్ద్రుష్కరత్వాదితి భావః. ఉ కంచ. శ్లో. 'లుభమథేనగృహ్ణాయాత్సాధు మంజలికర్షణా, మూర్ఖం ఛందానుకోధేన తత్త్వై రేన చ పండిత' మితి-తథా భూరిప్రభూతం-నతు కదాచిదల్పమిత్యర్థః-దానం ధన త్యాగః-సదిత్యాదరాధ్యాయం ఆదరానాదరయో స్పదసతీ ఇతి నిపాతసంజ్ఞాస్తరణాత్-తస్యక్రియా స్మిక్రియా తాం పూజాం విరహాయ్య విహాయ * ల్యపిలఘుపూ ర్యాదిత్యయాదేశః నప్రవర్తతే అనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః-నప్రవం సర్వత్రి యేనావివేకిత్యం కోశమానిశ్య స్యాదిత్యాహ. ప్రవర్తత ఇతి. విశేషకాలినీ అతిశయ యోగినీ స్మిక్రియా సత్కారః-గుణానుకోధేన గుణానుసారేణ వినా నప్రవర్తతే * పృథగ్విసేత్యాదినా తృప్తియా - గుణిష్యేనాదరో భూరిదానం చేతి నోక్తిహింసక తాశ ఇత్యర్థః. అస్మై త్సో త్రతస్య పూర్వపూర్వవిశేషణతయాస్థాపనాదేకావశ్యలం కారః. తదుక్తంకావ్యప్రకాశే. శ్లో. 'స్థాప్యతే పావ్యాతేనావీ యథాపూర్వం పరం పరం, విశేషణతయా పస్తు యత్ప్రపైకావళీ ద్విధే'తి.

అవ. అథ దండప్రకారమాహః:-

మూ వసూని వాఞ్ఞాన్ న వశీ స మహ్యనా
 న్వధర్త ఇత్యేవ నివృత్తకారణః,
 గురూపదిష్టేన రిపౌ సుతేపి వా
 నిహంతి దండేన స ధర్మ నిష్ఠ సమ్.

౧౩

వ్యా. వసూనీతి. వశీ ఇంద్రియనిగ్రహవాక్ సః గుర్యోధనః-వసూని. ధనాని వాఞ్ఞాన్-న లోభా స్నేత్యర్థః. ని. 'వసుతోయే ధ సేమణా'వీతి వై జయంతీ-నిహంతీతి శేషః. తథా మహ్యనా న్కోధేన న చ ని. 'మహ్యైర్దైన్యై తా త్ప్రధీ'త్యమరః. ధర్మ కాస్తానుసారేణ ప్రోధలోభవివర్జిత ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః. కింతు-నివృత్తకారణః నివృ త్తలోభాదినిమిత్తస్య - న్వధర్త ఇత్యేవ స్వస్య రాజ్యస్థితో సుమాయం ధర్మః, మమేదం కర్తవ్యమిత్యస్తాదేవ పేతోరిత్యర్థః. శ్లో. 'అదండ్యాక్ దండయక్ రాజా దండ్యాం త్ప్రవాప్యదండయక్-అనుకో మహదాపౌతి నిరకం చాధిగచ్ఛతీ'తి స్మరణాదితి భావః-గురూపదిష్టేన ప్రాధ్వీవాకోపదిష్టేన. 'ధర్మకాస్త్రం పురస్కృత్య ప్రాధ్వీవాకమతే స్థితః, సమాహితమతిః పశ్యేద్వ్యవహారాననుక్రమాది'తి నారద స్మరణాత్-దండేన దమేన శిక్షయేత్యర్థః-రిపౌ సుతేపివా-శతమితి శేషః - ఏలేనా స్య సమదర్శిత్యముక్తం-ధర్మ విష్టవం ధర్మ వ్యతీక్రమం అధర్మ మితి యావత్-నిహంతి నివారయతి-దుష్టవిహస్య శత్రుః శిష్టవీర బంధుః-నతు సంబంధనిబంధనః పక్షపాతో ఒత్తీర్ణధర్మః.

అవ. సంప్రతి భేదకాశలం దర్శయతి:—

మూ. విధాయ రక్షా పరితః పరేతరా
సశంకితాకార ముపైతి శంకితః,
క్రియాపవర్గేష్వనుజీవిసాత్మతాః
కృతజ్ఞతామస్య వదంతి సంపదః.

౧౮

వ్యా. విధాయేతి. శంకాస్య సంజాతాశంకితః అవిశ్వస్సుక్ పరిత స్సర్వత్ర
స్వపరమండలే-పరేతరానాత్రి యానవంచకానితి యావత్ - యద్వా పరానితరయంతి
భేదేనాత్మసాత్కుర్వంతీతి పరేతరా * తత్కురోతీతి బ్యాంతాత్కుర్తబ్యాన్ ప్రత్య
యః-రక్షంతీతి రక్షా మంత్రగుప్తీసమర్థానిత్యర్థః. * నందిగ్రహీత్యాదినా పచా
ద్యచ్ - విధాయ కృత్వా నియుక్త్యర్థః-అశంకితాకారముపైతి స్వయ మవిశ్వస్తాపి
విశ్వస్తవదేవ క్యవహరక్ పరముఖేనైవ పరాక్ భినత్తిత్యర్థః-నచ తాక్ రక్షానుపే
క్షతేయేన తేపి వివిధీరన్నిత్యాహ. క్రియేతి. క్రియాపవర్గేషు కర్తృసమాప్తిషు అను
జీవిసాత్మతా భృత్యాధీనాః కృతాః అపరావ రితయా దత్తా ఇత్యర్థః. * దేయేత్రా
చేతి సాతి ప్రత్యయః-సంపదః అస్య రాజ్ఞః కృతజ్ఞతాం ఉపకారజ్ఞత్వం వదంతి -
దానైరేవ కృతజ్ఞత్వం ప్రకాశ్యతే-నతు వాక్తాత్రేణేత్యర్థః - కృతజ్ఞే రాజన్యనుజీవి
నోఽనురజ్యంతే అనురక్తాశ్చ తం రక్షంతీతి భావః-రక్షామితి పాశే * గురోశ్చపల
ఇత్యకారప్రత్యయః, పరితస్యమంతాత్ రక్షాం విధాయ పరానితరాంశ్చాశంకితా
కారం యథా తథా ఉపైతి - శేషం సమానం.

అవ. అభోపాయప్రయోగస్య ఫలవత్తాం దర్శయతి:—

మూ. అనారతం తేన పదేషు లంభితా
విభజ్య సమ్యగ్నివియోగసత్క్రియాః,
ఫలంత్యుపాయాః పరిబృంహితాయతీ
రుపేత్య సంఘర్ష మివాప్తసంపదః.

౧౯

వ్యా. అనారతమితి. తేన రాజ్ఞా గురోధనేన పదేషు ఉపాదేయవస్తుషు. ని.
'పదం క్యవసీతప్రాణస్థానలక్ష్యంప్రవస్తు' ప్రిత్యమరః - సమ్యగశంకిల్లం అన్యస్తం చ
విభజ్య వివిచ్య-వినియోగవేన సత్క్రియా అనుగ్రహః-సత్కారణితి యావత్ యా
సాం తాః, లంభితాః, స్థానేషు సమ్యక్ప్రియైర్తా ఇత్యర్థః-వినియోగసత్క్రియామితి
పాశే-వినియోగసత్క్రియాం లంభితాః ప్రాపితా ఇత్యర్థః-అర్థసంపద్విశేషణం ఉపా
య విశేషణం వా-ఉపాయాస్సామాదయః సంఘర్షం పరస్పరస్పర్ధాం ఉపేత్యేత్యేత
త్పుత్యేత్-పరిబృంహితాయతీః ప్రచితోత్తరకాలాః స్థిరాఇత్యర్థః - అర్థసంపదః
ధనోపచయాక్ అనారతమజస్రం ఫలంతి ప్రగుభతఇత్యర్థః.

అవ. అర్థసంపద మేవాహుః—

మూ. అనేక రాజస్యరథాశ్వసంకులం
తదీయ మాస్థాననికేతనాజిరమ్,
నయత్యయుగ్మచ్ఛదగంధిర్ద్రావ్యతాం
భృశం నృపోపాయనదంతినాం మదః.

౧౬

వ్యా. అనేకేతి. అయుగ్మచ్ఛదస్య సప్తపర్ణప్రనూనస్య గంధంబన గంధోయస్య
సః అయుగ్మచ్ఛదగంధిః * సప్తయుగపమానేత్యాదినా బహుప్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ-
ఉపమానాచ్చేతి సమాసాంత ఇకారః-నృపాణామపాయనాని ఉపహరణాతాయే దం
తినః తేషాం మదః. ని. 'ఉపాయనముపగ్రహ్యముపహర స్థోపదే' త్యమరః-రాజ్ఞా
మపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః శ్చ త్రియాః * రాజశ్వశురాద్యత్ రాష్ట్రోజాతానే
తేతి వాచ్యమితి యత్ప్రీత్యయః-యేచాభావకర్తృణోతి ప్రకృతిభాః రథాశ్వాశ్వా
శ్చరథాశ్వం-నేనాంగత్యాదేకవద్భావః - అనేకేషాం రాజన్యానాం రథాశ్వేన సంకు
లం సంబాధం తదీయం తత్సంబంధి - ఆభిముఖ్యేన తిష్ఠంత్యస్మిన్నిత్యాస్థానం ఆస్థానని
కేతనాజిరం సభామంటపాంగణం. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః-భృశమత్య
ర్థం ఆద్ర్రితాం పంకితత్వం నయతి. ఏతేన మహాసమృద్ధిరస్యోక్తా - అత ఏవోదాత్తా
అంకారః - తథాచాలంకారనూత్రమ్. సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనముదాత్తఇతి.

అవ. సంప్రతి జనపదక్షేమంకరత్యమాహుః—

మూ. సుఖేన లభ్యా దధతః కృషీవలై
రకృష్టపచ్యా ఇవ నస్యసంపదః,
వితన్వతి క్షేమమదేవమాతృకా
శ్చీరాయ తస్మిన్ కురవశ్చకానతి.

౧౭

వ్యా. సుఖేనేతి. చిరాయ తస్మిన్ దుశ్శోభన క్షేమం వితన్వతి క్షేమంకరే నతి
దేవః పర్జన్యవివ మాతాయేషాం తే దేవమాతృకా కృష్ట్యంబుజీవిన్ దేవాః తే నభినంతీ
త్యదేవమాతృకాః నదీమాతృకా ఇత్యర్థః. ని. 'దేశోనద్యంబుకృష్ట్యంబుసంపన్నప్రీహిపా
లితః. స్వాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః ఏతేనాశ్వాశ్చ
ల్యాది పూర్తప్రవర్తకత్వము క్తం-కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషాః-కృషే
న కర్షణేన పచ్యంత ఇతి కృష్టపచ్యాః * రాజనూయేత్యాదినా కర్షకర్తరికృష్టప్రీత్య
యాంతో నిపాతః - తదిష్టపరీతా ఆకృష్టపచ్యాఇవ - కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలః
కర్షకాః - తైః * రజఃకృషీత్యాదినా వలచ్చీత్యయః. వల ఇతి దీర్ఘః - సుఖేన
అక్లేశేన లభ్యా లబ్ధం శక్యాః సన్యసంపదః దధతః ధారయంతః గంతః * నాభ్యస్తా

చ్చతు రితి సుమాగమప్రతిషేధః చకాసతి దీప్యంతే, సర్వోత్కర్షణేన వర్తంత
ఇత్యర్థః. అధ్యస్తాదితి యోగదాదేశః. జక్ష్యాదనుష్ఠితి త్యభ్యస్తసంజ్ఞా - సంపన్నజన
పదత్వాదసంతాపకరత్వాచ్చ దుస్సాహాయమితి భావః.

అవ. నశ్వేనం జనపదానువర్తినః కథమర్థలాభ ఇత్యత్రాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే ర్దయం దయావతః
ప్రశాంతబాధం దిశతోఽభిరక్షయా,
స్వయం ప్రదుగ్ధేన్య గుణైరుపస్నుతా
వసూపమానస్య వసూని మేదినీ.

౧౮

వ్యా. ఉదారకీర్తి, ఉదారకీర్తేర్దయశః, ని, 'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యుపరః. దయావతః పరదుఃఖప్రహణేచ్ఛా. అత ఏన ప్రశాంతబాధం ప్రశమితోప
ష్టం యథా స్యాత్తథేతి క్రియావిశేషణం. ఉదయవిశేషణం వా-వాదాంతకాంతే
త్యాదినా శమధాతోర్ల్యంతాన్నిష్ఠాంతో నిపాతః. - అభిరక్షయా సర్వతస్రాజేన
ఉదయం వృద్ధిం దిశత స్సంపాదయతః వసూపమానస్య కుశేరోపమస్య. ని, 'వసు
ర్నయూఖాన్నిధనాధిపే'ష్వీతి విశ్వః, అన్య దురోధనస్య గుణైః దయా దాక్షిణ్యా
దిభిః కరణైః-ఉపస్నుతా ద్రవితా వాత్సల్యాద్యశం గతా మేదినీ వహుని ధనాని ని.
'వసుతోయేధ నేమణా' వితివై జయంతీ-స్వయం ప్రదుగ్ధే అక్లేశేన దుహ్యత ఇత్యర్థః. *
దుపాఃకర్తృకర్తరి ల్లో నదుహస్నునమాంయచ్ఛిణావితి యక్ప్రీతిషేధః - యథా-
శేచిద్విధగ్ధేన రక్షితా నవప్రమాతా చ గాః స్వయం ప్రదుగ్ధే తద్విధితి భావః -
అంతకారస్తు సమాసోక్తిః * ప్రస్తుతవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే
సమాసోక్తిరిత్యలంకారసర్వస్యకారః - అత్ర ప్రతీయమానయా గవాసమా ప్రకృ
తాయా మేదిన్యా భేదేఽప్యభేదలక్షణాలిశయోక్తివశాద్దోహ్యత్వేనోక్తిరితిసంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

మూ. మహాజనో మానధనా ధనాచ్చితా
ధనుర్భృత స్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,
న సంమాతా స్తస్య న భిన్నవృత్తయః
ప్రియాణి వాంఛంత్యసుభిన్నమీహితమ్.

౧౯

వ్యా. మహాజన ఇతి. మహాజనో మహాబలాః, అన్యథా దుర్బలానామ
సుపకారిత్యాదితి భావః. మానః కులశీలాద్యభిమాన ఏవ ధనం యేషాం తే మానధనాః.
అన్యథా కదాచి ద్బలదర్పాద్వికుర్వీరన్నితి భావః. ధనాచ్చితాః ధనైః సత్కృతాః-
అన్యథా దారిద్ర్యదేవం జహ్యురితి భావః. సంయతి సంగరే లబ్ధకీర్తయః ప్రాప్తయశః

బహుళః క్షుణ్ణా ఇత్యర్థః - అన్యథా కదాచిన్త్యహ్యాయరితి భావః - సంచతా
 మిథ స్సంగతాః స్వాధ్యనిష్ఠా న భవంతీతి న సంచతాః నభ్యర్థస్య నకల్పస్య ముప్పుపేతి గ
 మ్మాసః - భిన్నవృత్తయః విభోవిరోధాత్స్వామికార్యవిరుద్ధక్రియా న భవంతీతి నభి
 న్నవృత్తయః పూర్వవత్సమాసః - అన్యథా స్వామికార్యవిఘాతకతయా స్వామిన్రో
 హిణస్సన్యరిత్యుభయత్రాపి తాత్పర్యం, ధనుర్భువో ధానుష్కాః, ఆయుధీయ
 మాన్రోపలక్షణమేతత్ - ప్రాధాన్యాద్ధనుర్భుహణం, తస్య దుర్యోధనస్య అనుభిః
 ప్రాజ్ఞైః ప్రియాణి సమీహితుం కర్తుం వాంఛంతి అన్యన్యార్థం ప్రాణాన్ దాతు
 మిచ్ఛంతీత్యర్థః - అన్యథా దోషస్తరణాదితి భావః - ఆత్ర మహాజస్వాదిపదార్థానాం
 ప్రాణదానకర్తవ్యతాం ప్రతి విశేషణత్యా హేతుత్వాభిధానాత్కావ్యలింగ
 మలంకారః లక్షణం తూక్తం - తథా సాభిప్రాయవిశేషణత్వరికరాలంకారశ్చేతి
 ద్వయోన్మితండులబద్ధిభక్తతయా స్ఫురణాత్సంస్పృహిః.

అవ. సంప్రతి స్వరాష్ట్రవృత్తాంతకత్తరరాష్ట్రవృత్తాంతమపి సవేత్తీత్యాహ. —

మూ. మహీభృతాం సచ్చరితై శ్చరైః క్రియా

స్స వేద విశ్వేషమశేషితక్రియః,

మహోదయై స్తస్య హితానుబంధిభిః

ప్రతీయతే ధాతురివేహితం ఫలైః.

౨౦

వ్యా. మహీభృతామితి. ఆశేషితక్రియః సమాపితకృత్యః అఫలోదయకర్తృత్వార్థః -
 సదుర్యోధనః, సచ్చరితై శ్చరచరితై రవంచకైరిత్యర్థః - చరంతీతి చరాః శైః ప్రణిధిభిః -
 పచాద్యత్ - మహీభృతాం క్రియాః కార్యారంభాన్ నిశ్చేషం వేద వేత్తి. * విదో
 లతో వేతి యోగీశః, స్వరహస్యం తు నకల్పిద్వేదేత్యాహ - మహోదయైరితి. ధాతు
 రివ బ్రహ్మణ ఇవ, తస్య దుర్యోధనస్య ఈహితముద్యోగః. మహోదయై ర్మహాకృద్భిః
 హితం పథ్యమనుబంధంతి అనుసరంతీతి హితానుబంధిభిః, స్వంతైరిత్యర్థః - ఫలైః
 కార్యసిద్ధిభిః ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ఫలానుమేయా స్తస్య ప్రారంభా ఇత్యర్థః.

అవ. మిత్రబలమాహ. —

మూ. న తేన సజ్యం క్వచిదుద్యతం ధనుః

కృతం న వా కోపవిజృమ్భమానసమ్,

గుణానురాగేణ శిరోభిరువ్యాతే

నరాధిపైర్త్యల్య మివాస్య శాసనమ్.

౨౧

వ్యా. నేతి. తేన రాజ్ఞా క్వచిత్కుత్రాపి సహజ్యయా చూర్యాస్య సజ్యం. ని.
 'హర్షి బ్యా కింజీగుణ' ఇత్యమరః * తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః. —

ధనః - నోద్యతం నోర్ధ్వకృతం, ఆననం వా నోపగజిహ్వం నోపకుటిలం న కృతం -
యస్య నోప ఏవ నోదేతి కుత స్తస్య యుద్ధప్రసక్తిరితి భావః. కథం తస్మాన్నిజాం తార
యంతి రాజ్ఞ ఇత్యత్రానా—గుణేతి, గుణేషు. దయాదాత్రిత్యాదిగుణేషు అనురాగేణ
ప్రేక్షా - మాల్యపతే ముత్రానుమంగేణ, యద్వా సౌరభగుణలోభేన - సరాధిపై
రస్య దుర్యోధనస్య కాసకమాజ్ఞా - మాలైవ మాల్యం - చాతుర్వర్ణ్యాదివ్యాప్త్యాన్విధే
వ్యభిచారి తీరస్యామి - తదివ - శిరోభిరుహ్యతే ధార్యతే. * వచిస్వపి యజాదీనాం
కిరీతి యకి సంప్రసారణం, అగ్రోపమా స్ఫుటైవ - మాల్యసాదృశ్యకథనమాజ్ఞాయాః
ప్రేమభ్యాపనార్థం.

అథ. సంప్రత్యస్య ధార్మికత్వ మాహ.—

మూ. స మూవరాజ్యే నవమూవనోద్ధతం

నిధాయ దుశ్శాసనమిదృశాసనః.

మఖేవ్యభిన్నోఽనుమతిః పురోధనా

ధి నోతి హవ్యేన హిరణ్య రేతసమ్.

౨౨

వ్యా. స ఇతి. ఇదృశాసనః దీప్తాజ్ఞః. అప్రతిహతాజ్ఞ ఇత్యర్థః. స దుర్యోధనః నవ
యావనోద్ధతం ప్రత్యగ్రయావనగర్వితం ప్రగల్భధురంధరమిత్యర్థః - యః ఖేన కాస్యత
ఇతి దుశ్శాసనః. * భాషాయాం కాసియధ్త్యాదినా ఖలగ్నే యుచ్చిత్యయః-తం-యావ
రాజ్యే యవరాజకర్తరి. * బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యభి ప్రత్యయః నిధాయ
నియుజ్యేత్యర్థః. పురోధనా పురోహితేన అనుమతిః అనుజ్ఞాతః - తస్మిన్ యజతే స
తీత్యర్థః - తదల్లంఘనే దోషస్స రణాదితి భావః. * నిష్ఠేతి భూతార్థక్తః-నతు గతి
బుద్ధిత్యాదినా వర్తమానార్థే-అన్యథా పురోధనేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి వస్తీ
స్యాత్ ఆభిన్నః అనలసః మఖేషు క్రతుషు - హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్య
రేతసం అనలం హవ్యేన హవనయేన ధి నోతి ప్రణయతి ధి న్యేః ప్రణానాధిన్వి
కృణోన్మీరచేత్సుప్రత్యయః అకారశ్చాంతాదేశః.

అథ. సప్త తావతా నిరుద్యోగైర్భావ్యమిత్యాశంక్యాకాం దర్శయతి.—

మూ. ప్రలీనభూపాలమపి సిఠిరాయతి

ప్రశాసనావాంధి మండలం భవః,

స చింతయ త్యేవ భియ స్వదేవ్యతీ

రహో దురంతా బలవద్విరోధితా.

౨౩

వ్యా. ప్రలీనేతి. సః దుర్యోధనః. ప్రలీనభూపాలం నిస్సపత్నమిత్యర్థః. సిఠిరాయతి
చిరావసాయిత్యర్థః-భువో మండలం ఆవాంధిభ్యః ఆవాంధి చతుస్సముద్రపర్యంతమిత్య

ర్థః. * ఆజ్ఞర్యాదాభివిధ్యోఃత్యవ్యయాభావః - ప్రకాసదాజ్ఞాపయన్నపి. * జక్షిత్యా దయన్వదిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా - నాభ్యస్తాచ్చతురితి నమగమ ప్రతిషేధః - త్వత్ త్వత్తః ఏవ్యతీరాగమివ్యతీరాగామిని - ధాతూనామనేకార్థత్వాదుక్తార్థసిగః - అథవా ఆజ్ఞ పూర్వః పాఠః. * ఏత్యేథత్యూత్పితి వృద్ధిః - లృటస్పద్యేతి శతృప్రత్యయః-ఉగిత స్పేతి జీవ, ఆచ్ఛీనద్యోన్నమితి వికల్పాన్నమభావః-భియో భయహేతుకా విపద ఇత్యర్థః - చింతయతి ఆలోచయత్యేన. స ఏవాహ, అహం బలవద్విరోధితా దురంతా దుష్టావసానా సార్వభౌమస్యాపి ప్రబలైస్సంపన్నైస్సహ నైరమనస్థ పర్యవసాయ్యోకత్యాశ్చర్యం - సామాన్యేన విశేషమర్థవరూపాఽన్యంతరన్యాసోఽన్యంతరః. అంతరః.

అవ. నను గూఢాకారేంగిత్యత్యభయం త్వయా కథం నిరధారిత్యత్రాహ.-

మూ. కథాప్రసంగేన జన్యైరుదాహృతా

దనుస్త్వతాఖండలనూనువిక్రమః,

తవాభిధానాద్యభ్యతే నతానన

స్మదుస్సహస్త్వంత్రపదాదీవోరగః.

౨౪

వ్యా. కథేతి కథాప్రసంగేన గోష్ఠీనచనేన, జన్యైః-తత్తత్తైర్విరిత్యర్థః-అన్యత్ర కథాప్రసంగేన విషవైద్యేన. ని. 'కథాప్రసంగో వార్తాయాం విషవైద్యేపి వాచ్యవోదితి విశ్యః-ఏకవచనస్యాతంత్రత్వాజ్జవితేషణం, యద్వా కథాప్రసంగే ఇనాశ్చతే జనాశ్చేత్యేకం ఓదం-ఉదాహృతాదుచ్చరితా త్తవాభిధానాన్నామధేయాత్ - స్తారకాద్దోః హేతావతి పంచమి. ని. 'ఆఖ్యాప్యో అభిధానం చ నామధేయం చ నామచే' త్యమరః - అన్యత్ర తవాభిధానాత్ - నామికదేశే నామగ్రహణమితి న్యాయాత్ తశ్చ వశ్యతసో వార్త్యవాసుకీ తయో రభిధానం యస్మిక్ పదే తస్మాత్ - అనుస్త్వతా ఖండలనూనువిక్రమః స్త్వతాగ్జవపరాక్రమస్సక్ - సుదుస్సహదలిదుస్సహత్ మంత్రపదా స్తంత్రశబ్దాత్ స్తారకాద్దోః - ఆఖండలనూనురింద్రానుజ ఉపేంద్రో విష్ణురితి యావత్. ని. 'నూనుః పుత్రేననుజేరవా' వితి విశ్యః - తస్య విః పక్షి గరుడ ఇత్యర్థః - తస్య క్రమః పాదవిక్షేపః - సోఽనుస్త్వతో యేన స తథోక్తః - స్త్వతగరుడమహిమా ఉరగ ఇవ నతాననస్సక్ - వ్యభతే దుఃఖాయతే. ని. 'పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖ' మిత్యమరః. ఆత్మత్కటభయరోహదివికారా దుర్వారా ఇతి భావః. శ్లో. 'సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ' వితి న్యాయా 'త్పితృసమా క్షేప్త' ఇతి న్యాయాచ్చాజ్ఞనోత్కర్షకథనం యుధిష్ఠిర్యభూషణమేవేతి సర్వమవదాతం.

అవ. నిగమయతి. —

మూ. తదాశు కర్తుం త్వయి జిహ్వాముద్యతే
విధీయతాం తత్ర విధేయ ముత్తరమ్,
పరప్రణీతాని వచాంసి చిన్వతాం

ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం గిరిః.

౨౧

వ్యా. తదితి, తత్తస్మాత్కారణాత్ త్వయి జిహ్వాం కపటం కర్తుముద్యతే త్వం
జిహ్వాంసావితీ భావః. తత్ర తస్మిన్ దుర్యోధనే విధేయం కర్తవ్యముత్తరం ప్రతి
క్రియా అశు కీఢం విధీయతాం - క్రియతాం, నను కర్తవ్యమపి త్వయివో
చ్యతామితిచేత్తత్రాహ - పరేతి. పరప్రణీతాని పరోక్తాని వచాంసి చిన్వతాం
సంగృహ్యతాం మాదృశాం వార్తాహరిణామిత్యన్వయః. గిరిః ప్రవృత్తిసారాః వార్తామాల
సారాః ఖలు. ని. 'వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యుపసర్గః - వార్తామాత్రవాదినో వయం
న తు కర్తవ్యాన్మోపదేశసమర్థాః అత స్త్వయేవ నిర్ధార్యం కార్యమితి భావః - సామా
న్యేన విశేషసమర్థనాదగ్రాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. తతో యధిష్ఠిరేణ కిం కృతమిత్వత్రాహ. —

మూ. ఇతీరయిత్వా గిరమా త్తసత్త్రియే
గతేదథ పత్యో వనసన్నివాసినామ్,
ప్రవిశ్య కృష్ణానదనం మహీభుజః
తదాచచక్షేఽనుజనన్నిధౌ వచః.

౨౨

వ్యా. ఇతీతి. వనసన్నివాసినాం పత్యో వనేచరాధిపే ఇతీతం గిరం వాచమీర
యిత్వా త్వయి త్తసత్త్రియే గృహీతపారితోషికే గతే సతి - తుష్టిదానమేన
చారాణాం హి వేతనం తే హి తల్లీభాః కృష్ణామికార్యేచ్ఛతీవ త్వరంత ఇతి సీతి
వాక్యోన్మతే - అథ మహీభుజా రక్షా కృష్ణానదనం త్రైపదిభవనం ప్రవిశ్యానజన్య
సన్నిధౌ తద్వనేచరేణ వచః వాక్యమాః చక్షేః ఆఖ్యాతా ఆఖ్యా కృష్ణేలిపదచ్ఛే
దః - సదశం ప్రవిశ్య అనుజనన్నిధౌ తద్వచః కృష్ణా అచచక్షే. ఆఖ్యాతా. * చక్షే
జోచుహుః త్వీకర్తృకత్వా దప్రధానే కర్తృజి లిప్త.

అవ. తతో ద్రౌపది కిమకర్షేతిత్రాహ. —

మూ. నిశమ్య సిద్ధిం ద్వషదామపాకృతీ
స్తతి స్తతస్త్యా పిసయంతమక్షిమా,
స్పృహన్య మన్యువ్యవసాయదీపిసీ
రుదాజహర ద్రుపదార్చనా గిరిః.

౨౩

వ్యా. నిశమ్యేతి. తతో స్రుపదాత్తజా ప్రపదీ ద్వవతాం సిద్ధిం వృద్ధిమాసాం
నిశమ్య ఆకర్ణ్య తతస్తదనంతరం తతో ద్వవద్భ్యః ఆగతా స్తతస్త్యాః. * అవ్య
యాత్త్యవీతి త్యన్ - అపాకృతీ రపకారాణ్ కేశాపకర్షణాదీన్ వినియంతుం నిశో
ర్థం ఆత్మమా సతీ నృపస్య యధిష్ఠిరస్య మన్యువ్యవసాయయోః ప్రోహోద్యోగయోః
దీపినీః సంకల్పినీః గిహో వాచః - ఉదాజహర జగాద.

అవ. నృపమనుజ్ఞాపయితుమాహ. —

మూ. భవాదృశేషు ప్రమదాజనోదితః
భవత్యధిక్షేస ఇవానుశాసనమ్,
తథాసి వక్తుం వ్యవసాయయంతి మాం॥
నిరస్తనారీసమయా దురాధయః.

౨౦

వ్యా. భవాదృశేషితి. భవాదృశాః భవద్విధాః పండితా ఇత్యర్థః - తేషు
విషయే. * త్యదాదిష్టిత్యాదినా కష్టే, అనర్వనామ్న ఇత్యాకారాదేశః - ప్రమ
దాజనోదితం శ్రీజనోక్తం. * వదేః క్తః - వచిస్యపిత్యాదినా సంప్రసారణం, అను
శాసనం నియోగవచనమధిక్షేపః తిరస్కార ఇవ భవతి, అతో న యుక్తం వత్తుమిత్య
ర్థః - తథాపి వత్తుముచితత్వేపి-నిరస్తనారీసమయాస్త్యాజితకాలీనతాదూపశ్రీసమా
చారాః, ని. 'సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిద' ఇత్యమరః. దురాధయః
సమయోల్లంఘనహేతుత్వాన్మస్తే మనోవృథా. ని. 'పుంస్యాధిర్జనసీ వ్యథే'
త్యమరః. మాం వక్తుం వ్యవసాయయంతి ప్రేరయంతి ప్రోత్సాహయంతీత్యర్థః -
నకించిదయుక్తం దుఃఖినామితి భావః.

అవ. వివమనుజ్ఞాప్య కిముక్తం తయేర్వ్యక్రాహ. —

మూ. అఖండమాఖండలతుల్యధామభి
చ్ఛిరం ధృతా భూపతిభిర్నృపవంశజైః,
త్వయాత్మహస్తేన మహీ మదమ్యతా
మతంగజేన స్రగివాపవర్జితా.

౨౧

వ్యా. అఖండమితి. అఖండలతుల్యధామభిరింద్రతుల్యప్రభాజైః, ని. 'ధామః
రత్నై గృహే దేహే స్థానే జన్తప్రభావయో' రితి హేమః - నృపవంశజైః భూపతిభి
ర్భరతాదిభిచ్ఛిరమఖండమవిచ్ఛిన్నం, ధృతా మహీ త్వయా మదం చోత్తరీతి మద
మ్యత్ - క్విప్ - తేన మదస్రావిజా మతంగజేన స్రగివ ఆత్మహస్తేన స్వకరేణ స్వచా
పత్యేనేత్యర్థః - అపవర్జితా పరిహృతా - స్వదోషదేహాయుషసర్థాగమ ఇతి భావః -
(మృక్తయాగ తామహీ భవతా ఆకారగమేన త్యక్తా ఆత్మస్వత్కృతో హ్యయ

మనర్థః - యథా మత్తద్విషో మాలావిసర్జనో పునరాదానే చ స్వయమేవ సమర్థః -
తథా భవానపి ఉపేక్షయా త్యక్తామపి మహిం స్వీకర్తుం సమర్థ ఇతి నిందాస్తుత్యా
ప్రోత్సాహయతిస్త.

అన. స్వదోషదోషాయమనర్థాగమ ఇత్యుక్తం స చ దోషః కుటిలేష్వకాటిశ్యమే
వేత్త్యాహ.-

మూ. ప్రజంతి తే మూఢధియః పరాభవం

భవంతి మాయావిషు యే న మాయినః,

ప్రవిశ్య హి ఘ్నుంతి శతాస్తథావిదా

న సంవృతాంగాన్నిశితా ఇవేషవః.

30

వ్యా. ప్రజంతితి. మూఢధియో నిర్విషకబుద్ధయస్తే పరాభవం ప్రజంతి-యే
మాయావిషు మాయావత్సు విషయే * అస్తాయామేధేత్వాదినా వినిప్రత్యయః - మా
యినో మాయావంతః * ప్రిహ్యసిత్వాదినిప్రత్యయః - న భవంతి - అప్రవర్థాంతరం
వృష్యతి ప్రవిశ్యతి - శతాః గూఢవిప్రశుకౌరణో ధూర్తాస్తథావిధానకుటిలానసం
వృతాంగా అనర్థితశరీరా - నిశితా ఇషున ఇన ప్రవిశ్య ప్రవేశం కృత్వా అత్తి
యా భూత్వా ఘ్నుంతి హింసంతి హి, అజ్ఞానం హి కుటిలేషు న నీలిరితి భావః.

అన. న చ అత్తిచాంచల్యాదయమనర్థాగమః, స్వోపేక్షాదోషమూఢత్వాదిత్యా
శయే నాహః-

మూ. గుణానురక్తామచరక్తసాధనః

కులాభిమానీ కులజాం సరాధిపః,

పరైస్తద్దన్యః క ఇవాపహరయే

స్తనోరమామౌత్సవధూమివ శ్రియమ్.

31

వ్యా. గుణేతి. అనురక్తసాధనోఽనుకూలసహాయవాక్ - ఉక్తం చ కౌమండియే.
శ్లో. 'ఉద్యోగాదనివృత్తస్య సుసహాయస్య ధీమతః, ధాయేవానుగతా తస్య నిత్యం శ్రీ
స్సహచారిణీ' తి. అనురక్తశాసన ఇతి పాఠ సమస్తజనాభిలషితక్షి ఇత్యర్థః - కులాభి
మానీ క్షుప్రియత్వాభిమానీ కులీనత్వాభిమానీ చ - త్వదన్యస్త్యైర్లోఽన్యః. * అన్యారా
దిత్వాదినా పంచమీ - క ఇన నరాధిపో గుణైః సంధ్యాదిభిః సౌందర్యాదిభిశ్చ అనురక్తాం
స్వానురాగిణీం కులజాం కులక్రమాదాగతాం కులీనాం చ - మనోరమాం మనోహరాం
శ్రియం సంపదం ఆత్మవధూమివ స్వభార్యామివ. ని. 'వధూర్జాయా స్ముషా శ్రీచ' -
త్యమరః - పరైశ్చబ్రుభిః అన్వైశ్చ అపహరయేత్స్వయమేవాపహరం కౌరయేదిగ్ధ్య
ర్థః - క శత్రుప్రహరణలక్ష్యపహరోపి రాజ్ఞా మానహనికరత్వాదనుపేక్షణీయ ఇతి
భావః.

అవ. అథ దశభిః కోపాద్దీపనం కరోతి. --

మూ. భవంతమేతర్హి మనస్విగర్హితే
విపర్హమాసం సరదేవవర్తని,
కథం న మన్యుర్వలయత్యుదీరితి
శ్శమీతిరుం శుష్కమినిగ్నిరుచ్ఛిభిః.

3 2

వ్యా. భవంతమితి. సీ సరదేవ న కేంద్ర-ఏతర్హి దాసం అస్మిన్నాపత్కారేప
త్యర్థః. ని. 'ఏతర్హి సంప్రతిగానీమధునా సాంప్రతం తథే త్యమరః * ఇద మార్హి లితి
గర్హితే స్రత్యయః - ఏతే తో రభోరిత్యేతాదేశః - ఆపదమేవాహ - మనస్విగర్హితే
శూరజాగుప్సితే వర్తని మాన్యే విపర్హమానం-కత్తుకృతాం దుర్దశామనభవంతమిత్వ
ర్థః-భవంతం త్వాం-ఉదీరితః ఉద్దీపితో-మన్యుః క్రోధః శుష్కం నీరసం, * ఘమః క
ఇతి నిహితకారస్య కకారాదేశః-కమి చా సో తరు త్వేతి వి శేషానమానః తం శమీతి
రుం శమీగ్రహణం శీఘ్రజ్వలనస్వభావాత్-కృతం-ఉచ్ఛిభి ఉద్గతజ్వాలః. ని. 'ఘృణి
జ్వాలేఅపిశిఖే' ఇత్యమరః. -- అగ్నిః వహ్నిరివ కథం నజ్వలయతి జ్వలయితుమచిత
మిత్యర్థః. * మితాం ప్రాప్యః ఇతి ప్రాప్యః..

అవ. నన్వంతశ్శస్త్రత్వాదయం క్రోధ స్త్యాజ్య ఏవత్యాశంక్యాహ. --

మూ. అవంధ్యకోపస్య నిహంతురాపదాం
భవంతి వశ్యాస్వయమేవ దేహానః,
అమర్ష శూన్యేన జనస్య జంతునా
సజాతిహార్దేన చ విద్విషాదరః.

3 3

వ్యా. అవంధ్యేతి. అవంధ్యః-కోపో యస్య తస్య అవంధ్యకోపస్య-అతఏవ అప
దాం నిహంతుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ స్త్యేత్యర్థః-పుంస ఇతి శేషః-దేహీనో జంతవః
స్వయమేవ వశ్యా వంగ తా భవంతి. * వశంగతి ఇతి యత్ప్రీత్యయః - అతిః కోప
నా భవిత్యమిత్వః. - వ్యతిరేక త్వనిష్ఠమాగచ్ఛే అమర్ష శూన్యేన నిహంతు-శే
జంతునా - కన్యయా శోక ఇతివత్ మేలా తృప్తీయా - హృదయస్య కర్తృ హర్దం
స్నేహః. ని. 'ప్రేమా గా ప్రియతా హర్దంప్రేమ స్నేహ' ఇత్యమరః. * యువా
దిత్వా దణ్విత్వయః-హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్ లాసేష్యితి హృదాదేశః - జాత
హర్దేన జాతస్నేహేన సతా జనస్యాదరః ప్రితి ర్వాసి-విద్విషా దివ్వతా చ సతా
అదరో న - అమర్ష హీనస్య రాగద్వేషవకించిత్కరత్వాదగణ్యావిత్యర్థః. అథవా
విద్విషా సతా దరోభయం న, ని. 'దరోఽత్రీయాం భయే శ్వభ' ఇత్యమరః. ఏతర్హి
స్నేవ ప్రయోగే సంధికాద్విధా పదచ్ఛేదః పుంవాక్యేషు న దోషః - అతస్థానే
కోపః కార్యః త్యాజ్యస్తస్థానే కోప ఇతి భావః.

మూ. పరిభ్రమన్ లోహితచందనోచితః
పదాతిరంతర్గిరి రేణురూషితః,
మహారథస్సశ్యధనస్య మానసం
దునోతి నోకచ్చిదయం వృకోదరః.

38

వ్యా. పరిభ్రమన్నితి. లోహితచందనోచితః ఉచితలోహితచందనః అహితా గ్నావ్య
దిత్యాత్ సాధుః - అభ్యస్త క్తచందన ఇత్యర్థః. ని. 'అభ్యస్తే పృథివీం న్యావ్య' మితి
యాదవః - మహారథో రథచారీ ఉభయత్రాపి స్రాగితి శేషః - అద్యతు రేణురూషితో ధూళి
చురితః - పద్మావతతి గచ్ఛతీని పదాతిః - పాదచారీ. * అజ్యతిభ్యాం చేత్యవప్త
పాదేచేత్యాణాదిక ఇన్ప్రత్యయః - పాదస్య పదాజ్యతిగోపహ తేష్యితి పదాదేశః - అంత
ర్గిరి గిరిభుః. * అన్యయం విభక్తిత్యుదినా విభక్తిర్ధైవ్యయాభావః - గిరేశ్వ సేవక స్వేతి
వికల్పా త్వమాసాంతాభావః - పరిభ్రమన్ - సంచరన్నయం వృకోదరో భీమః సత్యధన
స్వేతి సోల్లంతనవచనం - అద్యాపి సత్యమేవ గత్యనేన తు భ్రాతర ఇతి భావః - తవేతి
శేషః - మానసం నోదునోతి కచ్చిన్న పరితాపయతి కిం. ని. 'కచ్చిత్కామప్రసేదన'
ఇత్యమరః - స్వాభిప్రాయావిష్కరణం కామప్రసేదనం.

అవ. ఇత్యేవం వృకోదరే దయోత్పాద సేవ గోపాద్విపనమభిధాన ధనంజయం
ప్రత్యాహః -

మూ. విజిత్య యః ప్రాజ్యమయచ్ఛదుత్తరాన్
కురూనకుప్యం వసు వాసవోపమః,
స వల్కవాసాంసి తవాధురాహరిన్
కరోతి మన్యుం న కథం ధనంజయః.

39

వ్యా. విజిత్యేతి. ఉపమాయతేనయేత్సుపమా, అతశ్చోపసగ్గ ఇత్యర్థః, వాసవః
ఇంద్రః ఉపమాయస్య స వాసవోపమః ఇంద్రతుల్యో యో ధనంజయః - ఉత్తరాన్
కురూన్ ప్రేగోద త్రానాహనుషాన్ దేశవిశేషాన్ విజిత్య ప్రాజ్యం ప్రభూతం. ని.
'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య' మిత్యమరః - కుప్యాదన్యదకుప్యం హేమరూపాత్మకం.
ని. 'స్వాతోశశ్చ హిరణ్యం చ హేమరూప్యే కృతాకృతే, తాభ్యాం యదన్య
త్తత్కుప్య మిత్యమరః - వసు ధనం అయచ్ఛత్ * దత్తవాన్ పాప్రత్యాదినా దాణో
యచ్ఛాదేశః - స ధనంజయతీతి ధనంజయోద్భవః. * సంజ్ఞాయాం భృత్యావృజీ
త్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః - అరుద్విపదిత్యాదినా ముమాగమః - అధునా అస్తికాతలే
అధునేతి నిపాతనాత్పాదః † - తవ వల్కవాసాంస్యాహరన్ సంపాదయన్ -

† ఇదంశబ్దాదధునాచేతి నూత్రేణా ధునాప్రత్యయే ఇదమ ఇతి తాదేశేయస్యే
ప్రతీతికారలోపే అధునేతిరూపమితి ప్రక్రియాలేఖనం యుక్తమ్.

కథం తవ మన్యంత్రోధం దుఃఖం వా న కరోతి - (అథవా వల్కలవాసాంస్యావరణ
ధారయత్ - తవ మన్యం కథం న కరోతి) - ధనంజయగ్రహణం ప్రావీణ్యప్రకటనార్థం.

అవ. నమోనమాదేవో ప్రత్యాహ.

మూ. వసాంతశయా కఠినకృతా కృతీ

కచాచితో విప్లవగజో గజో,

కథం త్వమేతౌ ధృతిసంయమా యమా

విలోకయన్నుత్సహసే న బాధితుమ్.

31

వ్యా. వసాంతశీతి. వసాంతో వసభూమిరేవ శయా తయా కఠినకృతాకృతీ కఠిన
కృతదేహా, ని. 'అకాగోదేహ ఆకృతీ' రితి వైజయంతీ, విప్లవమంతరి. ని. 'సమం
తతస్తు పరితః సర్వతో విప్లవిత్యపీ' త్యమరః - కచాచితా కచవ్యాప్తా విక్రీణకళావిత్కర్ణః -
అతఏవ అగజో గిరిసంభవో గజా వివ సి తా ఏతా యమా యుగ్మజాతౌ సూక్రీపుష్పా
విత్కర్ణః, ని. 'యమా దండధరే ధ్యాంక్షే సంయమే యమజేపిచే'తి విశ్వః - విలోకయం
త్వం కథం ధృతిసంయమా సంతోషనియమా, ని. 'ధృతిశ్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణా
ధ్వరతుష్టి' స్వీతి విశ్వః - బాధితుం నోత్సహసే న ప్రవర్తసే. శకధృషేత్యాదిసా
తుముక్, అహో తే మహావైర్యమితి సోల్లంతసం వచనం.

అవ. అథ రాష్ట్రో దుర్దశాం దర్శయితు + ముపోద్ఘాతమాహః -

మూ. ఇమామహం వేద న తావకీం ధియం

విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః,

విచింతయత్యా భవదాపదం పరాం

రుజంశ్చ చేతః ప్రసథం ముమాధయః.

32

వ్యా. ఇమామితి. ఇమాం వర్తమానాం తపేమాం. తావకీం త్వదీయాం. * తస్యేద
మిత్యుక్తిత్యయః - తవకమమకావేకవచన ఇతి తవకాదేశః - ధియమాపద్విషయాం
త్వచ్చిత్తవృత్తిం అహం న వేద కీదృశీ వా నవేత్సి - పరబుద్ధిరప్రత్యక్షత్వాదితి
భావః. * విదో లలో పేతి లలాదేశః - సచాత్కదృష్టాంతేనాపన్నత్వాదుఃఖిత్వ
మనుమాతుం శక్యతే - ధీరాదివ్యవైకాంతికత్వాదిత్యాశయేనాహ - చిత్తవృత్తయః
చిత్తవ్యాపారాః విచిత్రరూపాః ధీరాధీరాద్యవేకప్రకారాః ఖలు - కింతు
పరామర్శ్యుష్టాం భవదాపదం విచింతయంత్యాః భావయంత్యాః మమ చేతచ్ఛిత్తం
అథయో మనోవృత్తాః * ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కి ప్రత్యయః. ప్రసథం ప్రసహ్య
రుజంతి భంజంతి. * రుజో భంగ ఇతి ధాతో ర్లట్ - పశ్యతామపి దుస్సహఃః బుజనసీ

+ ప్రకృతార్థం వర్ణయితు మర్థాంతరవర్ణనముపోద్ఘాతః.

త్వద్విపత్తిరనుభవితారం త్వాం న వికరోతితి మహద్భిత్తమిత్త్యర్థః - చేత ఇతి. రుజా
ర్థానాం భావవచనానామభ్యుపగతి మస్మి నభవతి - తత్త శేషాధికారాచ్చేషత్వస్యా
వివక్షితత్వాదితి.

అవ. తదాపదమేవ శ్లోక త్రయేణాహః:-

మూ. పురాధిమాధశ్యయసం మహాధనం
విబోధ్యసే యస్సుతిగీతియంగలైః,
అనభ్రదర్భామధిశయ్య సస్థలీం
జహాసి నిద్రామశివైశ్చివాయతైః.

3౮

వ్యా. పురేతి. యస్త్వం మహాధనం బహుమూల్యం శ్రేష్ఠమిత్త్యర్థః. ని. 'మహా
ధనం మహామూల్య' ఇతి విశ్వః - శయనం శయ్యామధిమాధస్యక స్తుతిః గుణో
త్కర్షకధనం, గీతిః గానం, మంగళం చ ఇష్టదేవతాదేశవచనం, లేమం ద్వంద్వం
నైః, యద్యా స్తుతయో గీతయశ్చ తా ఏవ మంగళాని నైః కరణభూనైః పురా విబో
ధ్యసే వైతాళికైరితి శేషః - పూర్వం విబోధిత ఇత్త్యర్థః పురి లక్ష్యం ఇతి భూ
తా స్థలీం - సత్వం ఆద్యభ్రదర్భాం హుళకుళాం. ని. 'ఆద్యం బహుళం బహు'
ఇతి. 'అశ్రీ కుశం కుళో దర్భ' ఇతిచామరః. శలీమకృత్రిమభూమిం. * జానపదే
త్యాది నా ఆకృత్రిమా శ్చ జీవ - ఏతేన దుస్సహస్వర్పత్వముక్తం, అధిశయ్య శయిత్యా
అధిశిష్టానాం కర్తృతి కర్తృత్వం. * అయజ్ఞిక్షీతిత్వయనాదేశః, ఆశివైరమంగలైః
శివాయతైః క్రోధువాశివైః. ని. 'శివా హరితే క్రోష్ట శివా నద్యామలక్యభే' ఇతి
వైజయంతి - నిద్రాం జహాసి - ఆద్యేతి శేషః.

మూ. పురోపసితం నృప రామణీయకం
ద్విజాతిశేషేణ యదేతదంధనా,
తదద్య తే వన్యఫలాశినః పరం
పరైతి కార్యస్య యశసా నమం వపుః.

3౯

వ్యా. పురేతి. హే నృప యదేతస్సుగోపతీ వపుః పురా ద్విజాతిశేషేణ ద్విజ
భుక్తావశిష్టేన - అంధసా ఆశ్నేన. ని. 'భిస్సాస్త్రి భక్తమంధోఽన్న' మిత్త్యమరః -
ద్వీజాతీ-జన్మనీయేషాం తే ద్విజాతయః - తగుక్తం. శ్లో. 'జన్మ నా జాయతే శూద్ర
స్సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యత' ఇతి. 'దంతవిస్రాందజాద్విజా' ఇత్త్యమరః - రమణీ
యస్య భావో రామణీయకం - మనోహరత్వముపసితం స్థాపితం. * నయతేర్ద్వి
కర్తృకత్వాత్ప్రధానే కర్తృణి క్తః, ప్రధానకర్తృత్వాత్ప్రేయేలాడినామూర్ధ్వకర్తృణా
మితి వచనాత్, ఆద్య వన్యఫలాశినస్తే తత రద్వపుః - యశసా నమం పరమతి

మాత్రం కార్యం పరైతి ప్రాప్నోతి ఉభయమపి క్షీయత ఇత్యర్థః - అత్ర సహా-
క్షిరలంకారః-తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - ప్లో. “సా సహాక్షిసహారస్య బలాదేకం
ద్వివాచక” మితి.

మూ. అనారతం గృహ మణిపీఠశాయిసా
వరంజయద్రాజశీరస్రజాం రజః,
నిషీదతస్తా చరణౌ వనేషు తే
మృగద్విజాలూనశిఖేషు బర్హిషామ్.

రం

వ్యా. అనారతిమితి, అనారతమజస్రం మణిపీఠశాయిసా మణిమయపీఠస్థాయిసా
యా చరణౌ రాజశీరస్రజాం నమహ్నపాలమాశిస్రజాం రజః పరాగః ఆరంజయత్ -
తా తే చరణౌ మృగద్విజైః తపస్విభిశ్చ అలూనశిఖేషు భిన్నాస్త్రేషు - యద్వా
మృగాణాం ద్వైద్యంజైః అలూనశిఖేషు బర్హిషాం కుశానాం. ని. ‘బర్హిః కుశహు
తాశయో’ రితి విశ్వః - వనేషు-నిషీదతః తివతః.

అవ. నమ సర్వప్రాణిసాధారణ్యామాపది కా పరిదేవ నే త్యత్రాహ. -

మూ. ద్విషన్నిమిత్తా యదియం దశా తత
స్సమూలమున్మూలయతీవ మే మనః,
పరై రపర్యాసితవీర్యసంపదాం
పరాభవోఽపుత్రస్స ఏవ మానినామ్.

రం

వ్యా. ద్విష ఇతి. యద్యతః కారణాదియం దశా ఈదృశ్యకస్థా. ని. ‘దశావర్తా
వకసాయా’ మితి విశ్వః - ద్విషంతో నిమిత్తం యస్యాస్సా ద్విషన్నిమిత్తా శత్రుకృతే
త్యర్థః - ద్విషోఽమిత్రే ఇతి శత్రుప్రత్యయః, తత్తస్మాస్తే వతః సమూలం నిశ్చేద
మన్మూలయతీవోత్పటయతీవ - వైవికీత్వాపన్నదుఃఖాయేత్వాహ - పరై రితి. పరైః
శత్రుభిరపర్యాసితా అపర్యాసితా అభవంసితా వీర్యసంపద్యేషాం లేషాం మాని
నాం-పరాభవో విపదపి ఉత్సవ ఏవ ఆనంద ఏవేతి - వైధర్మ్యేణాగ్ధాంతరన్యాసః
మానహనిర్దుష్పననత్వాపదితి భావః - యద్వా-కిం భవత్యా ఏవ అస్తాకమపి తుల్య
మేవేత్యత్రాహ (పరై రితి. పరై రపర్యాసితవీర్యసంపదాం మానినాం భవతాం - పరా
భవోఽపుత్రస్స ఏవేత్యాత్మక్షేణం ప్రకటయతి పరాభవముభేన.)

అవ. తర్హి కిం కార్యమిత్యత్ర ఆహ. -

మూ. విహాయ శాంతిం నృప ధామ రత్నునః
ప్రసీద సంధేహి వధాయ విద్విషామ్,

ప్రజంతి శత్రూనవధూయ నిస్పృహః

శ్చమేన సిద్ధిం మునయో న భూభృతః.

తల్

వ్యా. విహాయేతి. హేమప కాంతిం శమం విహాయ తత్ప్రసిద్ధం ధామ తేజః
విద్విషం వధాయ పునస్సంధేసి అంగీకురు - ప్రసీద ప్రసన్నో భవ-స్థానానాం
లోట-నమ శమేన కార్యసిద్ధిం కిం క్రోధేనేత్యత్రాహ. ప్రజంతీతి. నిస్పృహః నిరీ
పానః మునయః శత్రూక్ అవధూయ నిర్భత్య-శమేన క్రోధవర్జ నేన సిద్ధిం ఆభీప్ససిద్ధిం
మోక్షాఖ్యాం ప్రజంతి, భూభృతస్తు నప్రజంతి - కైవల్యకార్యవగ్రాజకార్యం న
కాంతిసాధ్యమిత్యర్థః.

అవ. నృపధామైవ నాస్తీత్యాశంక్య సత్తాం ప్రకటియతుమాహ.---

మూ. పురస్సరా ధామవతాం యశోధనా

స్సుదుస్సహం ప్రాప్య నికారమిదృశం,

భవాదృశాశ్చేదధికుర్వతే రతిం

నిరాశ్రయా హంతి హతః మనస్వితః.

రక

వ్యా. పురస్సరా ఇతి. కించ ధామవతాం తేజస్విహం-మూనవతామితి పాశే
అహంకారణాం పరనికారానసహిష్ణూనామిత్యర్థః - పురస్సరంతీతి పురస్సరాః - అశ్రే
సరాః * పురోగ్రతోగ్రము సత్తరీతి టప్రత్యయః యశోధనాః భవాదృశాః - సుదు
స్సహ మతిదుస్సహమిదృశము క్తప్రకారం నికారం పరాభవం ప్రాప్య రతిం సంతో
షమధికుర్వతే స్వీకుర్వతేచేత్తర్హి, హంత ఇతి ఖటే, మనస్వితా అభిమానితా నిరా
శ్రయా సతీ హతా నష్టా, తేజస్విజనైశ్శరణత్వాన్మనస్వితాయా ఇత్యర్థః - అతః
పరాక్రమితవ్యమితి భావః - (అదృశ్యత్వ) ప్రసహనస్యానంగ తరభభాగ్యాత్కనో
శేరధేః ప్రసహనే ఇత్యాత్మ సేవదం న భవతి - ప్రసహనం పరిభవ ఇతి కాశికా-
శిఖావృష్ట్యా కర్తృభిస్తానానివహంతాయా మేన ప్రయోగకత్వాత్క. ప్రభిస్తాయే స్వరిశిఖిత
ఇత్యాత్మ సేవదం సిద్ధం.

అవ. సత్యపి తస్మిన్ ధామని న కల్ప దుచిరిత్యత్రాహ.---

అథ త్మమామేవ నిరస్తవిక్రమశ్చిరాయ పర్యేషి సుఖస్య సాధనమ్,

విహాయలక్ష్మీపతిలక్ష్మ కాన్తుకం జటాధరస్సక్ జుహుధిహపావకమ్.

వ్యా. అథేతి. అథ పక్షాంతరే - నిరస్తవిక్రమస్సక్ చిరాయ చిరకాలేనాపి
త్మహం త్వాంతిమేన. ని. 'క్షితిత్వాంతోః త్మమే'త్యమరః. సుఖస్య సాధనం పర్యేషి
అవగచ్ఛతి నిశ్చినోపీత్యర్థః - తస్మి లక్ష్మీపతిలక్ష్మ రాజచిహ్నం కాన్తుకం విహాయ -

ధరతీతి ధరః. పచాద్యచ్, జటానాం ధరో జటాధరో జటిలస్సక్-ఇహ వనే పావ
కం జహుధి పావకే హోమం కుర్విత్యర్థః. అధికరణే కర్తవ్యోపచారః, విరక్తస్య
కిం ధనుషేత్యర్థః. *హర్షులోభ్యహేర్థిరితి ధిరాదేశః.

అవ. అథ సమయోల్లంఘనాద్విభేషి - తదపి నకించిదిత్యాహ. -

స సమయపరిరక్షణం క్షమం తే నికృతిప రేషు పరేషు భూతిధామ్నః,
అరిషు హి విజయార్థి నః క్షితీశా విదధతి సోపధి సంధిదూషణాని.

వ్యా. సమయేతి. పరేషు శత్రుషు - నికృతిః శాత్యం పరం ప్రధానం యేషు
తేషు తథోక్తేషు - అపకారతత్వ రేషు సత్సు-భూతిధామ్నః మహాజనః ప్రతీకార
క్షమస్తేత్యర్థః - తే తవ సమయః త్రయోదశసంవత్సరాః వనే వత్సాని త్యేవం
మాపా సువిత్. ని. 'సమయాశ్చ పథాచాగ కాలనిర్ధాంతనంవిద' ఇత్యమరః-తస్య పరి
రక్షణం ప్రతీక్షణం న క్షమం న యుక్తం. ని. 'యుక్తే క్షమం శక్తేహితేత్రిష్వి'త్య
మరః, హి యస్తాత్ విజయార్థి నో విఃగీషవః-క్షితీశాః అరిషు విషయే సోపధి సక
పటం యథా తథా-ని. 'కపటోఽస్త్రి వ్యాజదంభోపహయశ్చద్వైకతవ' ఇత్యమరః -
సంధిదూషణాని విదధతి, కేనచిద్వ్యాజేన దోషమాపాద్య సంధిం కలుపయంతీత్య
ర్థః-శక్తస్య హి విజిగీషాస్సర్వథా కార్యపాధనం ప్రధానం అన్యత్సమయపరిరక్ష
ణాదికమత్యక్త స్త్యేతిభావః. అర్థాంతరవ్యాఖ్యలంకార-సప్తితాగ్రవృత్తం. తల్లక్షణం
సు, స్తో. 'అయుజిసయుగ సుసోయకా' యుజిజవో జగ గాత్య సప్తితాగ్రీతి.

అవ. ఉక్తమర్థమాశీర్వాదపూర్వకముపకంహరతి.

మూ. విధిసమయనియోగా ద్విప్తిరంహారబిప్త్వం

శిథిలవసుమగాధే మగ్నమాపత్పయోధౌ,

రిప్రుతిమిరముదస్యోదీయమానం దినోగౌ

గినకృతమివ శక్తిస్త్యైవ సమభ్యేతా భూయః.

గణ

ఇతి శ్రీభారవికృతా కిరాతాజ్ఞనీయే మహాకావ్యే

లక్ష్మీపదలాంఛనే ప్రథమస్కంధః.

వ్యా. విధితిః-విధిర్జలం ని, 'విధిర్విధానేతైవేచేత్యమరః-సమయః కాలః తయో
ర్నియోగాన్నియమనాథేతోః, తయోర్ధరతిక్రమత్వాదితి భావః - యద్వా విధేస్స
మయః - కాలః తస్య నియోగాత్సంబంధాత్ అనాథే నుస్తరే అపత్పయోధిరేవేత్యుప
నితసమాసః, గినకృతమివేతి వత్సమాజానుసారాత్-శక్తిః అపత్పయోధౌ మగ్నం

సూర్యోపి సాయం సాగతే మజ్జతి అపరద్యుర్నుజ్జతిచేత్యాగమః-డి. ప్రతాపః
అతపశ్చ తస్యాస్సంహారేణ సంకోచేన జిహ్వామప్రసన్నం శిథిలవసుం శిథిలధనం అన్యత్ర
శిథిలశ్చింతం. ని. 'వసుద్ధివేఽగ్నైరశ్చేచనః' సుతోయే ధనే మణా' వితి వైజయంతి-
శిథిలబలమితి పాఠే తు ఉభయత్రాపి శిథిలశ్చ క్తికమిత్యర్థః. శిథిలవశమితి పాఠే-వశఅభి
ప్రాయః, తథా లోకే ప్రయోగః, తద్వశే దేవదత్తే వర్తత ఇత్యాదిః-శిథిలదశమితి
పాఠే దశా అవస్థా - రిపుస్త్రిమిరమిర రిపుతిమిరం - ఉదస్య నిరస్య ఉదీయమాన
ముద్యంతం * ఈజ్ గతామితి ధాతో నైవాదికాత్కర్తరి కావచ్ఛే-త్యాం దినాదాదిన
కృతమివ లక్ష్మీః భూయస్సునుభ్యేతు భజతు * ఆశిషి లక్ష్మీటామితి లోప్ -
చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయా చ సర్గాంత్యస్థోకేషు లక్ష్మీశబ్ద
ప్రయోగః - యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః. 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని
మంగళాంతాని చ కాస్త్రాణి ప్రథంతే, నీరపురుషకాణ్యాయుష్యురుషకాణిచ
భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తౌ 'భవంతీ'తి - పూర్వోపమేయం - మాలినీవృత్తం -
తల్లక్షణస్తు. స్లో. 'ననమయాయుజేయం మాలినీభగిలోక్త' రితి. సర్గాంత
త్వాద్యవృత్తభేదః-యథాహ దండీ, స్లో. 'సర్గరసతివిస్తీర్ణైశ్చ'వృత్తైస్సుసంధిభిః,
సర్వత్ర భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి. అథ కవిః కావ్యవర్ణ
నీయాఖ్యానపూర్వకం సర్వపరిసమాప్తం కథయతి, ఇతీతి. ఇతి శబ్దః పరిసమాప్తా,
భారవికృతామితి కవినానుకథనం, సహకౌగ్య ఇతి సహస్పదైవ లక్షణసంపత్తిస్సు
చిత్తా, కిరాతార్జునీయ ఇతి కావ్యవర్ణనీయయోః కథనం, ప్రథమస్కంధః, సమాప్తఇతి
శేషః - ఏవము తీరత్రాపి ప్రప్రవృత్తం-కిరాతార్జునావధిక్రమ్య కృతో గ్రంథః కిరా
తార్జునీయః. * శిశుప్రింద ఇత్యాదిసా ద్వంద్వాద్భుప్రత్యయః-రాఘవపాండవీయ
మితి వత్ - తథావ్యజ్ఞనవివాత్రి నాయకః కిరాతస్తు తదుత్కర్తాయ ప్రతిభటతయా
వర్ణితః-యథాహ దండీ, స్లో. 'పంశవీర్యప్రతాపాన్' వర్ణయిత్వా రిసోరపి, తజ్జయా
స్నాయకోత్కర్ష కథనం చ ధిసోతి న' ఇతి. అథాయం సంక్రమ్యోక్తః 'నేషా
మధ్యమపాండవో భగవత్' సారాయఃస్యాంశజస్తస్యోత్కర్షకృతే త్వవర్ణనీతరం
దివ్యః కిరాతః పునః, శృంగారాదిరసోజ్ఞ మత్ర విజయీ వీరః ప్రధానో రసశ్చైలా
ద్యాని చ వర్ణితాని బహుశో దివ్యాస్త్ర లాభః ఫల' మితి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లి నాథమూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయశ్వాఖ్యానాయం

ఘంటాపథసమాఖ్యానాయం ప్రథమస్కంధః.

ద్వితీయ స్వర్గః.

అన. ఇతిథిం సతిమాగ్ధదర్శ సే కృతే సతి కిం బాతమిత్వత్రహః. ---

మూ. విహితాం ప్రియయా మునః ప్రియా

మథ నిశ్చిత్య గిరం గరియసీమ్,

ఉపపత్తిమదూర్జితాశ్రయం

నృపమూచే వచనం వృకోదరః.

౧

వ్యా. విహితామితి, అథ వృకోదరో భీమః - ప్రియయా ప్రేమద్యా ప్రియా గ్రహణమస్యా హితోపదేశతాత్పర్యమబినాథం - విహితాం అభివిహితామిత్యర్థః - విపూర్వస్య దధాతేః ప్రియాసామాన్యవాచినో యోగ్యవిశేషపర్యవసానాత్ - మనః ప్రియామభిమతార్థయోగాన్త్యనోహరం - విశషణద్వయేనాపి గిరో గ్రహ్యాత్వ ముక్తం - గిరం - గరియసీం సారవత్తరం నిశ్చిత్య నృపం యుధష్టిరం - ఉపపత్తి మత్ యుక్తియుక్తం - ఉర్జితాశ్రయమువారాధం వచనం, ఉచే ఉత్తవాక్. * కర్తరి లిట్ - బ్రువోవచిరాదేశః ప్రవిశాసేత్వాదినా గ్వికర్తృకత్వం అకథిరం చేతి నృపస్య కర్తృత్వం - అస్తిక్ సర్గ వియోగినివృత్తం, తల్లక్షణం తు, శ్లో, 'విమమే సుసభా గురుస్సమే నభతాలోథ గురుర్వియోగిని' తి.

అన. కిం తద్వచనం తదాహ. ---

మూ. యదవోచద నేత్య మానసి

సరితస్సేహామయోన చక్షుషా,

అపి వాగధిపస్య దుర్విదం

వచనం తద్విదధీత విస్మయమ్.

౨

వ్యా. యదితి, మానసి క్షుత్రికులాభిమానవతీ ప్రాపదీ - స్నేహమయేన స్నేహ ప్రదురేణ తత్ప్రకృతవచనే మయల్ - చక్షుషా జ్ఞానచక్షుషా ఏతేనా సత్త్వముక్తం - పరితోఽవేత్య సర్వతో వివిచ్య యద్వచనమవోచత్ - బ్రువోవచేర్వా లుక్ వచ - ఉమి త్యుమాగమః - వాగధిపస్య బృహస్పతేరపి - దుర్వచం వక్త్రమశక్యం * కేషేవస్త్రియం, సకృద్యోగలక్షణా - అతో నలొకేత్వాదినా షష్టిప్రతిషేధో నాస్తి - తద్వచనం విస్మయం విదధీత సర్వస్యాపీతి కేషః - అథవా వాగధిపస్యాపి విస్మయం విదధీతేతి

సంబంధః, దుర్వచం-కేనాపీతి కేషః- యః ప్రైణమసి శాస్త్రమశ్రయంతి హితం చాను
బధ్నాతి అగో విస్తయకరం గ్రాహ్యం చైతద్వచనమితి తాత్పర్యాన్తః.

అవ. విస్తయకరత్వే హేతుమాహ. —

మూ. విషమోపి విగాహ్యతే నయః కృతతీర్థః పయసామివాశయః,
గుతు తత్ర విశేషదుర్లభస్సదుపన్యస్యతి కృత్యవర్తయః. 3

వ్యా. విషమ ఇతి. విషమోపి గుహ్యోహి అన్యత్ర దుష్ప్రకాశి-నయో నీతి
శాస్త్రం పయసామాశయో హ్రద ఇవ-కృతతీర్థః కృతాభ్యాసాగ్రహణానుష్ఠానం. ని.
'తీర్థం శాస్త్రాధ్యయంతే ప్రాప్తాయోపాధ్యాయమంత్రీ' ప్రియతీ విశ్వః - అన్యత్ర కృతజ
లావతారస్థం. ని. 'యోనా జలావతారే చ తీర్థ' మితి హలాయుధః - విగాహ్యతే
గృహ్యతే ప్రవిశ్యతే చ-కింతు తత్ర నయే జలాశయే చ, సతాదృశః పురుషః విశేష
గుర్లభః అత్యంతదుర్లభః యః కృత్యం సంధివిగ్రహాదికార్యంన్నా నాదికంచ, తస్యవర్త
సత్సాధు - జేశకాలాద్యవిరుద్ధం యథాతథేత్యన్తః - అన్యత్ర గర్తగ్రాహపాపానాది
రహితం యథాతథా ఉపన్యస్యతి ఉదాహరతి. ని. 'ఉపన్యాసస్తు వాఙ్మఖం' 'ఉపో
దాత ఉదాహర' ఇత్యమరః. యథాకేనచిత్ కృతతీర్థే పయసి గంధీరేషి ప్రవేష్టార
స్సంతి తీర్థకరస్తు విరళః - తద్వన్నితావపి నిగూఢమపి తత్త్వం గతి వక్తరి
బోధార స్సంతి వక్తౌ తు న ముఖ్యః-ఆత ఇయం ద్రౌపదీ అపతితాపి సాధు వక్త్రీతి
యజ్యతే విస్తయ ఇతి తాత్పర్యాన్తః.

అవ. అథ గ్రాహ్యత్వే హేతుమాహ. —

మూ. పరిణామసుఖే గరియసి వ్యథ కేఽస్మి వచసి త్తతౌజసామ్,
అతివీర్యవతీవ భేషజే బహుర్వీయసి దృశ్యతే గుణః. ౪

వ్యా. పరిణామేతి. పరిణామః ఫలకాలః అన్యత్ర పరిపాకావస్థా చ. తత్రసుఖే
హితే-ని. 'శక్తం చాథ త్రిషుర్ద్రవ్యేపాపపుణ్యనుఖాదిచేతి సుఖజన్య విశేష్యలింగ
త్వం గరియసి గుర్నర్థ ప్రతిపాదకే ఆర్థభూయిష్టే శ్రేష్ఠేచ-త్తతౌజసాం ఉదయత్రాపి
క్షీణశక్తీనాం, వ్యథకే యుగ్ధోపాద్యలకత్వాదృభయంకరే అన్యత్రాదౌ సంతాపాది
దుఃఖజనకే. ఆర్పయసి అల్పాత్మరే అల్పమాత్రే చ-ఉక్తంచ స్తో. 'స్వల్పాచమాత్రా
బహుళోగుణశ్చేతి. అస్మిక్ వచసి ద్రౌపదీవాక్యే అతివీర్యవతి అత్యంతసామర్థ్యవతి
భేషజే బౌషధ ఇం ని. 'భేషజావధభైషజ్యానీ' త్యమరః-బహురధికో గుణః, మాన
త్రాణరాజ్యలాభాది. అన్యత్రాగోగ్యబలపోషాదిశ్చ దృశ్యతే - అతో గ్రాహ్యమస్యా
వచన మితి భావః.

అవ. సత్యమేవం, మహ్యం న రోచతే కింకరోమిత్యథ ఆహు.—

మూ. ఇయమిష్టగుణాయ రోచతాం దుచిరాథా భవతేపి భారతీ,

నను వక్త్రవిశేషనిర్వహం గుణగృహ్యో వచనే విపశ్చితః. ౫

వ్యా. ఇయమితి. దుచిరాథా హితార్థసంపన్నేతి రుచిసేతూః; ఇయం భారతీ
గ్రాపదీవాక్యం - ఇష్టగుణాయ అభిమతగుణాయ గుణగ్రాహితే ఇత్యర్థః - భవతే
తుభ్యమపి. * రుచ్యర్థానాం ప్రయమాణ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి - రోచతాం
స్వదతాం భవతాపిన్ద్రీయతామిత్యర్థః. * విధ్యత్ తోబ్-హితవచనే బలాదపీచ్ఛాం
తుర్యాదౌషధవగతి భావః-తథాపిన్ద్రీయే వచసి కార్తృత్వా తత్త్వాహ. - నన్వీతి. గుణా
నాం గృహ్యో గుణగృహ్యోః గుణపక్షపాతిన ఇత్యర్థః. * పదాన్వైరిభావ్యపక్షేషు
చేతి గ్రహీః క్యవ. విపశ్చితో విద్వాంసః ని. 'విద్వాన్విపశ్చిత్'వజ్ఞ' ఇత్యమరః-
వచనే విపయే వక్త్రవిశేషే శ్రీపుంసానిలక్షణే నిర్వహం నను నిరాకాః ఖలు
అన్యస్య కన్యమేవ కాంత్యం న వక్త్రస్యకర్తం. బాలాదపి ముఖాపిత' మితి వచనా
గతి భావః.

అవ. సంప్రతి స్వయముపాలభతే.—

మూ. చతస్సవ్యపి తే వివేకినీ నృప విద్యాసు నిరూఢిమాగతా,

కథమేత్య మతిర్విపర్యయం కరిణీ పంకమివావసీదతి. ౬

వ్యా. చతస్సవ్యపి. హే నృప చతస్సవ్యపి విద్యాను అన్వీక్షక్యాదిషు యద్యా
నృపాణాం విద్యాః నృపవిద్యాః. శ్లో. 'అన్వీక్షకీత్రయీ వార్తా దండనీశ్చ శాశ్వతీ,
విద్యాహేత్యాశ్చత్రస్తు తోకసంస్థితీహేతవః'. ఇతి కామండకః, నిరూఢిమాగతా
ప్రసిద్ధిం గతా - ఆతవీన వివేకినీ సదసద్వివేకవతీ యథాహ మను, శ్లో. 'అన్వీక్ష
క్యాం తు విజ్ఞానం ధర్మాధర్మాత్రయ్యాస్థితౌ, అగ్గానగ్గా చ వార్తాయాం దండనీత్యాం
నయానయా' వితి-తే మతిః కథం కరిణీ పంకమిన విపర్యయం వై పరీత్యం అవివేకిత్య
రూపమేత్య ఆవసీదతి, సత్యతే న య క్షమిదమితి భావః.

అవ. కింశ్చిన్నమిదానీం యే నేషముపాలభస ఇత్యత్రాహ.—

మూ. విధురం కిమతగ్గ పరం పరై రవగీతాం గమితే దశామిమాం,

అవసీదతి యత్సరై రపి త్వయి సంభావితవృత్తిపౌరుషమ్. ౭

వ్యా. విధురమితి. త్వయి పరైశ్చత్రభిః ఇమామిద్యకిం ఆవగీతాం గర్హితాం.
ని. 'అవగీతం తు నిర్వాచే మమా ర్థప్రే చ గర్హిత' ఇతి విశ్వ, దశామకస్థాం గమితే
ప్రాపితే సతి మరై రపి సంభావితవృత్తి బహుకృతప్రసారం. అథవా నిశ్చితసద్భావం

పారుషం పురుషకారః. * యువాదిత్వా దన్విత్యయః అనసీదతి నశ్యతీతియత్
అతః పరం అతోఽన్యత్ అధికం వా కిం విధురం కిం కష్టం నకించిదిత్యర్థః. ని.
'విధురం ప్రత్యవాయే స్వాత్కృష్టవిశిష్టయోరపీ'తి వైజయంతి - అస్తీతి శేషః. అస్తి
ర్భవంతీపరః ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి భాష్యకారః, భవంతీతి
లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, యల్పైరుషాధికస్య దుగ్ధకా సా చ శత్రుకృతేతి
మహాత్కృష్టం, తచ్చ త్వదుపేక్షయేత్సుపాలభ్యస ఇత్యర్థః.

అన. అథోపేక్షాకాలత్వాదియయ పేక్షేత్యాశంక్య నాయమపేక్షాకాల ఇతి
నన్యం తదేవ తావచ్చోకద్వయేన వివినక్తి.

మూ. ద్విషతాముదయస్సుమేధసా గురురస్వంతతరస్సుమర్షణః,

న మహానపి భూతిమిచ్చతా ఫలసంపత్ప్రీవణః పరిక్షయః. ౮

వ్యా. ద్విషతామితి. భూతిముదయమిచ్చతా - శోభనా మేధా యస్య తేన
సుమేధసా సుధియా. * నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ - గురుర్నహానపి అస్వంత
తరః అత్యంతదురంతః క్షయోన్ముఖ ఇతి యావత్ - ద్విషతాముదయః అభివృద్ధిః సుఖేన
స్పృహ్యతే క్షయత ఇతి సుమర్షణః సుసహ ఉపేక్ష్య ఇత్యర్థః - స్వంతతర్ష దుర్మర్షణ
ఇతి భావః - భూతాయాం కాసీత్వాదినా భల్య యుచ్చిత్యయః - మహానపి ఫలసంప
త్ప్రీవణః ఫలసిన్ధ్యన్ముఖః. * ప్రనిరంతరిత్యాదినా తత్త్వం - పరిక్షయోన సుమర్షణః
నోపేక్ష్య ఇత్యర్థః - అన్యథాతూపేక్ష్య ఇతి భావః - సహ్యదయ ఇత్యేవ ప్రతీకార్యః
నచక్షయ ఇత్యేవోపేక్ష్యః - కింతు స్వంతత్వాస్వంతిత్వాభ్యాముభావపి ప్రతీకార్యా
వుపేక్ష్య చ భవత ఇత్యర్థః.

అన. ఏవముభయోర్నాభ్యో ఏతరస్యోదయక్షయయోగ్గతిముక్త్యా ఇదానిం
యుగపత్పరిక్షయాగ మే గతిమాహ. —

మూ. అచిరేణ పరస్య భూయసీం విపరీతాం విగణయ్య చాత్మనః,

క్షయయుక్తిముపేక్ష తేకృతీ కురుతే తత్ప్రీతికారమస్యథా. ౯

వ్యా. అచిరణేతి. కృతమసేనతి కృతీ కురు ఇత్యర్థః. * ఇష్టాదిభ్య శ్చేతి ఇని
ప్రత్యయః పరస్యశత్రోః క్షయముక్తిం క్షయయోగం అచిరేణ ఆశు భావినీం భూయసీం
దురంతాం చ తథా ఆత్మనః క్షయయుక్తిం విపరీతాం చిరభావినీం ఆత్మీయసీం చ విగ
ణయ్య విచార్య * లభ్య పి ఘృపూర్వాదిత్యయాదేకః - ఉపేక్షతే సంధివిగ్రహవిషయ
ఉదాసినో భవతి * అన్యథా ఉక్తవిపరీత్యే, పరస్య క్షయయుక్తౌ ఆత్మీయస్యాం
స్వస్య భూయస్యాం చ సత్యామిత్యర్థః - తత్ప్రీతికారం తస్యాః క్షయయుక్తేః
ప్రతీకారం అచిరేణ ఆశు కురుతే - ఏవం సతి యదా శత్రోరభ్యుదయః స్వస్య చాతి

పరిక్షయః, యథాస్థానం, తదా కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః-సద్యః ప్రతికురుత ఇత్యర్థః స్పృహ మిత్యనుసంధేయం.

అవ. తథాప్రసవేషామనామనిష్ఠమాచక్షే.

మూ. అనుపాలయతాముదేవ్యతీం ప్రభుశక్తిం ద్విషతామనీహయా, అవయాంత్యచిరాన్తప్రహీభుజాం బననిర్వాదభయాదివశ్రియః.

వ్యా. అనుపాలయతామితి. ఉదేవ్యతీం కథివ్యమాణాం ఉదయోన్ముఖీ మిత్యర్థః. ఆచ్ఛినద్యో ర్ము మితి వికల్పాన్ముమభావః-ద్విషతాం ప్రభుశక్తిం ప్రభు త్యాభివృద్ధిం-కోశదండజం తేజః. ని. 'సప్రతాపః ప్రభావశ్చ యతేజః కోశదం డజ' మిత్యనురః-అనీహయా అనుత్సాహేన అనుపాలయతాముదేవ్యమాణానాం మహీ భుజాం రాజ్ఞాం శ్రియః సంపదో బననిర్వాదభయాత్ నికృష్టపురుషామరాగసంప్రాప్త లోకౌపవాదభయాదివేతి హేతూత్ప్రేక్ష-అచిరాదపయాంతి అపసంతి యథాహ కామందకః. శ్లో. 'స్త్రీభిష్ఠండ ఇన శ్రీభిరలసః పరిధూయత' ఇతి-ఆతః పరాక్ర మితవ్యమితి భావః.

అవ. నను పరిక్షిణః కథం ప్రబలేనాభియాంజీలేశ్యత్రాహః--

మూ. త్మయయుక్తమపి స్వభావదా దధతం ధామ శిమిం సమృద్ధయే, ప్రణమంత్యనసాయముత్తిలం ప్రతిపచ్చంద్రమివ ప్రజానృపమ్.

వ్యా. త్మయేతి. త్మయయుక్తమపి తథాక్షీణమపి సంతం స్వభావజం సహజం శిమం సర్వలోకాహ్లాదకం ధామతాత్రం తేజః ప్రకాశం చ దధతం బిభ్రతం సమృద్ధయే అభివృద్ధ్యర్థం ఉత్థితమద్యుక్తం ఉత్సహమానమితి యావత్ ఆస్యత్ర ఉత్థిత ముదితం, అతివివ అసహాయమవినాశిసం వర్ణ్యమిత్యర్థః-నృపం ప్రజాః ప్రతిప చ్చంద్రం ద్వితీయాచంద్రమివేత్యర్థః-ప్రతిపచ్చంద్రేన ద్వితీయా గృహ్యతే - ప్రతిపది తస్యాదృశ్యత్వాదితి-ప్రణమంతి ప్రహీభావేన వర్తంత ఇత్యర్థః-చంద్రపక్షే తు నమస్కుర్వంతి, త్షీణస్యాప్యత్సహః కార్యసిద్ధిర్నీదానమిత్యర్థః. శ్లో. 'జయం హి సతతోత్సాహీ దుర్బలాపి సమశ్నుత' ఇతి కామందకః.

అవ. నను ప్రభుశక్తికూన్యస్యాత్సాహః కుప్రోపయుజ్యత ఇత్యత్రాహః--

మూ. ప్రభవః ఖలు కోశదండయోః కృతపంచాంగవినిర్ణయోనయః, స నిధేయపదేషు దక్షతాం నియతిం లోక ఇవానురుద్యతే. ౧౨

వ్యా. ప్రభవ ఇతి. కర్తాణామారంభోపాయః పురుషద్రవ్యసంపత్-దేశకాల విభాగః-వినిపాతప్రతీకారః-కార్యసిద్ధిశ్చేతిపంచాంగాని-యథాహ కామందకః. శ్లో. 'సహాయస్సాధనోపాయ విభాగో దేశకాలయోః, వినిపాతప్రతీకారస్సిద్ధిః పంచాంగ

మిష్యత' ఇతి - పంచానామంగానాం వినిర్ణయః పంచాంగవినిర్ణయః. * తద్ధితార్థే
త్యాదినా ఉత్తరపదకమాసః - కృతః పంచాంగవినిర్ణయో యస్య స తథోక్తః -
నయో నీతి ర్మంత్ర ఇతి యావత్-కోశః అర్థరాశిః. ని. 'కోశోఽస్త్రీ మత్తులే ఖడ్గ
పిధానేఽస్థాఘదివ్యయో' రిత్యమరః-దండశ్చతురంగసైన్యం. ని. 'దండోఽస్త్రీకా
సనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుణే యమే, యాత్రాజ్ఞాయాం సైన్యభేదే' ఇతి వైజ
యంతీ. తయోః కోశదండయోః ప్రభుశక్తేరిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్సాదితి ప్రభవః కార
ణం. ఋషీరవే-స నయో నీతిః - విధేయపదేషు కార్యవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసిత
త్రాణ స్థానలక్ష్యంఘ్రివస్తుష్వి'త్యమరః, - దక్షతాం శీఘ్రకారిత్యముత్సాహమిత్యర్థః-
లోకః కృష్యాదిప్రవృత్తో జనః - నియంతిం వైవమివ. ని. 'నియంతిర్నియమే వైవ'
మితి విశ్వః, అనురుధ్యతే అనుసరతి. * రుధేదైవాదికాత్ కర్తరి లబ్-మంత్ర
స్యాపి మూలముత్సాహః తన్నూలాయాః ప్రభుశక్తేర్మూలమితి కిమవక్తవ్యం, అతస్స
ఏవాశ్రయణీయః యతో నక్తం దివం మంత్రయమాణస్యాపి ప్రభోర్నిరుత్సాహస్య
నకించిత్యిద్ధ్యతీతి.

అవ. నను సోత్సాహస్యాప్యసహాయస్య కథమర్థసిద్ధిరిత్యత అహ. -

మూ. అభిమానవతో మనస్వినిః ప్రియముచ్చైః పదమూరురుక్షతః,
వినిపాతనివర్తనక్షమం మలేమాలంబనమాత్మపౌరుషమ్. ౧౩

వ్యా. అభిమానవత ఇతి. అభిమానవతః మానధనస్య - ప్రియమిష్టం-ఉచ్చైరు
న్నతం-పదం స్థానం రాజ్యాదికమారురుక్షతః ఆరోఘుమిచ్ఛతః ప్రాప్తకామస్య -
మనస్వినో ధీరస్య - అత్తపౌరుషం స్వపురుషకార ఏవ-వినిపాతనివర్తనక్షమం అనర్థ
ప్రతీకారసమర్థం అలంబనం సహకారిమతం ఇష్టం - యథా కస్యచిత్తుంగమాగుణో
హతః కించిత్తనప్రతిబంధకమనుచరచాస్తాదికమాలంబనం తద్వదితి ధ్వనిః - కిం
పౌరుషేదనై యస్సహాయైశ్శూరాణామితి భావః.

అవ. పౌరుషానంగీకారే దోషమాహ. -

మూ. విపదోఽభిభవంత్యవిక్రమం రహయత్యాపదుపేతమాయతి,
నియతా లఘుతా నిరాయ శేరగరీయాన్నపదం నృపశ్రియః.

వ్యా. విపద ఇతి. అవిక్రమం పౌరుషహీనం, విపదః అభిభవంతి తిరస్కు
ర్యంతి-అపదుపేతం విపన్నం అయతిః ఉత్తరకాలః. ని. 'ఉత్తరః కాల ఆయతి'
రిత్యమరః-రహయతి త్యజతి - నిరాయతేరాయతిరహితస్య అసన్నక్షయస్యేత్యర్థః -
లఘుతా అగౌరవం నియతా అవశ్యం భావినీ-సశ్చిదేవమౌగ్రియత ఇత్యర్థః - అగరీ
యాకా లఘీయాకా-నృపశ్రియః రాజలక్ష్మ్యః పదమాస్పదం న భవతి-యద్వా నృపేతి
పదచ్ఛేదః - తస్మాత్ పౌరుషం కర్తవ్యమేవేత్యర్థః-అత్ర పూర్వస్య అవిక్రమత్వాజ్

దుత్తకోత్తరం విపవాదికం ప్రతికారణత్వాత్కారణమాలాభ్యోఽలంకారః-తథాచ
మూత్రం - పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుస్య కారణమాలేతి.

అవ. ఫలితమాహ.-

మూ. తదలంప్రతిపత్తుమున్న తేరవలంబ్య వ్యవసాయవంధ్యతామ్,
నివసంతి పరాక్రమాశ్రయం స విమోచేన సమం సమృద్ధయః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాదుపేక్షయాం దోషసంభవాదిత్యర్థః - ఉన్న తేరభ్యుద
యస్య-ప్రతిపత్తుమంతరాయం వ్యవసాయవంధ్యతాం ఉద్యోగకూన్యతాం అవలంబ్య
అలం - ఉద్యోగకూన్యతారలంబనేనాలమిత్యర్థః - అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః
ప్రాచాం స్వేతి క్వాప్రత్యయః - తస్య ల్యబాదేశః - తథాహి - పరాక్రమః
ఆశ్రయః కారణం యాసాం తాస్యభోక్తా సమృద్ధయ స్సంపదః విమోచేన సమం
అనుత్సాహేన సహ - న నివసంతి-పారుషాధ్యా స్సంపదో నానుత్సాహసాధ్యాః-
ఉభయోస్సహసహనవిరోధాదిత్యర్థః - వైధిక్యేణ కార్యకారణమగ్ధనదూషోఽ-
గ్ధాంతరన్యాసః.

అవ. నను సమయః ప్రతీత్యతే కిం వేగేనేత్యత్రాహ.-

మూ. అథ చేదవధిః ప్రతీత్యతే కథమావిష్కృతజన్తవృత్తినా,
ధృతరాష్ట్రసుతేన సుత్యజాశ్చిరమాస్వాస్య సరేంద్రసంపదః.

వ్యా. అథేతి. అథావధిః కాః-ప్రతీత్యతే చేత్. ని 'అవధిస్త్యరసావే
స్యాత్సీమ్నికారే ఖలేఽపి చేతి విశ్వః - ఆవిష్కృతజన్తవృత్తినా ప్రకటికృతపట
వ్యవహారేణ ధృతరాష్ట్రసుతేన దుర్యోధనేన సరేంద్రసంపదో రాజసంపదః-సరేంద్రే
తివా పదచ్ఛేదః - చిరం చతుర్దశ వర్షాణి ఆస్వాద్య అనుభూయ కథం సుత్యజాః -
జ్ఞాతాస్వాదేన తేన పశ్చాదపి సంపదో యుద్ధక్షేత్రం వినా న త్యక్త్యంత ఏతత్వవధి
ప్రతీక్షణం వ్యర్థమిత్యర్థః.

అవ. అథ యది జైతవకాత్ స్వయమేవ దుర్యోధనస్సంపదో దాస్యతి తథాపి
తత్కథం రోచయేమహిత్యాహ.-

మూ. ద్విషతా విహితం త్వయాధవా యది లభా పునరాత్మనఃపదమ్,
జననాథ తవానుజన్తనాం కృతమావిష్కృతపౌరుషైర్భుజైః.

వ్యా. ద్విషతేతి. అథవా ద్విషతా దుర్యోధనేన-విహితం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః-
అత్మనః పదం రాజ్యం-పునరపి త్వయాల్పా లప్యతే యది * లభేః కర్షణి బుట్
హేజననాథ-తవానుజన్తనాం అనుజానాం - ఆవిష్కృతపౌరుషైః ప్రకటితపరాక్ర
మైః భుజైః కృతం అలం-అస్పద్భుజైర్భుజిం చిత్సాధ్యమిత్యర్థః-రాజ్యదానాదానయో

ద్వివతావేన స్వాతంత్ర్యే ఆప్త ద్భజనైష్పల్యాత్-క్షత్రియస్య విజతమితి కాస్తాత్
క్షాత్రేణైవ రాజ్యం గ్రాహ్యమితి భావః - కృతమితి ప్రతిషేధార్థమ్యయం చాదిషు
పత్యతే కృతమితి నివారణనిషేధయోగితి గణవాభ్యాశ్చే-భుక్తి రితి గమ్యమానపాదన
క్రియాపేక్షయా కరణత్వా స్తృప్తియా-ఉక్తం చన్యాసోద్యోతే-న కేవలం శ్రూయ
మాజైవ క్రియా నిమిత్తం కారకభావస్య, అతితు గమ్యమానాపీతి.

అవ. నను సామైవ కార్యసిద్ధౌకిం శూద్రేణ-యథాహ మనుః. శ్లో. 'సామై
దానేన భేదిన సమస్తైరథవా పృథక్, విజేతుం శ్రయతేహారీక్ న యుక్తేన కదాచ
నేతి-తిత్తిమాగ్రహేణేత్యాశంక్యాహ. -

మూ. మదసి క్తముఖైర్క్రూరాధిపః కఠిభిర్వర్తయతే స్వయం హజైః.
లఘుయక్ ఖలు తేజసా జగన్న మహానిచ్ఛతి భూతిమన్యతః.

వ్యా. మదేతి. మృగాధిపః సింహః-మదసి క్తముఖైః మదవన్ బిరిత్యర్థః-స్వయం
స్వేనైవ హజైః కఠిభిర్లైర్వర్తయతే వృత్తిం కఠోతి - వైరేవ జీవతీత్యర్థః*
చౌరాదికా ద్వృతేర్లభిః, భౌవాదికస్య తు అజావకర్తృకాచ్యుత్తవత్క్రూరా
దితి పరస్మైపద నియమాదితి-తథాహి-తేజసా ప్రభావేణ. ని. 'తేజోబలేప్రభావే
చ జ్యోతిష్యర్చిషి రతిసీతి వైజయంతీ-జగత్ లఘుయక్ లఘూకర్వక్ మహాక్
తేజస్వి, మహాపురుషః-అన్యతో-న్యస్తాత్పుగుహత్-భూతిం వృద్ధిం నేచ్ఛతి ఖలు-న
హి తేజస్వినః పరాయత్త వృత్తిత్వం యుక్తం-మనువచనం తు అశూరవిషయమత్యభి
ప్రాయః - విశేషేణ సామాన్య సమరనమాపో-ర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను యథాత్వాక్షికో లక్ష్మీలాభః ఉపాయాంతరైస్తు న తథేత్యా
శంక్యాహ.-

మూ. అభిమానధనస్య గత్వరైరనుభిస్థాన్సు యశశ్చిచీవతః,
అచిరాంశువిలాసచంచలా నను లక్ష్మీః ఫలమానుషంగికమ్.

వ్యా. అభిమానేతి. అభిమానః వైరనిర్యాతనమేవ ధనం యస్య వైరనిర్యాతన
మాత్రనిష్ఠస్యేత్యర్థః-అతఏవ గత్వరైః గమనశీలైః అస్థిరైః, గత్వరశ్చేతి క్వరబంతోని
పాతః-అనుభిః ప్రాజైః కరజైః. ని. 'పుంసి భూష్యుపః ప్రాణా' ఇత్యమరః-స్థాన్సు
సిరం * గ్లాజిశ్శస్థాన్సు రితి స్థుప్రత్యయః-యశః చిచీవతః చేతుం సంగ్రహీతు
మిచ్ఛతః - చిసోతేస్సన్నంతాచ్ఛత్వప్రత్యయః - అచిరం అంశవో యస్యాస్యా అచి
రాంశు ర్విద్యుత్ తస్యాః విలాసః స్ఫురణం తద్వచ్చంచలా, క్షుణ్ణతీత్యర్థః - లక్ష్మీ
స్సంపత్-అనుషంగాదాగతం అనుషంగికం 1 అన్వాచయశ్చిచ్ఛం ఫలం నను అధికం

1. అనుషంగః ప్రయోజనమస్యానుషంగికం-ప్రయోజనమితరథే - ఇతివక్తుం
యుక్తం తత ఆగత ఇత్యధికారేతక్ తథాన్యతరవిధాయక ప్రాతిస్వికరూత్రాభావాత్.

ప్రయోజనం కిల - మానత్రాణం యశ ఏవ ముఖ్యం ఫలం. అభ్యుచ్చయస్తు అక్షీరితి మానినాం మానవక క్లాఘ్య ఇత్యర్థః - అత్రాస్థిరప్రాణత్యాగేన స్థిరయశస్వీకారాభిధానాత్ న్యూనేనాధికవినిమయాఖ్యః పరివృత్త్యలంకారః-ఉక్తం చ కావ్యప్రకాశే, శ్లో. 'పరివృత్తిర్వినిమయో యోగ్యానాం స్యాత్సమాసమైరితి.

అవ. నవ్యల్యప్య మానస్య హేతోః కథం ప్రాణత్యాగశ్శక్యతే కర్తుం, యతో జీవన్ నరో భద్రశతాని పశ్యేదిత్యాశంక్యాహ. —

మూ. జ్వలితం న హిరణ్యరేతసం చయ మాన్మందతి భస్మనాం జనః, అభిభూతిభయాదసూనత స్సుఖముజ్జంతి న ధామ మానినః.

వ్యా. జ్వలితమితి. జనో భస్మనాం చయమాన్మందతి పాదాదినా ఆక్రమతి అదాహకత్వాదితి భావః - జ్వలితం జ్వలంతం - కర్తరిక్తః మతిబుద్ధిత్యాది సూత్రే చకారాన్వర్తమానగత్యం - హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసం అగ్నిం నాస్మందతి - దాహకత్వాదితి భావః - అతో హేతోర్జానినః అభిభూతిభయాన్ప్రాణిలోభేన తేజస్త్యాగే పరిభవో భవిష్యతీతి భయాత్ - అమానేన సుఖముజ్జంతి ఉజ్జంతి త్యజంతి ధామ తేజస్త్యున్యంతి మానవానికరాజీవనాత్స్వతేజసా మరణమేవ వరమిత్యర్థః.-పూర్వతరస్లోకవదగ్ధాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచింతయా కింతు తేజస్వినామేష స్వభావ ఏవ యజ్జగీమత్వమిత్యాహ. —

మూ. కిమపేక్ష్య ఫలం పయోధరాక్ ధ్వనతః ప్రాగ్ధయతే మృగాధిపః, ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయస స్సహతే నాన్యనమున్నతిం యయా.

వ్యా. కిమితి. మృగాధిపస్సింహః, కిం ఫలం ప్రయోజనం అపేక్ష్య-ధ్వనతః శ్రజ్జతః ధరంతీతి ధరాః-పచాద్యచ్-యసాం ధరాః పయోధరాః-తాక్ మేఘాక్ ప్రాగ్ధయతే అభిమాతి. ని. 'యాఞ్చాయా మభిధానే చ ప్రాగ్ధనాకథ్యతేబుధై'రితి తేజః-యద్వా అవరుణదీత్యర్థః - ప్రా అగ్ధయతే ఇతిచేదః 'ప్రాస్యాత్ యాఞ్చావరో ధయో రి'త్యభిధానాత్ ప్రా అవరోధేన, ప్రాఇతి తృతీయాంతం, అకారాంతస్య ప్రా శబ్దస్య 'అతోధానో' రిత్యత్ర 'అత' ఇతి యోగవిభాగా దకారలోపః. మహీయసో మహత్తరస్య సా ప్రకృతిః ఖలు-యయా ప్రకృత్యా అన్యసమున్నతిం పరవృద్ధిం న సహతే-మహతః పరభంజనమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః-పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఉక్తం ప్రయోజనం నిగమయతి-ఉక్తాగోపసంహరణం నిగమః. —

మూ. కురు తన్నతిమేవ విక్రమే నృప నిర్ధయ తమఃప్రమాదజమ్, ద్రువమేతదవేహి విద్విషాం త్వదనుత్సాహహతా విపత్తయః.

వ్యా. కుర్వతి. హేనృప-త త్తస్మాత్-ఉ క్తరీత్యా పరాక్రిమావసరత్వాద్ధతోః
ని. 'య త్త ద్యత త్తతో హేతా' విత్యమరః, ప్రమాదజం అజ్ఞానజం తమా మోహం
నిర్ధాయ నిరస్య విక్రమే పారమ ఏవ మతిం కురు బుద్ధిం విధేహి - విక్రమమేవాంగీ
కురు. నతూపాయాంతరమిత్యర్థః-నచవిక్రమవై ఫల్యశంకా కార్యత్వాహ-—ఘ్రవ
మితి. విద్విషం, శత్రుజాం విపత్తయః అపదః త్వదనుత్సాహహతాః తవ అను
త్సాహేనాన్యవసాయేన హతాః ప్రతిబద్ధాః భవదనుద్యోగధ్వంసితా ఇత్యర్థః
అన్యథా ప్రాగేవ విపద్యేరన్నితి భావః - ఇత్యేతత్ - ఘ్రవం నిశ్చితం-అవేహి విధి.
ని. 'ఘ్రవం నిత్యే నిశ్చితే చేతి కాశ్యతః.

అవ. న చ నః పరాజయశంకా కార్యత్వాహ.---

మూ. ద్వీరదానివ దిగ్విభావితాం శ్చతురస్తోయనిధీనివా యతిః,
ప్రసహేత రణే తివానుజాన్ ద్విషతాం క శ్చతిమన్యుతేజసః.

వ్యా. ద్వీరదానితి. దిగ్విభావితాన్ దిక్షు ప్రఖ్యాతాన్ ఆయతః అగచ్ఛతిః*
అద్భుర్వా దిక్షాతో శ్చతృప్రత్యయః, చతురో ద్వీరదాన్ దిగ్గజానివ - తథా ఉక్త
విశేషజాన్ చతురస్తోయనిధీనివ - రణే ఆయతః దిగ్విభావితాన్ శతమన్యుతేజసః
ఇంద్రవిక్రమాన్ చతురస్తవ అనుజాన్ ద్విషతాం మధ్యే కః-ప్రస హేత సోఘం
శత్రుయాదిత్యర్థః * శకిలిచ్ఛేతి శక్యాన్తే ఓక్ష-అతో నిశ్శంకం ప్రవర్తసేతి భావః.

అవ. ఆకిర్వాదవ్యాజేన ఫలితమాహ.---

మూ. జ్వలతస్తవ జాతవేదస స్సతతం వైరికృతస్య చేతసి,
విదధాతు శమం శివేతరా రిపునారీయనాంబుసంతతిః. ౨౪

వ్యా. జ్వలత ఇతి. తవ చేతసి గతతం సదా జ్వలతో దీప్యమానస్య వైరికృతస్య
రిపునిమిత్రకస్య - జాతవేదసః - క్రోధాగ్నీరిత్యర్థః - శివేతరా అశివా - అమంగళా
వైధన్యదుఃఖజన్యత్వాదితి భావః - రిపునారీయనాంబుసంతతిః - వైరివనితాశ్చ
ప్రవాహాః - శమం శాంతిం - విదధాతు - వైరిజనితస్య క్రోధస్య వైరివధమంతరేణ
శాంత్యనుభవాదవశ్యం తద్వధ స్త్యయా కర్తవ్య ఇతి భావః-అత్ర క్రోధస్య విష
యాస్య నిగరణేన విషయతో జాతవేదస ఏవోపనిబంధ నాదలిశయోక్తిరలంకారః -
తనుక్తం. శ్లో. 'విషయస్యానుసాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాతిశయోక్తి
స్యాత్కృత్యవిప్రారోక్షిజీవితేతి - తత్రాపి క్రోధస్య జాతవేదసో భేదైష్యభేదాధ్యవ
సాయాత్ భేదే అభేదదూషా - తత ఏవాంబునిర్వాప్యతోవ్యక్తిశ్చ ఘటతే-తథాచ -
యథాంబుసేకేనాగ్నిస్సమ్యక్ కామ్యతి తథాశత్రువధేన క్రోధ ఇత్యవమ్యం గమ్యతే.

అవ. యాధిష్ఠర ఇత్తమాకర్ణ్య కిమకాన్వీదిత్యత|ఆహ.—

మూ. ఇతి దర్శితవిక్రియం సుతం మరుతః కోపపరీతమానసం,

ఉపసాంత్యయితం మహీపతి ర్ద్విరదం దుష్టమివోపచక్రమే.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తరీత్యా దర్శితా ప్రకటితా విక్రియా కోపవికారో వా గారంభాత్ కో యేన తం - కోపపరీతమానసం కోపాక్రాంతచిత్తం-ఇదం విశేషణ ద్వయం ద్వీరదేపి యోజ్యం - మరుతః నాయోస్సుతం భీమం - మహీపతిర్ద్యుధిష్ఠిరః - దుష్టం ద్వీరదమివ - ఏతేనాస్య భీమస్య శౌర్యమేవ నబుద్ధి రస్తీతి గమ్యతే - ఉప సాంత్యయితం అనునేతుం-ఉపచక్రమే స్రవ్యతః. * ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యా మిత్యాత్మ నేపదం - రాజ్ఞా భావ్యుపకారవిశేషాపేక్షయా కథంచదవకో జనశ్శవై శ్చనైః ద్వీరదవద్వశీకరణీయో నతు త్యాజ్య ఇతి భావః.

అవ. ప్రథమం తావత్ స్తుత్యా త్రిభిః ప్రసాదయతి.—

మూ. అవవర్జితవిప్లవే శుచౌ హృదయగ్రాహణి మంగళాస్పదే,

విమలా తవ విస్తరే గిరాం మతిరాదర్శ ఇవాభిదృశ్యతే. ౨౬

వ్యా. అవవర్జితేతి. విప్లవః ప్రమాణబాధః అన్యత్రి బాహ్యమలసంక్రమః - సోపవర్జితో యస్య తస్మిన్ అవవర్జితవిప్లవే త్యక్తివ్యత్యాసే త్యక్తికలంకే చేత్యర్థః - శుచౌ శుచిశ్చబ్దసౌప్తమం లోహచుద్ధిశ్చ తద్వతి-అతివివ హృదయగ్రాహణి మనోహర- మంగళాస్పదే, ఏకత్రి హితార్థప్రతిపాదకత్వాదన్యత్రి మంగళవస్తుత్వాన్న శ్రేయ స్సు-రే. శ్చ. 'రోచనం చందనం హేమ మృదంగం దర్పణం మణిం, గురుమగ్నిం తథా నూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్సదా బుధ' ఇతి పురాణవచనాత్, తవ గిరాం విస్తరే వాక్యపంచె, ప్రథనేవావిశబ్ద ఇతి ఘోః స్రుతిషేధాత్ ఋదోరబల్యం, అతి ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్సతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. మతి స్త్యద్భుద్భిః- ఆదర్శ దర్పణ ఇవ. ని. 'దర్పణే ముకుందర్పా'విత్యమరః. విమలా విశదా అభిదృ శ్యతే-వాగ్దేశద్యాదేవ మతివైశద్యమనుమియతే-తత్సూర్యకత్వాత్తీస్యేత్యర్థః,

అవ. అథ యుక్తేనాహ.—

మూ. స్ఫుటతౌ న పడై రపాకృతౌ న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్,

రచితౌ పృథగ్గతౌ గిరాం న చ సామర్థ్యమసాహితం క్వచిత్.

వ్యా. స్ఫుటతేతి-ఉపపత్తిలిలి చ. పడైః సుప్తిజంతశబ్దైః-స్ఫుటతా విశదార్థ

తా-నాపాకృతా నత్యక్తా - అర్థస్య గౌరవం భూయస్తస్య అర్థగౌరవం చ - న న స్వీకృతం - స్వీకృతమేవేత్యర్థః - వైశద్యప్రసక్తగౌరవాభావనివర్తనార్థం నతో

ద్యయం, సంభాష్యనిషేధనివర్తనే ద్వా ప్రతిషేధావతి వాచునః - గిరాం పదానాం
అవాంతరవాక్యోనాం చ పృథగర్థతా భిన్నార్థతా-అపునరుక్తార్థతేతి యావత్ - రచితా
కృతా - తథా క్వచిదపి సామర్థ్యం గిరామన్యోన్యసాకాంత్యత్వం చ - నాపోహితం
నవర్జితం, అన్యథా దశదాడిమ్యాద్విజ్ఞాననేకవాక్యతా న స్యాత్ - యథాచూః - అర్థకత్వా
దేకం వాక్యం సాచేతుం చేద్విభాగే స్యాదితి - సస్వగ్గారవిత్సత్త కథం యస్మి
సమాసః - పురణగుణేత్యాది నా ప్రతిషేధాత్ - నైవ దోషః - యే శుక్లాదయశ్శబ్దాః
గుణే గుణిని చ వర్తంతే - యథా పటస్య శుక్లః, శుక్లః పట ఇతి చ - లేషామేవాత్ర
నిషేధాత్ - యే పునస్స వా గుణమాత్రవచనాః యథా గౌరవం, ప్రాధాన్యం రసో
గంధస్పర్శ ఇత్యేవమాదయః కేషామనిషేధాత్ - తత్తేనృచ గుణైష్ఠస్మి సమస్యత
ఇతి వచనాద్వచుశమభియుక్తప్రయోగద్య నాన్య - బలాకాయః శౌన్దర్యమిత్యా
దౌ తు భావ్యకారవచనాదసమాసః - అతఏవాహ వాచునః, 'పత్రపీఠిమాదిషు గుణ
వచనేనే'తి.

మూ. ఉపపత్తి రుదాహృతా బూదనుమానేన న చాగమః త్తతః,
ఇదమీద్యగనీద్యగాశయః ప్రసభం వస్తుముపక్రమేత కః. ౨౦

వ్యా. ఉపపత్తిరితి. కించ బలాత్ స్వబలమైత్యల్యోపేక్షర్షణి పంచమీ-
ఉపపత్తిర్యుక్తిః ఉదాహృతా పరాక్రమ పక్ష ఏవ ప్రేక్షానితి యుక్తిగుణేత్యర్థః -
ఉచితం నైతన్తహావీరస్యేతి భావః తథా అనుమానేన యుక్త్య ఆగమం శాస్త్రం చ
న త్సగో న హతః నిఖండిత ఇత్యర్థః. ౨౦ త్వాగియావిరుద్ధమేవోక్తం - అన్యథా తద్వి
గోధాదనుమానస్య వాప్రామాణ్యప్రసంగాదితి భావః. ఈద్యగ్గిం తాత్రయుక్త
మిదం వచనం - అవిద్యమాన ఈద్యగాశయః ఇత్యం తాత్రయుక్తాభిప్రాయో యస్య సో
ఽనీద్యగాశయః, ని. 'అభిప్రాయశ్చంద ఆశయ' ఇత్యమరః - కః ప్రసభం హతాత్
వస్తుముపక్రమేత-న కోపిత్యర్థః. ఇత్యం వస్తుముపక్రంజైవ నాస్తి, వక్తౌతు దూరా
పాస్త ఇతి భావః - కేచిదేతన్యోక్తత్రయం నిందాపరత్వేనాపి యోజయంతి - తదసత్
హితోపదేశమాత్రితత్పరస్యాతివత్సలస్య గాఢో మత్సరిః ఇవ మహావీరే భ్రాతరి
విషయే సర్వానిర్ధగ్గమాలభూతనిందాతాత్పర్యకల్పనానాచిత్యాదితి.

అవ. యది సాధూక్షం తద్వి తత్తైవ ప్రయతామిత్యాశంక్యాహః. —

మూ. అవిత్త్యుత్పత్తియా తథాపి మే హృదయం నిర్లయమేవ ధావతి,
అవసాయయితృం త్విమాంస్సుఖం న విధేయేషు విశేషగుంపదః.

వ్యా. అవిత్త్యుత్పత్తియేతి. తథాపి త్వయా సమ్యక్స్థితి తేషాం మే హృదయం - అవి
త్త్యుత్పత్తియా అసంతుష్టతయా - అద్యాపి సంశయగతత్యేనేత్యర్థః - నిర్లయమేవ ధావతి

అనుసరించి అపేక్షిత ఇతి యావత్ - అన్యసి నిర్వయస్యానుదయాదిని భావః - నిర్వయమునందు హేతుమానా... అవేతి. విధేయేషు సంధివిగ్రహాదికర్తవ్యాకేషు యా విశేషసంపదః అనంతరభేదధూమానః తాః సుఖం అక్లేశేన, అనసాయయితుం పురుషాక్ ప్రత్యానుకూలేన స్వస్వరూపం స్వయమేవ కీన్ఘం ప్రత్యానుయితు మిత్యర్థః * స్యతేర్ధ్యంతాదణి కర్తృకర్తృకా ఖ్యముక్ - జేరణాదిసూత్రస్యానుం విషయః - త్నమంతి ఇతి త్నయాః పచాద్యచ్ శక్తాః న భవంతి. ని. 'త్నమం శక్తే హితే త్రి' ప్లిత్యమరః - యద్వా సుఖం యథాతథా పురుషైః విశేషసంపదోఽన సాయయితుం నక్షయాః నశక్త్యాః త్నమ్యంత ఇతి త్నయాః కర్తృణి. - ప్లిదాదిభ్యోశ్ + విధేయసూత్రస్య సుగమత్వేన తద్విశేషణం సాఖ్యే ద్వామలభ్యాచ్చ గుణేయత్వా దద్యాపి నిర్ణయాకాంతేతి తాత్పర్యాత్. అత్ర నిర్ణయధావనం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వేనాభిధానాద్యాక్యాగ్ధ హేతుకం కావ్యలింగమలంకారః - తను క్తం. ణ్. 'హేగోర్వాక్యపదార్థ త్వే కావ్యలింగమదాహృత' వితి.

అవ. అస్తు విశేషసంధారణమంతరేణైవ ప్రవృత్తిరిత్యాశంక్యాహ. -

మూ. సహసా విదధీత న క్రియానువివేకః పరమాపదాం పదమ్,

వృణతే హి విమృశ్యకాంక్షం గుణలుబ్ధాస్వయమేవ సంపదః.

వ్యా. సహసేతి. క్రియత ఇతి క్రియా కార్యం - తాం సహసా అవిమృశ్యే త్యర్థః. సహసేత్యాకస్మి కామిమర్యయోరితి గణవ్యాఖ్యానే, స్వరాదిపాతాదవ్యయత్వం, న విదధీత-కుతః. అవివేకః అవిమృశ్యకారిత్వం - పరమత్యంతం - అపదాం పదం స్థానం విపత్తికారణమిత్యర్థః - త్యతిరేకేశోక్తమథ మన్వయేనాహ. వృణత ఇతి. గుణలుబ్ధాః గుణగృహ్యత ఇతి స్వయంవిరణహేతూక్తిః - సంపదః క్రియః విమృశ్య కగోతీతి విమృశ్యకారి * ఉపపదమతిజేతి సమాసః - తం స్వయమేవ వృణతే భజంతే హి వృజ్ఞంభక్తౌ వితి ధాతుః, తస్మాద్విమృశ్యైవ ప్రవర్తితవ్యమిత్యర్థః. అత్ర సహసా విధానవిషేధలబ్ధవిమృశ్యకారిత్వరూపకారణస్యాపహ్రపత్యతిరేకకార్యణ సమర్థనా వైషద్యరేణాగ్ధాంతరన్యాసః - ద్వితీయాగ్ధ చ సమేవ సాధర్మ్యణేతి జ్ఞేయమ్.

అవ. నను సాహసికస్యాపి ఫలసిద్ధిర్వృశ్యత ఏవ తత్త్వం వివేకేనేత్యత్రాహ. -

మూ. అభివర్షతి యోనుపాలయన్ విధిబీజాని వివేకవారిణా.

స సదా ఫలశాలినీ క్రియాం శరదం లోకఇవాధితిష్ఠతి. 3౧

అభీతి. యః పుమాన్ - విధియంత ఇతి విధయః కృత్యవర్గాస్తాని బీజానీవేతుప మితసమాసః - శరదం లోక ఇవేతి వాక్యగోపమానుసారాత్ - తాని విధిబీజాని

+ అత్ర పక్షేఽనసాయయితుమత్యుక్త స్వాగ్ధే నిజితి బోధ్యం.

వివేకో వారీన తేన - వివేకవారిణా పూర్వవత్సమాసః-అనుపాలయన్ ప్రతీక్షమాణః
స్సౌ రక్షన్నభివృత్తి నించతి - స పుమాన్ - ఫలం సాధననిష్ఠాద్యర్థః సస్యం చ.
ని. 'సన్యే హేతుకృతే ఫల' మిత్యుభయత్రాప్యమరః - తచ్ఛాసీని క్రియాం కర్త-
లోకో జనః, ని. "లోకస్తు భువనే జన" ఇత్యమరః-శరదమివ సదా అధితిషతి సదా
క్రియాఫలం ప్రాప్నోత్యేన - ని కదాచిద్వ్యభిచరతీత్యర్థః. సామాసికస్య ఫలసిద్ధిః
కాకతాలీయా - వివేకస్థు నియతేతి భావః-అత్రి, ఫలశబ్దేన సస్యహేతుకృతయో
రర్థయోరభేదాధ్యనసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః - తదనుగృహీతా చోపమే
త్యనుసంధేయమ్.

అవ. నియతా వివేకినః ఫలసిద్ధిరిత్యుక్తం-సంప్రతి తామేవ రుచ్యర్థం స్తోతి.-

మూ. శుచిభూషయతి శ్రుతిం వపుః ప్రశమ సస్య భవత్స్యలంక్రియా,

ప్రశమాభరణం పరాక్రమ స్స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః. 32

వ్యా. శుచీతి. శుచి సంప్రదాయశుద్ధం-శ్రుతం శాస్త్రోక్తవణం-కర్తృ-వపు
రూఢపయతి-అన్యథా అవిద్వాన్పురుషః శోచ్య ఇతి భావః - తస్య శ్రుతస్యప్రశమః
శ్రోధోపశాంతిః-అలంక్రియా భూషణం భవతి-అన్యథా శ్రుతవైఫల్యాదితి భావః -
పరాక్రమః సత్త్వవసరే శౌర్యం ప్రశమస్యాభరణం-అన్యథా సర్వైః పరిభూయతి
ఇతి భావః - సపరాక్రమః నయాపాదితా నీతిసంపాదితా వివేకపూర్వకేతి యావత్-
సాచాసా సిద్ధిశ్చ వైవ భూషణం యస్యస తథోక్తః-అన్యథా సామాసికస్య సిద్ధిః కాక
తాలీయేన పక్షే పరాక్రమవైయర్థ్యాదితి భావః - 'వపుషో భూష్యతైవాత్ర సిద్ధి
రూఢపయతైవతు, ఉభయం మధ్యమానాం తు స్యస్యపూర్వోత్తరేచ్ఛయేతి వివేకః-
ఏవం విశిష్టసిద్ధరవ్యభూషితాయా ఏవ భూషణతోవ్యక్త్యా సర్వోత్తరతయా స్తుతిర్
మ్యతే-అప్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవివేకత్యాదీకౌవల్యలంకారః - తదుక్తం
'యత్రి వివేకభావం పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమేత్తైవ, భజతి పరంపరమేషాం
కృతిరేకావశీ కథితా' ఇతి.

అవ. విమృశ్య కర్మాదితి స్థితం తత్రి విమర్శపాఠః కఇత్యుక్తే శాస్త్రమేవ
త్యాహ.-

మూ. మతిభేదతిమ స్తిరోహితే గమానే కృత్యవిధౌ వివేకినామ్,

సుకృతిః పరిశుద్ధ ఆగమః కురుతే దీప ఇవాద్ధిర్బునమ్. 33

వ్యా. మతీతి. మతిభేదః కార్యవిస్తరితమతిః మతిభేదక్రమ ఇవేత్యుపవితస
మాసః-దీప ఇవేత్యుపమానసారత్-తేన తిరోహితే తేహితే అతివివ గమానే దరణ
గామే కృత్యార్థా కార్యనిష్ఠానే వివేకం సుకృతిః కృత్యస్థః-2వ భాగము
3. ప్రతి ఇత్యర్థః అతివివ కార్యనిష్ఠా సిద్ధిర్, సంప్రదాయస్తోత్రః అన్యత్రి న వివేకః

ప్రవాతాది దోషరహితశ్చ అగమశ్చాస్త్రం. ని. 'అగమ శ్చాస్త్ర ఆయాతే' ఇతి విశ్వ-దీప ఇవ అగ్గదర్శనం కార్యజ్ఞానం వస్తుప్రతిభానం చ కరుణతే.

అన. ఏవం విమృశ్య కుర్వన్ జైవాదనర్థాగమేఽపి న కల్పిదపరాధ ఇత్యాహ.-

మూ. స్పృహణీయగుణైర్మహాత్మభిశ్చరితే వరసి యచ్ఛతాం మనః, విధిహేతు రహేతు రాగసాం వినిపాతోఽపి సమస్యమున్నతేః.

వ్యా. స్పృహణీయేతి. స్పృహణీయగుణైః లోకశ్లాఘ్యగుణైః మహత్తభి సుజ్జనైః చరితే అనుష్ఠితే వర్తనీ అచార మనో యచ్ఛతాం నిదధతాం-సన్తానైః కృతకారతా మిత్యర్థః-విధిహేతు రైవనిమిత్తః. ని. 'విధివిధానే నైవేచే'త్యమరః - అతఏవ అగ సా మసరాధానాం అహేతుః-వినిపాతోఽపి వికాఽనగోఽపి. ని. 'వినిపాతోవపాతే స్వాస్థవాదివ్యస నేపిచే'తి విశ్వ-సమున్నతేరభివృద్ధః సమః కుల్యః నైవికే పురుషస్యానుపాలభ్యత్వాదితి భావః-యథాహ కామందకః 'యస్మి గమ్య నుపక్రంతం కార్యమేతి వివర్ణ్యుం, పుమాం స్తత్రానుపాలభ్యో వాంతరితి పారుష' ఇతి.

అన. సంస్కృతి విద్విమృశ్యం శిదాహ.

మూ. శివనూపయితి గరియసీం శూనీష్వత్తమదూసి తాయతిమ్,

విగణయ్య నయంతి పారుషం విజితక్రోధరీయూ జగీషవిః కగ.

వ్యా. శివమితి. శివనూ జయచ్ఛనో నృపాః-విజితక్రోధరీయూః విజితక్రోధ వేగా స్వంతః గరియసీం ప్రభూతాం అమాపతాయంతి అక్షతోత్తరకాలం స్వంతా మిత్యర్థః-ఫలనిష్పత్తిం ఫలసేధం విగణయ్య ఫలవత్త్వం నిశ్చిత్యేత్కల్పః-పారుషం పురుషకారం శివమనుకులం-బౌద్ధయికం ఉపాసం * వివయాదిత్వా తాన్విశే రత్ - ఉపాయార్థస్వత్వం చ ఇతి స్రాప్యః, నయంతి స్రాపయంతి - పారుషమపాయేన యోజయంతీత్యర్థః-వానిశ్చితఫలం కర్మ కుగ్వతి ఇతి భావః - యథాహ కామందకః. శ్లో. 'నిష్ఫలం నేకబహుళం సంస్థితం నేకం, న కర్మ కుగ్వత్త్వతిమాఽ సదా నైవానుభవే'తి * న కర్మః ప్రపజ్ఞా శ్చిన్తి * - ఇతి పారుషగ్య కిన్తిత్వ కర్తృత్వేఽప్యపాయస్యాతథాత్వాత్ ప్రథం విముత ఇత్యాదివత్ - 'కర్తృసే చాశరీర కర్తృణి' ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి.

మూ. అపనేయ ముదేతు మిచ్ఛతా తిమిరం రోషమయం ధియాపురః,

అవిభిద్య నిశాకృతం తమః ప్రభయా నాంశుమతాప్యదీయతే.

వ్యా. అపనేయమితి. ఉదేతు మభ్యుదేతుం వివర్ధితుమితి యావత్ - ఇచ్ఛతా పురుషేణ-పురః ప్రథమం రోషమయం రోషాదాగతం. తమః శ్చేతి ముఛట్, తిమి

మజ్జానం - ధియా వివేకబుద్ధ్యా కరణేన - అపవేయం - అదనోద్యం - తథాపి -
అంశమతాపి కర్తా ప్రభయా తేజసా కరణేన - నిశాచరం రాత్రివిహితం తమో
ధ్యాంతం అవిభిద్య నోదీక్షతే-కింతు విభిద్య వేత్త్యః - సూర్యస్యాప్యేకం కిమతా
న్యేసామిత్యపిశబ్దార్థః - ఇహోభావే చిత్.

అవ. నను దుర్బలస్యైకమస్తు బలీయసస్తు ప్రధాదేవ కార్యసిద్ధి రిత్యత ఆహ.
మూ. బలవానపి కోపజన్మన సమసో నాభిభవం రుణద్ధి యః,

క్షయపక్ష ఇన్ద్రేంద్రవీః కలాన్యకలాహంతి సత క్షీనంపదః. 32

వ్యా. బలవానితి. బలవాక్-సూరోపి యః, కోపా జన్మ యస్య తస్య కోప
జన్మనః-అవస్థ్యా బహుస్త్రిహి ర్యవధికరణో జన్మాదుత్తరపద ఇతి వామనః, తమసో
మోహస్యః * కృత్యోగా త్కర్మ మ్ - అభిభవమాప్రాలిం - న రుణద్ధి ననివార
యతి - సన్వపః - క్షయస్య పక్షః క్షయపక్షః క్షయపక్ష ఇత్యర్థః-విందవీః ఇందు
సంబంధిః కలా ఇవ. ని. 'కలాతు నోడశో భాగ' ఇత్యమరః-సకలాః శ క్షీనంపదః-
ప్రభుశ్చ క్షీనోదండబలాం - మంత్రశ్చ క్షీనానిబలాం-ఉత్సహాశ్చ క్షీనా
బలా మితి త్రిగ్రహి శ క్షీ నాని సాశయతి - అంధస్య జంభూగలమివ ప్రధాం
ధస్య తాకో త్తగమన పానుధ్యం వ్యక్త సేవేత్త్యర్థః - అస్మి కాన్య సర్వకారణ
త్వాత్ క్షయపక్ష్య కలాక్షయకారిత్వమక్లేబరం. తమసస్తు తస్మాదవిభంభజా
త్తథా వ్యవదేశః.

అవ. అథ విమృశ్య కుర్వతః ప్రయాప్రకార మాహ. --

మూ. సమవృత్తిరుపైతి మార్గవం సమయే యశ్చైతనోతి తిగ్గతామ్,
అధితిష్ఠతి లోకమోషసా స వివస్వానిన మేదినిపతిః. 33

సమేతి. యః సమా నాతిమృదుర్నాతితిగ్గా వృత్తిర్యస్య సమవృత్తిస్య -
సమయే సత్యగుణ ర్మాన్త్రవం మృదువృత్తిత్వ ముపైతి - తిగ్గతాం తీక్షణవృత్తిత్వం
చ తనోతి - స మేదినిపతిః వివస్వానినః జసా తేజసా తాకం అధితిష్ఠతి అప్ర
మతి - సూర్యోపి ఋతుభేదేన ప్రాతఃకాలాదిభేదేన వా సమవృత్తిరీత్యాది యోజ్యం-
తథా చోక్తం, మృదుదండః భూయతే తీక్షణదండ ఉద్వేజకో భవతి యథార్హ
దండః పూజ్యత ఇతి.

అవ. ఉక్తాస్యథాకరణే దోషమాహ.-

మూ. క్వచిరాయ పరిగ్రహశ్చియాం క్వచ దుష్టేంద్రియవాజవశ్యతా,
శరద్రుచలా శ్చ లేంద్రియై రిసురతాపి ఒహుచ్ఛలాశ్చియాః,

వ్యా. శ్వేతి. శ్రియాంసంపదాం చిరాయబహుకాలం పరిగ్రహః స్వామ్యస్తీ
కరణం క్వ-ఇంద్రియాణి వాజిన ఇతేతుప్రపమిశనమాసః-దుష్టానామమార్గధావినాం -
ఇంద్రియవాజినాం - వక్త్యా వశంగతాః తేషాం భూత స్తత్తా క్వ, నోభయమేకత్ర
తివ్రతీత్యర్థః - కుతః హి యస్తాత్ శరదశ్రవ చ్చులాశ్చంచలః, కించ, బహుచ్ఛలః,
బహువ్యాజః బహురంద్రా ఇతి యావత్. ని. 'ఫలం తు స్థలితే వ్యాజ' ఇతి విశ్వ:-
శ్రియ స్సంపదః - చలేంద్రియై రజలేంద్రియైరిత్యర్థః-అమరః: రక్షితుమశక్త్యాః -
కథంచితప్రిస్తా ఆపి శ్రియో నావినీతే తివ్రంతీత్యర్థః - వాక్యార్థహేతుకం కావ్య
లింగమలంకారః.

అవ. శ్రోధస్య రుప్తతామత్వై తస్య త్యాగ మపదిశతి.-

మూ. కిమసామయికం వితన్వతా మనసః ఊ⁶ భముపాత్తరంహసః,

క్రియతే పతిరుచ్చతై రపాం భవతా ధీరతయాధరీకృతః. రం

వ్యా. కిమితి. ఉపాత్తరంహసః ప్రాప్తత్వరస్య మనసః-సమయోఽవసరోఽస్య
ప్రాప్తస్సామయికః సమయ స్తదస్య ప్రాప్త మితి తత్త్వ, స నభవతీత్యసామయిక స్తమ
ప్రాప్తకాలం ఊ⁶ భం వితన్వతా భవతా ధీరతయా ధైర్యగుణేన. శ్లో. 'మనసో నిర్వి
కారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతు' ప్వితి రపికాః - అధరీకృతః తిరస్కృతః -
ప్రాగితిశేషః - అపాం పతిరధిః ఇదానీం కిం కిమర్థం ఉచ్చతైః అధికః క్రియతే -
నపరాజితం పునరుచ్చతైః కుర్యాదితి భావః-ఆత్ర వితన్వతేతి భీమవిశేషణస్య పదార్థ
స్వాహంసతే రుప్తైః కరణహేతుత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. శ్రుతమప్యధిగమ్య యే రిపూన్వినయంతే న శరీరజన్తనః,

జనయంత్యచిరాయ సంపదామయశస్తే ఖలు చాపలాశ్రయమ్.

వ్యా. శ్రుతిమితి. కించ యే శ్రుతం కాస్త్రమధిగమ్యాపి శరీరజన్తనః శరీర
ప్రభవాక్ రిపూక్ కామశ్రోధలోభమోహాదీక్ న విషయంతే న నియచ్ఛంతి నను
దంతీత్యర్థః. *క ర్తుణే చాశరీరే కర్త జీత్యాత్రి నేపదం-తే ఖల్వచిరాయ రుడితి సం
పదాం చాపలాశ్రయమస్తైర్నిబంధనమయశో దష్ఠీర్తిం జనయంతి-ఆశ్రయదోష
దస్థైర్తిం సంపదాం న స్వదోషాదిత్యర్థః - అజలమద్వర్గస్య తత్సంపద ఇతి
భావః.

అవ. తథా శ్రోధాత్కార్యహని రిత్యాశయేనాహ.-

మూ. అతిపాతితకాలసాధనా న్యశరీరేంద్రియవర్గతాపసి,

అనచన్న్ భవంతి మాత్రమః నయసి ధైర్యవశాత్తవర్హతై. 47

వ్యా. అతిపాతితేతి, అతిపాతితాని అతిక్రంతాని-కాలః సమయో2-మహాపః
సాధనాని సహాయాదీని చ యయా సా తథోక్తా-తాపయతితి తాపసి. * కర్తరి
బ్యుత్ టిత్యాత్ జీవ - స్వస్య యచ్చరీరం ఇంద్రియవర్గశ్చ తయో స్తాపసి అక్షమా
క్రొధః - భవంతం జనవత్ పుథగ్జన మివ. * తేన కుల్యం క్రియాచేద్యతితి
వతి ప్రత్యయః-తే నేనాన్యో లక్ష్యతే, తద్ధిత్యాచర్యవిభక్తిర్భవ్యయత్వం-నయసిద్ధేః,
నీతికాస్త్రసాధనఫలాత్ ఆపనేతుం పుథక్కర్తృత్వం నిష్పత్తి - ఆసమయక్రొధస్యాత్
సంతాపాతిరిక్తం ఫలం నాస్తిత్వం.

అవ. నుప్తః క్రొధ ఇత్యుక్త మథ త్తమాయా గుణానాహ.-

మూ. ఉపకారక మాయతే ర్భృశం ప్రసవం కర్తృఫలస్య భూరిణః,
అనసాయినిబ్బణం ద్విషాం న తితిక్షానమ మ స్తి సాధనమ్.

వ్యా. ఉపకారకమితి, ఆయతే రుత్తరకాలస్య భృశమత్వంకమపకారకం స్థిర
ఫలహేతురిత్యర్థః-భూరిణః ప్రభూతస్య కర్తృఫలస్య, ప్రమాయతే అనేనేతి ప్రసవః
కారణం, అపాయి న భవతీత్యనపాయి స్వయమవినశ్యదేవ ద్విషాం నిబ్బణం వినా
శకం ఏవంగుణకం సాధనం తితిక్షానమం త్తమాకుల్యం నాస్తి. ని. 'క్షాంతి
స్తితిక్షే' త్యమరః * తిజ నిశాన ఇతి ధాన్యోః, గుప్తిచ్చి ద్భవ్య స్సవతి త్తమాథే
సన్ప్రత్యయః-తితిక్షానమనిత్యమక్తోపమేయా సమానగా ఆర్థీ బుష్టోపమా - భృశభూ
ర్యనపాయిశ చైస్సాధనాంతరవైతత్వాద్భవ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే-భేదప్రాధాన్యే ఉప
మానాదుపమేయస్యాధిక్యే విపర్యయే చ వ్యతిరేకః.

అవ. నను తితిక్షయా కాలక్షేపే సుయోధనస్సర్వాక్ రాష్ట్రో వశీకుర్యాదిత్య
త్రాహ.

మూ. ప్రణతిప్రవణాన్విహాయ నస్సహజప్రేమనిబద్ధచేతనః,
ప్రణమంతి సదా సుయోధనం ప్రథమే మానభృతాంనవృష్టయః.

వ్యా. ప్రణతీతి. సహజస్నేహేన అకృత్రిమప్రేమో నిబద్ధచేతనః అస్తాను
గాఢం లగ్నచిత్తాః - సుయోధనే తు న తథేతి భావః-కించ మానభృతాం అహం
కారిణాం ప్రథమే ఆగ్రేసరా-వృష్టయో యాదవాః - ప్రణతిప్రవణాక్ ప్రణామ
పరాక్-సుయోధనస్తు న తథేతి భావః *నః అస్తాక్ విహాయ సుయోధనం సదా న
ప్రణమంతి నానుసరంతి కింతు కార్యకారే త్యత్వంత్యేవేత్యర్థః - సతి యాదవపరి
గ్రహే న కించిదస్తాక మసాధ్యం భవేదితి భావః - అనేకపదార్థహేతుకం కావ్య
లింగ మలంకారః.

అవ. కారణాంతర మాహ. —

మూ. సుహృదస్సహజాస్తథేతరే మతమేషాం న విలంఘయంతి యే,
విసయాదివ యాపయంతి తే ధృతిరాష్ట్రాత్తజనాత్త సిద్ధయే.

వ్యా. సుహృద ఇతి. కించ ఏషాం వృష్టిసాం యే సహజాః సహజాతాః మాతృ
పితృపశ్యా ఇత్యర్థః. * అన్యేష్యసి. పృశ్యత ఇతి ఉప్రత్యయః - సుహృద్ విత్రాణి,
తథా ఇతరే కృత్రిమసుహృదశ్చ, (ధనశీనహేతో రాశితాః కృత్రిమసుహృదః) -
మతం వృష్టిపక్షం న విలంఘయంతి నాతిక్రమంతి తే ద్వయేపి నృపాః దుర్యోధనోప
శీవినోఽపితి భావః. - అత్త సిద్ధయే స్వశీవనాగ్ధం ధృతరాష్ట్రాత్తజం దుర్యోధనం వినయా
దానకూల్యాదివ గూపయంతి కాలం గమయంతి కార్యకాలే తు శేఽపి వృష్టిపక్ష
ప్రతిపక్షేన ఏవేత్యర్థః - * గూపేర్ల్యంశాల్లట్ - అత్తప్రిత్యాదిని పుంగవః.

అవ. కించ నాయమభియోగ కాల ఇత్యాశయేనాహ. —

మూ. అభియోగ ఇమాన్తహీభుజో భవతా నిస్య కృతః కృతావధేః,
ప్రవిఘాటయంతి సముత్పతే హరిదశ్వః కమలాకరానివ. రఽ

వ్యా. అభియోగ ఇతి. కృతావధేః పరిభాషితకాలశ్చ. 'అవధిస్తవధానే
స్యాత్ప్రీన్ని కాతే విలేపితే' తి విశ్వః * తస్య సుయోధనస్య-కర్తృణి వృష్టి - భవతా
కృతః అవధ్యంత ఇతి శేషః. అభియోగః అహవః అభియానమితి గూఢత్. ని. 'అభి
యోగస్తతపథే స్వదాహవపరాభవ' ఇతి విశ్వః-ఇమాం పుంగవీకైర్ మహీ
భుజో తాన్జః-హరిదశ్వః ఉద్ధరిన్ - కమలాకరానివ సముత్పతే ఉద్యమేవ-ప్రవి
ఘాటయంతా భీత్యంతి. * ఘటేశ్వరాదికౌల్లట్, భావాదికస్య తు వితాం ప్రస్య
ఇతి ప్రస్తవ్యం స్యాత్.

అవ. అథ నయే వృష్టిపక్ష్యాస్తాక్ ప్రత్యాహ. —

మూ. ఉపజాపనహే విలంఘయే న విధాతా స్పృహతీ మదోద్ధతి,
సహతే న జనోప్యధః క్రియాం కిము నో కాధికధామరాజకమ్.

వ్యా. ఉపజాపితి. మదోద్ధతిః స దుర్యోధనః-స్పృహతీ అన్యోనిపి నృపాక్
విలంఘయే - మదాదవమానయే - సహంత ఇతి సహః తాక్. * పచాద్యచ్ -
ఉపజాపస్య సహే భేదయోగ్యాక్. ని. 'భేదోపజాపావృపథే' త్యమరః - విధాతా
విధాత్యతి. * విపూర్వస్య దధాతే క్లట్ - అవమానినో జనః సుభేద ఇతి భావః -
న చ తే సహిష్టవ ఇత్యాహ-జనః ప్రాకృతోపి అధః క్రయాం అవమానం న సహశే-
తోకాధికధామ లోకో త్తర ప్రతాపం రాజకం రాజసమూహః, * గోద్రోష్ట్ర త్యా

దినా వుష్ణో ప్రత్యయః-కిము, న సమాక ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః-తథాచ. కృత్స్న మపి రాజమండల మస్తా నేనావలంబివ్యత ఇతి భావః.

అవ. నను సఖీనివేత్వాది వనేచరోక్త్యా తస్య మదసంభావనాపి కథమిత్య త్రాహః:-

మూ. అగమాపితకృత్యసంపదాం హతవేగం వినయేన తావతా,

ప్రభవంత్యభిమానశాలినాం మదము త్తంభయితం విభూతయః.

వ్యా. అగమాపితేతి. అగమాపితకృత్యసంపదాం అకృతకృత్యానాం - సావ శేషితకర్తృజామిత్యర్థః-కుతః-అభిమానశాలినాం అహంకారిణాం విభూతయః సంపద ఏవ తావతా స్వత్వేన వినయేన కార్యవశాదాహోపితేనేతి శేషః - హతవేగం ప్రతి బద్ధోద్రేకం-నకు స్వహాపతో హతం, మదం ఉత్తంభయితం వర్ధయితం ప్రభవంతి సమర్థా భవంతి-సర్వథా దుర్జనం సంపదో వికారయంతీతి భావః.

అవ. అథ మదస్యానర్థహేతుతాం యుక్తే నాహః:-

మూ. మదమానసముద్ధతం నృపం న నియుక్తే నియమేన మూఢతా,

అతిమూఢ ఉదస్యతే నయాన్నయహీనాదపరజ్యతే జనః ౪౯

వ్యా. మదేతి. అపరాగేతిచ. మదమానాభ్యాం దర్పాహంకారాభ్యాం సముద్ధతం నృపం మూఢతా అకార్యజ్ఞతా నియమేన అవశ్యం న వియుక్తే న విముంచతి - అతిమూఢః నయాన్నీతిమార్గాత్ ఉదస్యతే ఉత్తిప్యతే. * కర్తృకర్తరిత్యే-నయహీనాత్ జనః అపరజ్యతే అపరక్తో భవతి. * స్వాతేత్వాదాత్త నేపదమ్.

మూ. అపరాగసమీరణేతితః క్రమశీర్షాకులమూలసంతతిః,

సుకరస్తరువత్ప్రహిష్టునా రిపుఃస్తూలయితం మహానపి ౫౦

వ్యా. అపరాగః అప్రీతి ద్వేష ఇతి యావత్-సమీరణఇవ, తే నేరితశ్చాలితః అతఏవ క్రమేణ శీర్షా శీర్షీభూతా ఆకులా చలాచ మూలసంతతిః ప్రకృత్యాదిస్వజన వర్గః శిఘ్రసంఘాతశ్చ యస్య స తథోక్తః. ని. 'మూలం వంశీకృతే స్వీయే శిఘ్ర తారాంతికాదిప్య' తి వైజయంతీరిపుర్వహానపి - తరువత్ కృత్ ఇవ సహిష్టునా క్షమావతా ఉస్తూలయితం ఉద్ధర్తం ధ్వంసయితం సుకర స్సుసాధ్యః-సుకరోస్తూలన ఇత్యర్థః, అత్ర మదాదేః పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వాత్కారణ మాలా-తరువదిత్యుపమా చేతి ద్వయోః సంసృష్టిః.

అవ. నన్వంతర్భేదమాత్రేణ కథం సుసాధ్య ఇత్యత ఆహః:-

మూ. అణురప్యవహంతి విగ్రహః ప్రభుమంతః ప్రకృతిప్రకోపజః,

అఖిలం హి హినస్తి భూధరం తరుశాఖాంతనిఘ్నజోఽనలః.

వ్యా. అణురితి. అణుః ఆల్పిపి అంతః ప్రకృతిప్రకోపజః అంతరంగామా త్యాద్య పరాధసముద్భవః. ని. 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జంత్యమాత్యాదికేష్వపీ'తి వై జయంతీ - విగ్రహో వైరం ప్రభుమపమాంతి నాశయతి - ఆశ్ర దృష్టాంత మాహ తరుకాఖాంతానాం నిఘ్నో ఘర్షణం తస్మాదేనలోఽగ్నిః భూధరం గిరిమఖిలం సాకలేశ్వన హినస్తీ హి - దహ తీత్యర్థః - ఆశ్రోపమానోపమేషు సమానధర్మాణాం చింత్యప్రతిబింబతయా నిర్దేశేన దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. తథాపి వర్ధమానం శస్త్రం కథముపేక్షితేత్యాశంక్య దుర్విసితత్వా దిత్యాహ. —

మూ. మతిమాన్ వినయప్రమాధిన స్సముపేక్షేత సమున్నతిం ద్విమః, సుజయః ఖలు తాదృగంతరే కపదంతా హ్యవినీతసంపదః. ౧౬౨

వ్యా. మతిమానీతి. మతిమాన్ ప్రాప్తః - వినయం ప్రమాధ్నాతి త్యజతీతి వినయ ప్రమాధినః దుర్విసితస్య ద్విమః శస్త్రోః సమున్నతిం వృద్ధిం సముపేక్షేత - ఉపేక్షాయః ఫలమాహ - తాదృక్తాదృగ్విధః అవినీత ఇత్యర్థః, అంతరే క్వచిద్రంధ్రే నుజయః నుభేన జేతుం శక్యః ఖలు-హి యస్తాత్ - అవినీతస్య దుర్జనస్య సంపదః విప దంతాః విపన్నర్యాదకాః, అనన్ధోదర్కా ఇత్యర్థః.

అవ. కథం దుర్విసితస్య శస్త్రోస్సుజయత్వమిత్యాశంక్య భేదజన్గరితత్వా దిత్యాహ. —

మూ. లఘువృత్తతయా భిదాం గతం బహిరంతశ్చ నృపస్య మండలం, అభిభూయ హరత్యనంతరశ్శిథిలం కూలమివాపగారయః. ౧౬౩

వ్యా. లఘ్వితి. లఘువృత్తతయా స్వస్య దుర్వృత్తతయా బహి ర్విప్రదిజాన పదేషు, అంతరమాత్యాదిషుచ-భిదాం భేదం గతం ప్రాప్తం *షిద్ధిదాదిభ్యో జిత్యక్ ప్రత్యయః-నృపస్య మండలం రాష్ట్రం అనంతరఃస్నిహితః జగిషుః, ఆపగారయో నదీ తేగః శిథిలం అంతర్భేదజన్గరం కూలమివ అభిభూయ ఆక్రమ్య హరతి.

మూ. అనుశాసతమిత్యహ-కలం నయవర్త్రాకులమన్జునాగ్రజమ్, స్వయమర్థగ్రవాభివాఞ్ఞితస్త మభీయాయ పరాశిరాత్మజః. ౧౬౪

వ్యా. అన్వితి. ఇతీత్యం-ఆకులం ఆరినికారస్పరణాత్ తుభితం అర్జునాగ్రజం భీమసేనం నయవర్త్ర సీతిమార్గం ఆనాకులమసంక్షీప్తం యథా తథానుశాసతముపది శంతం. * జక్షిత్యాదయ వైదిత్యగ్య స్తత్వాన్ముమభావః - యద్వా నయవర్త్రాకులం సీతిమార్గస్థలితం భీమం ఇతీతమనుశాసతం శిక్షయంతం తం యుధిష్ఠిరం పరాశరా త్తజో వేదవ్యాసః స్వయమభివాఞ్ఞితోఽగ్ర ఇవ సాక్షాత్ స్వనారథ ఇవేత్యుత్పేక్షా- అభియాయ ప్రాప్తః.

అన. అథ యుక్తేన తమేవాహ. —

మూ. మధురైరవశాని లంభయన్నపి తిర్యంచి శమం నిరీక్షితైః,
పరితః పటు బిభ్ర దేనసాం దహనం ధామ విలోకనక్షమమ్ గౌగ్

వ్యా. మధురైరితి. సహనేతిచ. మధురైః కాంతైః నిరీక్షితైరవలోకనైః.
* నపునకే భావే క్తః - న విద్యతే నశ ఆయత్తత్వం యేహం తాన్యవశాని ప్రతి
కులాని. ని. 'నశ ఆయత్తతాయంచేతి విశ్వః - తిర్యంచి మృగపక్ష్యాదీశ్యపిశమం
శాంతిం లంభయన్ ప్రాపయన్. * అభేత్సేతి సమాగమః - గతిబుద్ధిత్యాదివా ద్వికర్త
కత్వం - పటు ఉజ్జ్వలం - ఏనసాం పాపానాం, దహ్యతేన నేనేతి దహనం నివర్తకం.
తథాపి విలోకనక్షమం దర్శనీయం వహ్నిద్దివిలక్షణవతి భావః - పరితః అభిరః
ధామ తేజో బిభ్రత్.

మూ. సహసోపగతస్సనిష్కంబు తపసాం నూతీరనూతిరాపదాం,
దదృశే గగతీభుజా ముని స్స నపుష్కానివ పుణ్యగంచయః. గౌగ్

వ్యా. పునః సహసోపగతః ఆకిష్టాదాగతః - తపసాం నూతిః ప్రభవః, ఆప
దాం అనూతిః అప్రభవః - నివర్తక ఇతి యావత్ - సమునిర్యాయః నపుష్కా
మూర్తిమాన్ పుణ్యగంచయః పుణ్యరాశిరవేత్సృత్యేషా - జగతీభుజా రాజ్ఞా యుధి
ష్టిరేణ సవిస్తయం పాశ్చర్యం దదృశే దృష్టః.

మూ. అథోద్భుతై రాసనలిః పరాధ్యా దుద్యన్సఘాతాదుణవల్కలాగ్రః,
రరాజ క్షీర్ణకపిశాంశుశాల శృంగా త్సమేకంవ తిగ్గరశ్చిః.

వ్యా. అథేతి. అథ దర్శనానంతరం - ఉచ్చైరతున్న తాత్పర్యాత్ ప్రేక్షత్.
* అగ్రాద్యత్, పరావరాధమోత్తమ పూర్వాచ్చేతి యత్ప్రీత్యయః - అసనః సింహాస
నాత్ - ఉద్యత్ ఉత్తిష్టత్ - అతి ఏన ధూతాని కంపితాని ఆరుదాని వల్కలాగ్రాణి
యస్య స తథోక్తః - స రాజా శృంగ విత్ప్రతిమాకపిశం అంశుశాలం యస్య స తథో
క్తః - సమేకో శృంగాదుద్యత్ తిగ్గరశ్చిరివ రరాజ భుభుభే.

మూ. అవహితహృదయో విధాయ సోఽర్హా
మృషివదృషిప్రవరే గురూపదిష్టామ్,
తదనుమత మలంచకార పశ్యా
త్ప్రీతమ ఇవ శుతమాగనం నరేంద్రః. గౌగ్

వ్యా. అవహితేతి. స నరేంద్రః అవహితహృదయోప్రమత్తచిత్తస్సన్. ని.
'చిత్తం తు శేతో హృదయ' మిత్యమరః - మృషిప్రవరే మునిశ్రేష్ఠే - మృషివత్ మువ్య
హం. * అర్హాదేవతీప్రత్యయః - గురూపదిష్టం మన్వాదిప్రణీతం కాశ్చియామిత్యథః -

అర్హం పూజాం. * గురోశ్చ హల ఇత్యకారప్రత్యయః - విధాయ కృత్వా - పూజాదనంతరం తదనుమతం తేనానుజ్ఞాతం ఆసనం-ప్రశమకృపాంతిః-పుత్రం కాత్మశ్రవణమివ అలంచకార-ఉక్తంచ పూర్వం-ప్రశమస్తస్య భవత్యలంక్రియే'తి - మున్యనుజ్ఞయోపవిష్టవానిత్యర్థః.

వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖవిభాసితోష్ఠ
 తిష్ఠత్ మునేరభిముఖం సవికీర్ణధామ్నః,
 తన్వంతమిద్ధమభితో గురునుంశుజాలం
 లక్ష్మీమువాహ సకలస్య శశాంకమూర్తయేః,

గీత

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతాఝనీయే మహాకావ్యే
 లక్ష్మీపదలాంఛనే ద్వితీయస్సర్గః.

వ్యా. వ్యక్తోదితః స్పష్టోద్భవః స్థితమయూఖైః - విభాసితావోష్ఠాయస్య స తథోక్తః - వికీర్ణధామ్నః విస్తృతతేజసః మునేరభిముఖం తిష్ఠత్ సః వృషః ఇద్ధం దీప్తం అంశుజాలం తన్వంతం గురుం గీప్యతీం. ని. 'గురుగీప్యతిపిత్రాద్యా' విత్యుమరః. * అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా-అభితో-భిముఖం, తిష్ఠత ఇతి తేనః-సకలస్య సంపూర్ణస్య శశాంకమూర్తిస్య తస్య ఇందోః లక్ష్మీం ఉవాహ వహతిస్త-అగ్రోపమే యస్య రాజ్ఞః ఉపమాసేందుధర్మేణ లక్ష్మ్యేసాక్షాత్సంబంధా సంభవాత్తత్సద్భవీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబింబకరణాక్షేపాదసమ్భవద్వస్తుసంబంధాత్ పదార్థవృత్తినిదర్శనాంతరః-తదుక్తిమ్ - 'ప్రతిబింబస్యాకరిణం సంభవతా యత్ర వస్తుయోగేన, తత్సామ్యమసంభవతా నిదర్శనా పా ద్విధాభిమతే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
 కోలాచలమల్లి నాథమాదివీరచిత్రాయాం కిరాతాఝనీయవాఖ్యానాయాం
 ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

తృతీయ స్కంధః.

అన. అథ త్రిభిర్దునిం విశంషక్ చతుర్భి శ్లోకైః కలాపకమాహ -
తదుక్తం.—

మూ. తతశ్శరచ్చంద్రకరాభిరామై రుత్సర్పిభిః స్రాంశుమివాంశుజాలైః,
బిభ్రాణమానలరుచం పిశంగీర్జటాస్తటిత్వంతమివాంబువాహమ్.

శ్లో. 'ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభి శ్లోకై ర్విశేషకం, కాలాపకం
చతుర్భిస్సాన్య త్తదూర్ధ్వం కులకం స్పృత' మితి. 1 కతి ఇతి. తతః ఉపవేశనా
నంతరం - శరచ్చంద్రకరాభిరామైః తద్వదాహ్లాదతై రిత్సర్పః - ఉత్సర్పిభిః ఉర్ధ్వం
ప్రసారిభిః అంశుజాలైః ప్రభాపటలైః స్రాంశుమన్నతమివ స్థితమిత్యుత్పేక్షా -
పునరానీరుచం కృష్ణరగ్లం - పిశంగీః పింగళవర్ణాః * గౌరాదిత్యాత్ జీష్ - జటాః
బిభ్రాణం ధారయంతం ఆతపన తటిత్వంతం విద్యున్యక్తం అంబువాహమివ స్థితమిత్యు
పమా - ధర్మాత్త శో మునిమాబభాషే ఇతి చతుశ్శ్లోకే నీనాన్వయః.

మూ. ప్రసాదలక్ష్మీం దధతం సమగ్రాం వపుః ప్రకర్షేణ జనాతిగేన,
ప్రసవ్యా చేతస్సుసమూరజుత మసంస్తుతానామపిభావమూర్ధ్రిమ్.

వా. ప్రసాదేతి. పునః సమగ్రాం సంపూర్ణాం ప్రసాదస్సౌమ్యతా తస్య
లక్ష్మీం సంపదం దధతం - ఆతపన జనమతిగచ్ఛతీతి జనాతిగేన లోకాతికాయినా.
అశ్యేష్యపి దృశ్యత ఇతి జనే ర్దప్రత్యయః - వపుః ప్రకర్షేణ ఆకారసంపదా -
అసంస్తుతానామపరిచితానా మపి వ్యాసోఽయమిత్యజానతామపీత్యర్థః. 2. 'సంస్తుత
స్సాన్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః-చేతస్సు చిత్రేషు ఆర్ద్రం స్నేహార్ద్రం భావ మభిప్రాయం
ప్రసవ్యాబలాత్ సమాసజంతం లగయంతమితి యావత్. * దంశసంజన్వంజాంశ
పీత్యుపధాలోపః - ప్రసన్నాకారేషు సర్వోఽపి స్నిహ్యతీతి భావః.

మూ. అనుద్ధతాకారతయా వివిక్తాం తిన్వంతమంతగిరణస్య వృత్తిం,
మాధుర్యవిస్రంభవిశేషభాజా కృతోపసంభాషమివేషీ తేన, 3

1 సాహిత్యదర్పణే తు, 'ఛందోబద్ధపదం పద్యం తేన ముక్తేన ముక్తకం,
ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం సంచానకకం త్రిభివ్యతే, కలాపకం చతుర్భిశ్చ పంచభిః
కులకం మత' మిత్యుక్తమ్.

వ్యా. అనుద్ధతేతి. పునః - అనుద్ధతాకారతయా కాంతాకారతయా లింగేన - అంతఃకరణస్య వృత్తిం వివిక్తం పూతాం కాంతామితి యావత్. ని. 'వివిక్తా పూత విజనా'విత్యమరః - తస్యంతం ప్రకటయంతం - ఆకృతిరేవాస్య చిత్తశుద్ధిం కథయతీ త్యర్థః - పునః మాధుర్యం నిగ్రహస్యతా విస్రంభో విశ్వాసః - తయోర్విశేషమతి శయం భజతీతి తథోక్తేన. ని. 'సమావిస్రంభవిశ్వాసా'విత్యమరః - ఈషీ తేన దర్శనే నైవ కృతా ఉపసంభాషా పరిభాషణం యేన తమివేత్సుత్యేక్షా-దృష్టివిశేషేణై వోపసంభాషమాణమివ సితమిత్యర్థః - కాశికాయాం తు. ఉపసంభాషా ఉపసాంత్యన మితి భాసనాదినుత్రే ఉక్తమ్.

మూ. ధర్మాత్వజ్ఞో ధర్మనిబంధినీనాం ప్రసూతి మేనః ప్రణుదాం శ్రుతీనాం, హేతుం తదభ్యాగమ నీ పరిపు స్సుగోపవిష్టం మునిమాబభాషే.

వ్యా. ధర్మతేతి - పునః ధర్మాక్ నిబంధనతీతి ధర్మనిబంధినీనాం అగ్నిహోత్రాది ధర్మప్రతిపాదికానాం ఏనః ప్రణుదాం ఆఘచ్చిదాం. * క్విప్ - శ్రుతీనాం వేదానాం. ని. 'ప్రతి శ్రీ వేద ఆమన్నయ' ఇత్యమరః - ప్రసూతిం ప్రభవం సుఖే నోపవిష్టం ఆసీనం మునిం తదభ్యాగమనే తస్య మునే ఆగమవే హేతుం కారణం - పరిపునః జిజ్ఞాసుః. * ఆపన్న తేనైవైతాదు ప్రత్యయః - ఆవజ్ఞప్యథామిదితీకారః, అత్రలోపోభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః - ధర్మాత్వజ్ఞో యుధిష్ఠిరః ఆబభాషే ఉవాచ.

మూ. అనాప్తపుణ్యోపచయై ద్దురాపా ఫలస్య సిరూతరిభా న్సవిత్రీ, తుల్యా భవద్దర్శనసంపదేషా వృష్టేర్దివోవీతబలాహకాయాః.

వ్యా. అనాప్తేతి. అనాప్తపుణ్యోపచయైః ఆకృతిపుణ్యసంగ్రహైః - దురాపా ద్దుర్భా ఫలస్య సవిత్రీ శ్రేణుస్కరీత్యర్థః - నిర్ధూతరజాః హతరజోగుణా ఆన్యత్ర నిర్విస్త ఘోరిశ్చ. ని. 'రజోగర్భోగుణే ఘోకౌ పరాగాన్తవయోరపీతి విశ్వః. ఏషా భవద్దర్శనస్య సంపత్ సంపత్తిః - లాభ ఇతి యావత్. * సంపదాదిభ్యః క్విపోభా వాగ్ధత్వాత్ - వీతబలాహకాయాః గతవేఘాయాః - దినః అంతరిక్షస్య సంబంధిన్యాః వృష్టేః తుల్యే నేత్యుపమాంకారః - అనభవృష్టికదత్కరితోపపన్నం భవద్దర్శనం సర్వథా కస్యచిచ్ఛ్చేయసో నిదాన మిత్యర్థః - వారివహతీతి బలాహకః - పుషాదరా దిత్యాత్సాధుః.

మూ. అద్య క్రియాః కామదుఘాః క్రతునాం

సత్యాశిష స్సంప్రతి భూమిదేవాః,

ఆసంస్మతే రసి జగత్సుజాతి

స్వయాగతే యద్యహుమానపాత్రం.

౭

వ్యా. అద్యేతి. అద్య క్రతునాం క్రియాః. అమహానాని, కామాక్ దుహం తీతి కామదుఘాః - ఫలదా ఇత్యర్థః. * దుహః కవేఘుశ్చేతి కప్పిత్యయోఘాదేశశ్చ -

సంప్రతి అద్య భూమిజీవాః బ్రాహ్మణాశ్చ. ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్తభూజీవవాదవాః, విప్రశ్చ బ్రాహ్మణ' ఇత్యమరః-సత్యాశిషో జాతాః, తత్ బ్రాహ్మణాశిషోఽద్య ఫలితా ఇత్యర్థః - యద్యస్తాత్కారణాత్ - త్వయ్యాగ్రతే సతి త్వదాగమననిమిత్తేనేత్యర్థః. అస్తీత్యహమర్థేఽవ్యయం-అస్తీత్యస్వదధానువాదే ఆహమర్థేఽపీతి గణవ్యాఖ్యానే, శ్లో. 'దానే కృతాగసి భవత్పుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహర ఇతి సుందరి నాస్తి మాయే' ఇతి ప్రయోగశ్చ-అసంస్పృతేరాసంసారాత్ యావత్సంసారమిత్యర్థః. * అభి విధావాజ్, వికల్పాదసమాసః - జగత్సు బహుమానపాత్రిం బహుమానయోగ్యో జాతః సకలసత్కర్తృఫలభూతం త్వదాగమనం, యేన మే జగత్సాన్యతేతి భావః.

మూ. శ్రియం వికర్షత్యపహంశ్యహూని

శ్రేయః పరిస్నాతి తనోతి కీర్తిమ్,

సందర్శనం లోకగురౌరమోఘం

తవాత్మయోనేదివ కిం న ధత్తే.

2

వ్యా. శ్రియమితి. ఆత్మయోనేః బ్రహ్మణ ఇన లోకగురోః తవ - అమోఘ మవిఫలం సందర్శనం శ్రియం వికర్షతి అకృప్య దదాతి-అఘాని దుఃఖాని అపహంతి. ని. 'వృజినై నోఘసంహోద రితదమృత' మిత్యమరః-శ్రేయః పురుషార్థం పరిస్నాతి స్రవతి ధర్మయతీతి యావత్ - ధాతు నామనేకార్థత్వాత్ - కీర్తిం తనోతి, కిం బహునా, కిం నధత్తే కిం నకరోతి సర్వం చ కరోతీత్యర్థః.

మూ. శ్చోన్మితన్మయూభేఽసి హిమద్యుతౌ మే

న నిర్వృతం నిర్వృతమేతి చతుః

సముష్ణ తజ్జాతివియోగభేదం

త్వత్సన్నిధావుచ్చస్వసితీవ చేతః.

౩

వ్యా. శ్చోన్మితమితి. హే భగవన్ శ్చోన్మితన్మయూభే సుధాస్యందికరేఽపి హిమద్యుతౌ ఇందౌ విషయే న నిర్వృతమనిర్వృతం - నశ్చర్థస్య నశ్చబ్రహ్మ సుప్తుశేతి సమాసః. మే చతుః త్వత్సన్నిధౌ నిర్వృతం సుఖమేతి తథా చేతశ్చ సముష్ణ తజ్జాతి వియోగభేదం త్వక్తబంధువిరహదుఃఖం ఉచ్చస్వసితీవ అనుపరోధేన ప్రాణితీవేత్సు త్వేక్షా, పూర్వాధేతు నిర్వృతికారణే నత్యపి ఇందావనిర్వృతికథనాద్విశేషోక్తిః-తదుక్తం. శ్లో. 'తత్సామగ్రాయనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యత' ఇతి.

మూ. నిరాస్పదం ప్రశ్నకతూహలిత్వమస్తాస్వధీనం కిమునిస్సప్తహాణామ్,
తథాపి కల్యాణకరీం గిరంతే మాం శ్రోతుమిచ్ఛా ముఖరీకరోతి.

వ్యా. నిరాస్పదమితి. ప్రశ్నకుతూహలిత్యం నిరాస్పదం ఆగమనప్రయోజన ప్రశ్నో నిరాస్పద ఇత్యర్థః. * ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతః.-ప్రశ్నానవకాశే హేతుమాహ - నిస్సంప్రసాదాం - యస్తాద్భూతామితి శేషః.-ఆస్తాస్వధీనమాయత్తం కిము - న కించిదస్త్యో లభ్యమిత్యర్థః. * ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమి - తథాపి కల్యాణకరీం అస్తద్భూతకహేతుమిత్యర్థః - నిస్సంప్రసాదప్రకృప్తేః పరాగత్వాదితి భావః. * కృత్తో హేతుత్వే టప్రత్యయే జీవ - ఆత్మనే గిరం శ్రోతుమిచ్ఛా, మాం, ముఖం వాగస్యాస్తితి ముఖగో నిరంతరభాషీ. * రప్రకరణే ఖమాఖకుంజేభ్య ఉప సంఖ్యానమితి. రప్రత్యయః. ని. 'దుర్గుభే ముఖరాబధముఖా' విత్యమరః - తతశ్చిప్త ప్రత్యయః, ముఖరీకగోతి వ్యాహరయతిత్యర్థః - నిస్సంప్రసాదాపి తే వాక్య మస్తద్భూతకరత్వాహృతికవ్యమితి భావః.

మూ. ఇత్యుక్తవానుక్తివిశేషరమ్యం మనస్సమాధాయ జయోపపత్తౌ, ఉదారచేతాగిర మిత్యుదారాం ద్వైపాయ నేనాభిదధేసరేంద్రః.

వ్యా. ఇతితి. ఇతిత్యం - ఉక్తివిశేషరమ్యం ఉక్తివైచిత్ర్యచారు యథాతథా ఉక్తవాక్-ఉదారచేతాః మహామనాః సరేంద్రః ద్వైపాయ నేన వ్యాసేన - ద్వీప మయనం స్థానం జన్మభూమిర్యవ్య స ద్వీపాయనః సవన ద్వైపాయనః. * ప్రజ్ఞా దిభ్యశ్చేతి స్వాగ్నేఽబ్రిత్యయః - నత్వపత్యాగే నదాదిభ్యః ఘక, తేవ్యపాతాత్ బాధితార్థత్వాచ్చ - జయోపపత్తౌ మనస్సమాధాయ జయసిద్ధిముపేక్ష్యేత్యర్థః - ఇతి వత్సమాజప్రకారాం ఉదారమర్గనతీం గిరమభిదధే ఉక్తః, దుహదిత్వా దప్రధానే కర్తృణి లిట్. 'ప్రధానకర్తృణాభ్యేయే లాఙీనాహుర్ద్వికర్తృణాం, అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్తృణి'ఇతి వచనాత్.

అవ. అదౌ తావత్స్వగ్య మాధ్యస్థ్యభంగదోషం యక్తేన పరిహరితి.---

మూ. చిచ్ఛతాం జన్మనతామలఘ్నీ
యశోఽవతంసాముధయత్ర భూతిమ్,
అభ్యర్హితాం బంధుషు తుల్యరూపా
వృత్తిగ్విశేషేణ తపోధనానామ్.

౧౧

వ్యా. చిచ్ఛతామితి. అలఘ్నీం గుర్వీం. * వోలో గుణవచనాదితి జీవ యశో వతంసాం క్తీర్ణభూషణాం-ఉభయత్ర ఇవా చాముత్రచ, లోక ఇతి శేషః - భూతం శ్రేయః-చిచ్ఛతాం చేతుం సంగ్రహీతు మిచ్ఛతాం. * చిన్తోతే సున్నంతాచ్చత్వ ప్రత్యయః - జన్మవతాం శరీరిణాం బంధుషు విషయే తుల్యరూపా ఏకవిధా వృత్తి ర్యవహారః అభ్యర్హితా ఉచితా తపోధనానామస్తాద్భూతాం విశేషేణ నియమేన అభ్యర్హితా.

మూ. తథాపి నిఘ్నం నృప తావకీనైః

ప్రహ్వీకృతం మే హృదయం గుణౌమైః,

వీరస్పృహణామపి ముక్తిభాజాం

భవంతి భవ్యేషు హి పక్షపాతాః.

౧౨

వ్యా. తథాపితి, తథాపి తుల్యవృత్త్యాచిత్యేపి-హే నృప తావకీనైః త్వదీయైః * యుష్మదస్య దోరస్య తరస్యాం ఖభౌ చేతి ఖభృత్యయః. తవకమమకావేకవచన ఇతి తవకాదేశః-గుణౌమైః ప్రహ్వీకృతమావృతం మే హృదయం నిఘ్నం త్వదాయత్తం. ని. 'అధి నో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః - నను నిస్సృహస్య కోఽయం పక్షపాత ఇత్యత్రాహ. - ఏతేతి. వీరస్పృహణాం విరక్తానాం ముక్తిభాజాం మమక్షాణామపి తృప్తః-భవంతితి భవ్యాః సాధవః * భవ్యగేయేత్యాది నా కర్తరి నిపాతః-తేషు పక్ష పాతాః స్నేహ భవంతి-న హి సాధ్యవ్యక్తహలో మహతాం మాధ్యస్థ్యభంజక ఇతి భావః.

అవ. అథ నృపస్య గుణవత్త్వాం ప్రకటయితుం ధృతరాష్ట్రస్య దుశ్చేష్టా ముద్ఘాటయతి:—

మూ. సుతా న యూయం కిము తస్య రాజ్ఞ

స్మయోధనం వా న గుణైరతీతాః,

యస్తస్య క్తవాక్ వ స్సవృథా బలాద్వా

మోహం విధత్తే నిచరూభిలాషః.

౧౩

వ్యా. సుతాఇతి. యూయం తస్య రాష్ట్రో ధృతరాష్ట్రస్య సుతా న కిము, సుతా ఏవేత్యర్థః-గుణైః శాంతిదానదాక్షిణ్యాదిభిః స్మయోధనం నాతీతాః నాతిక్రాంతావా-అతిక్రాంతా ఏవేత్యర్థః * కర్తృక్తః - ఆసుత్యమగుణత్వం చ త్యాగే హేతుః, తచ్చ యుష్మాసు నాస్తీత్యర్థః ఉపాలంభే కారణమాహ-య ఇతి-యః ధృత రాష్ట్రః తః యుష్మాక్ తస్య క్తవాక్ స వృథా, వ్యర్థజనేత్యర్థః. యది వయం సుతా గుణాధికాశ్చ తస్మి కథమత్యాక్షీత్యత్రాహ. - బలాద్వీతి. విషయాభిలాషః భోగ తృప్తా బలాద్వా బలాత్కారాదేవ. ని. 'వా స్యాద్వికల్పాపమయో రేవానే చ సముచ్చయ' ఇతివిశ్వః - మోహమవివేకం విధత్తే - విషయాభిలాషాతిరిక్తో న కల్పిగ్యుష్మ త్యాగహేతు రస్తీత్యర్థః-అత్ర కారణేన కార్యసమగ్రసూపోద్ధాంతరవ్యాసః.

అవ. అథ రాజ్ఞ ఉత్సాహవర్ధనాయ శస్త్రోహానిం నూచయతి.—

మూ. జహాతు నై నా కథమర్హసిద్ధి

స్సంశయ్య కణ్ఠాదిషు తిష్ఠతీయః,

అసాధుయోగా హి జయంతిరాయాః

ప్రమాధినీనాం విపదాం పదాని.

౧౪

వా. జహత్స్వతి. ఏనం ధృతరాష్ట్రం అర్థసిద్ధిః కథం నజహతు జహత్వేవే త్యగః * ప్రేమతిస్సప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చేతి సాప్రకాలే లోట్-తస్య హనికాలః ప్రాప్త ఇత్యగః-భవతః యో ధృతరాష్ట్రః-సంశయ్య సందివ్య కన్దాదిషు తిష్ఠతే కన్దాదీక దుర్మంత్రిణః సందిగ్ధానికేత్యేత్యనావలంబిత ఇత్యగః * ప్రకాశనకేయాఖ్య యోశ్చేతి కేయాఖ్యాయామాత్త నేపదం-తిష్ఠతే తస్మిన్ తి కేయో వివాదపదనిస్తతా తథాహి-అసాధుయోగాః దుర్జనసంసర్గాః జయంతరాయాః జయవిఘాతకాః కించ ప్రమాథినీనాముక్తాలనశీలానాం విపదాం పదాని స్థానాని. ని. 'పదం వ్యవతితత్రాణ స్థాన లక్ష్మ్యం సువస్థస్మి' త్యమరః. నకేలమగ్రఘాలినః కిం త్వనగ్రకారిణశ్చేత్యగః-ధృతరాష్ట్రపి దుర్జనవిధేయత్వాద్విసృజ్యతీతి భావః.

మూ. పథశ్చ్యుతాయాం సమితౌ రిపూణాం

ధర్మ్యం దధానేన ధురం చిరాయ,

త్వయా విపత్స్వప్యవిప త్తిరయ్య

మూవిమ్మతం ప్రేమ పరం గుణేషు.

౧౫

వా. ఏనం శ్రోత్రనగ్రం సూచయత్వా రాష్ట్రోఽర్థసిద్ధిం సూచయతి. పద ఇతి. రిపూణాం సమితౌ సభాహం. ని. 'సభా సమితి సంపద' ఇత్యమరః-పథశ్చ్యుతాయాం మార్గాదభిప్రాయం - గురత్తనో గుక్యాసవ్య ప్రీతప్రగ్రహణ సాహసమంగీకృతతత్వాం సత్యామిత్యగః - చిరాయ ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం. * ధగ్రపథ్యగ్రన్యాదననేత ఇతి యత్ప్రీత్యయః-ధురం భారం దధానేన, కృచ్ఛే వ్యపి ధగ్రదనలతేత్యగః - త్వయా విపత్స్వపి అవిప త్తి అవినాశి అతవీర రమ్యం గుణేషు ఔంత్యాదిషు విషయే - పరముత్కటం ప్రేమ అవిమ్మతం-దుస్సహమపి సోధవతా త్వయా సాధుకృతమితి భావః.

మూ. విధాయ విధ్యోగసమనాత్త నీనం శశ్మైకవృక్షే ర్భవతశ్చలేన, ప్రకాశితత్వస్స తిశీలసారాః కృతోపకారా ఇవ విద్విషస్తే.

వా. విధాయేతి. కించ, శమవీర ఏకా ముఖ్యా వృత్తి ర్యవ్య తవ్య అపరో పతాపిన ఇత్యగః-భవతః భవేన కపటేన - ఆత్మనే హితః ఆత్మనీనః-స నభవతీత్య నాత్మనీనః-స్వప్రేయవానగ్రహేతురీత్యగః - తం. * ఆత్మకా విశ్వజనభోగో త్తరపదా భి ఇతి ఖ ప్రత్యయః-విధ్యంస మపకారం విధాయ-ప్రకాశితః ప్రఖ్యాపితః త్వస్స తిశీలయోః తవ ప్రజ్ఞాసద్వృత్తయోః సారః ఉత్కన్నో యైస్తే తథోక్తాః తవ విద్విషః కృతోపకారా ఇవ ఉపకృతవంత ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. అపకారోఽ ప్యుపకారా యైవ సంవృత్తః, యత్స్వదౌర్జన్యం భవత్ప్రేజన్యం చ జగతి సువ్యక్త మాసీదిత్యగః, విద్యమానస్యాపి సుజనస్య చందనదారుణ ఇవ గుణాః పరిభవ ఏవ ప్రచురితవంతీతి భావః.

అవ. అథ ప్రయోజనాంతరమాహః—

లభ్యా ధరిత్రీ తవ విక్రమేణ జ్యాయాంశ్వ వీర్యాస్త్రబలైర్విపక్షః,
అతః ప్రకర్షాయ విధివ్యధేయః ప్రకర్షతంత్రాహి రణే జయశ్రీః.

శా. లభ్యేతి. తవ త్వయేత్యర్థః. *కృత్యానాం కర్తరి నేతి వష్టిధరిత్రీ
విక్రమేణ లభ్యా స్తాస్యా-న చ సులభా తం వివేత్యాహ. విపక్షస్య శత్రురపి వీర్యం
శౌర్యం అస్త్రాణ్యాగ్నేయాదీని బలాని సైన్యాని జైః వీర్యాస్త్రబలైః జ్యాయాక్
ప్రశస్యతరః-అధికతరం ఇతి యావత్. *జ్యచేతి ప్రశస్యశబ్దస్య జ్యదేశః-జ్యదాదీ
యస ఇత్యాకారః, అతః ప్రకర్షాయ అధిక్యాను విధిరుపాయః విధేయః కర్తవ్యః,
మతః-హి యస్తాత్ రణే జయశ్రీః ప్రకర్షతంత్రా ప్రకర్షప్రధానా ఉత్పన్నాయ తే
త్యర్థః, ని. 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇత్యమరః - బలిన ఏవ జయో నతు దుర్బల
సేతి భావః.

అవ. అథ త్రివిధాని స్లోకచతుష్టయేన విపక్షజ్యాయ స్త్వం వర్ణయతిః—

త్రిస్స ప్రకృత్యో జగతీపతీనాం సాంతా గురుర్విస్య సజామదగ్నః,
వీర్యావధూత స్త్వం తదా వివేక ప్రకర్ష మాధారశ్చం గుణానామ్.

శా. త్రివి. త్రివిధత్వాన్ని ప్రవారాక్ త్రిస్స ప్రకృత్యః-ఏకవింశతికృత్య
ఇత్యర్థః, త్రిస్సప్త శబ్దయో సుపుపేతి సమాసః. *సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తి
గణనే కృత్యసుజితి కృత్యసుచ్ ప్రత్యయః. జగతీపతీనాం భూపతీనాం హంతా
నాశకః గురుః. అస్త్రవేదోపదేస్తా-సప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః-అతఏవ యచ్చబ్దోపాదానానపే
క్షత్వం-తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - 'సప్రసిద్ధప్రక్రంతామభూతార్థవిషయ సచ్చబ్దో
యచ్చబ్దోపాదానం నాపేక్షత' ఇతి - జమదగ్నేరపత్యం పుమాక్ జామదగ్నః.
*గర్గాదిభ్యో యజ్జేతి యజ్ ప్రత్యయః-యస్య భీష్మస్య వీర్యావధూతః విక్రమాభి
భూతః, అంబికాస్వయంవర ఇత్యర్థః - తదా భంగస్తాప్తిసమయే గుణానాం శౌర్యా
దీనాం ప్రకర్ష మతిశయం ఆధారవశం ఆప్రయాధీనం వివేక జడ్ధి స్వవిద్యాయాః
స్యశిష్టే భీష్మే స్వస్థాదపి ప్రకర్షాధానరమ్యనానితి భావః - స్తేతి పాదపూరణే. ని.
'స్త పాదపూరణే భూత' ఇతి విశ్వః.

యస్త్రిన్ననై శ్వర్యకృతవ్యభీకః పరాభవం ప్రాప్త ఇవాంతకోఽపి,
ధున్వక్ ధనుః కిస్య రిషే స కుర్యా స్తన్ భయైక ప్రవణం స భీష్మః.

శా. యస్త్రిన్నితి. యస్త్రిక్ భీష్మే విషయే అనీవ్వరస్య భావః అనైశ్వర్యం
అసామర్థ్యం-నభిశ్శుచీశ్వరత్వేత్రజ్ఞ మళలనిపుణానామితి వికల్పాన్నభిః పూర్వపద
వృద్ధిభావః-తేన కృతవ్యభీకః జనితవైలక్ష్యః. ని. 'దుఃఖే వైలక్ష్యవ్యభీక' మితి

యాదవః-అంతకో యమోపి పరాభవం స్తాప్త ఇవ భీష్మ స్వేచ్ఛామరణత్వాత్, అంత
కోపి పరాజిత ఇవాస్తే - కిముతాన్య ఇతి భావః - సభీష్టు రణే ధనుః ధున్వక్
కంపయక్ కన్య మనః భయైక ప్రవణం భయే ఏక ప్రవణమేకోస్తుఖం - శివభాగవతవ
త్సయానః - న కుర్యాత్, సర్వస్యాపి మనసి భయం కుర్యాదేవేత్వ్యః.

సృజంతమాజావిషునంహ తీర్వ సృపేత కోపజ్వలితం గురుం కః,

పరిస్ఫుగ్లోలశిఖాగ్రజిహ్వం జగజ్జిఘ్రుత్సంతేమివాంతివహ్నిమ్. ౨౦

వా. సృజంతమితి. ఆకౌ రణే ఇషునంహతిః బాణసంఘాత్ సృజంతం వర్షం
తం-కోపజ్వలితం అతఏవ పరిస్ఫుగంతోల్లోలాశ్చశిఖాగ్రాణ్యేన జిహ్వ యస్య తం
తథోక్తం-జగత్ లోకం జిఘ్రుత్సంతం అత్తువిచ్ఛంతం. * అదేస్సన్నంతాచ్ఛశృప్రత్య
యః-అజ్ఞానోగ్రస్థ ఇతి ఘ్లాదేశః-అంతవహ్నిం కాలాగ్నిమివ స్థితం గురుం ప్రాణం
వో యుష్మాకం మధ్యే క సృపేత సోఘం శక్నుయాత్-న కోపిత్యః - శశిలిశ్చేతి
శక్త్యాశ్చేతి.

నిరీక్ష్య సంరంభనిర స్తధైర్యం రాధేయమారాధితజామదగ్నైమ్,

అసంస్తుతేషు ప్రసభం భయేషు జాయేత మృత్యోరిపి పక్షపాతః.

వా. నిరీక్ష్యతి. సంరంభేణ కోపేన నిరస్తం త్యాజితం ధైర్యం నిర్వికార
చిత్తత్వం యేన తం తథోక్తం-అటోపేనైవ పరధైర్యావహరిణమిత్యః - ఆరాధిత
జామదగ్నైమ్ శుశ్రూషితభాగ్దం జామదగ్నైర్దధి తాభిలాష్ట్రరహస్యమిత్యర్థః -
రాధేయం రాధాసుతం కర్ణం. శ్రీభ్యో ధగితి ధక్వరిత్యయః - నిరీక్ష్య-మృత్యోరిపి
అసంస్తుతేషు ని. 'సంస్తవస్సాన్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః-భయేషు ప్రసభం పక్షపాతః
పరిచయః జాయేత-మృత్యురప్యస్తాద్భీభీయాత్ కిముతాన్య ఇతి భావః. * సంభావ
నాయాం లిజ్-అత్ర జనిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాభావేపి పక్షపాత
క్రియాపేక్షయా తత్సంభవాన్నిరీక్ష్యతి ల్యబ్ధిరేశస్సమర్థనీయః-ప్రధానోపస్థనభా
వస్త్యప్రయోజక ఇతి వ్యక్తివివేకకారః - అత్ర భయసంబంధరహితస్య మృత్యో
ర్భయసంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తిరలంకారః.

అవ. అథాంతరికరణీయముపదిశ న్నాగమనస్రయోజనం యుక్తే :-

యయా సమాసాదితసాధనేన సుదుశ్చరామూచరతా తిపన్యామ్,

ఏతే దురాపం సమవాప్య వీగ్యమున్ములితారః కపికేతనేన. ౨౧

వా. యయేత్యాది. యయా విద్యయా కరణేన సుదుశ్చరా మతిదుష్కరాం
తపస్యాం తపశ్చర్యాం. * కర్తృణో రోమంభతపోభ్యాం వర్తివరోరితి కన్యక్-అప్రత్య
యాదితి శ్రీయామప్రత్యయః ఆచరతా పసుపతిం ప్రతి తపః కుర్వతేత్వ్యః - ఆత

ఏవ సమాసాదితం సాధనం పాపపతాస్త్రరూపం యేన తేన-కపి గ్న మమాకా కేత
నం చిహ్నం యస్య తేన అర్జునే నేత్యర్థః-దురాశం అన్యదుగ్ధం వీర్యం తేజస్సుమవా
ప్య-ఏతే పూర్వోక్తా భీష్మదయః - ఉన్మలీతారః ఉన్మలయివ్యంతే. * ఉన్మలయ
తేర్ల్యంతాత్కర్తృణి యత్ అత్ర చిన్మదిడాగమేపి తస్య అసిద్ధపదప్రభావత్యసిద్ధ
త్వాత్ కేరనిటితి జిలోపః, వల్మీకితత్త్వేనానిటితి ప్రతిషేధాత్ - తదుక్తం,
'చిన్మద్యధిర్భుక్చహం తేశ్చ ఘత్వం నీర్త్యోన్మోయోమితాంవాచిణీతి, ఇచ్ఛాసిద్ధ
స్తేన మేలుప్యతేజిర్నిత్యశ్చాయం వల్నిమిత్తో విఘాతీ'తి.

మూ. మహత్త్వయోగాయ మహానుహిమ్నా

మారాధనిం తాం సృప దేవతానాం,

దాతుం ప్రదానోచిత భూరిధామ్నా

ముపాగతస్సద్ధిమివాస్తి విద్యామ్.

౨౩

వ్యా. మహత్వేతి. 'హే నృప-మహత్త్వయోగాయ ప్రకర్షలాభాయ మహా
నుహిమ్నం మహానుభావానాం దేవతానామింద్రాసీనాం - ఆరాధ్యతేనయేత్యారా
ధనీ, తాం, ప్రసాదయిత్రిమిత్యర్థః. * కరిణే యత్ - జీవ-భూరిధామ్నం మహా
ప్రభావాం. 'ధామ దేశే గృహే రక్షే స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి విశ్వః * అన
ఉపధాలోపినోన్మతరస్యామితి జీవ - విద్యామైంద్రమంత్రరూపాం సిద్ధిం సాక్షా
త్కార్యసిద్ధిమివేతి విద్యాయా అమోఘత్వోక్తిః - 'హే ప్రదానోచిత దానపాత్ర
భూత, ఫలభోక్తృత్వా దశ్య పాత్రత్వోక్తిః, దాతుముపాగతోఽస్తి.

మూ. ఇత్యుక్తవంతం వ్రజ సాధయేతి

ప్రమాణయన్వ్యామజాతశత్రోః,

ప్రసేదివాంసం తిముపాససాద

వసన్నివాం తే వినయేన జిష్టుః.

౨౪

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తవంతం ప్రసేదివాంసం ప్రసన్నం*భాషాయాం సదవస
క్రవణి క్వనుః-తం మునిః జిష్టుః జయశీలోఽర్జునః - గ్రాజ్యశ్చగ్ను రితి గ్నుని
ప్రత్యయః-వ్రజ సాధయ అనులిప్తేత్యేకంరూపం - అజాతశత్రోః ధర్మరాజస్య,
స్వయమవిద్యేషకీలత్వాదియం సంజ్ఞా-వాక్యం ప్రమాణయన్ తదాదిప్రసన్నిత్యర్థః.
అంతేవనకాత్ర ఇవ. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినో శిష్య' ఇత్యమరః - వినయేన అసాధ
త్యేన ఉపాససాద సమీపం ప్రాప.

మూ. నిర్యాయ విద్యాధ దినాదిరమ్యా

ద్వింబాదివార్కస్య ముఖాన్తహష్టే,

పాథాననం వహ్నికణావదాతా

దీప్తిస్సురత్పద్మమివాభిపేదే.

౨౧

వ్యా. నిర్యాయేతి. ఆథ వహ్నికణావదాతా స్ఫులింగవదుజ్జ్వలా దేవతాసాన్ని
ధ్యాదితి భావః - విద్యా వింద్రమంత్రరూపా దినాదిరమ్యాత్ ప్రభాతభాస్వరాత్
ఆర్కస్య బింబాదిత మహన్నేః వ్యాసస్య ముఖాత్ నిర్యాయ నిగత్య-నిర్వహార్యాద్యా
తేః క్త్వాయాం, సమాసేననఖ్-పూర్వకోఽల్యబితి ల్యబాదేశః - దీప్తి రర్కదీధితిః -
స్ఫురద్వికసత్ పద్మమివ పాథానన ముజ్జనస్య ముఖం అభిపేదే ప్రవిష్ట.

మూ. యోగం చ తం యోగ్యతమాయ తస్మై

తపఃప్రభావాద్యతతార నద్యః,

యేనాస్య తత్త్వేషు కృతేవభాసే

సమున్మిమిలేవ చిరాయ చక్షుః.

౨౨

వ్యా. యోగంచేతి. సః వ్యాసః యోగ్యతమాయ ఆర్హతమాయ తస్మై పార్థ
య-తం వత్సమణమహిమానం యోగం ధ్యాదిధిం చ. సి. 'యోగస్సన్నహనోపాయ
ధ్యానసంగతియా క్తి ప్సి'త్యమరః-తపఃప్రభావాత్ సవ్యో వితతార దదె', చిరకాల
గ్రాహ్యమపీతి భావః - యేన యోగేన, తత్త్వాని ప్రకృతిమహదాదీని తాని యథా
మూలప్రకృతిర్హవనహంకారో మనశ్చ పంచతన్మాత్రాణి పంచబుద్ధీంద్రియాణి
పంచకర్తేంద్రియాణి పంచ మహాభూతానీతి చతుర్వింశతితత్త్వానీతి - తత్ర - ఆవ
భాసే సాక్షాత్కారే కృతే సతి అస్మాద్జనస్య చక్షురక్షీ చిరాయ సమున్మిమిలేవ ఉ
న్మిషితమివేత్యుత్ప్రేక్ష - తదా తస్య కోపి మహానఖిలాజ్ఞానభంజన స్తత్త్వవభాస
చిరాదంధస్య దృష్టిబాధ ఇవాభవదితి భావః.

మూ. ఆకారమాశంసితభూరిలాభం

దధాన మంతగకరణానురూపమ్,

నియోజయిష్యన్విచయోదయే తం

తపస్సమాధౌ మునిరిత్యువాచ.

౨౩

వ్యా. ఆకారమితి. ఆశంసితః ఆఖ్యాతో భూరిలాభో నేకశ్రేయః ప్రాప్తిశ్రేయ
తం తథోక్తం మహాభాగ్యనూచకమిత్యర్థః - అంతఃకరణజడేన తద్వృత్తిరుత్సాహో
అత్యుతే - తదనురూపం తదనుకూలం ఉత్సాహోనుగుణవాపారత్వమమిత్యర్థః - ఆకారం
మూర్తిం దధానం తం అర్జునం-మనిః విజయోదయే విజయఫలకే తపస్సమాధౌ తపో
నియమే, ని. 'సమాధిర్నియమే ధ్యానే మానేచైవ సమర్థన' ఇతివిశ్వః, నియోజయిష్యన్

నియోక్తుమిచ్చన్నిత్యం. * లృట్ శేషే చేతి లృట్ - లృటస్సద్వేతి శబ్రాదేశః - ఇతి వత్సయమా మువాచ.

అనేన యోగేన వివృద్ధతేజా నిజాం పరస్మై పదవీమయచ్ఛక్, సమాచరాచారముసాత్తశస్త్రో జపోపవాసాభిషడ్వైద్యనీనామ్. ౨౮ వ్యా. అనేనేతి. అనేన స్వోపదిష్టే నేత్యం. - యోగేన వివృద్ధతేజాః అధిక ప్రతాపోవా - నిజాం పదవీం పరస్మై ఆయచ్ఛక్ పరస్య ప్ర కేశ మదధాన ఇత్యం. - ఉపాత్తశస్త్రః గృహీతాయుధ ఏవ శక్ జపోపవాసాభిషడ్వైః - స్వాధ్యాయాన శనస్సావైః - మునీనామాచారం సమాచర ఆనుతిష.

అవ. తే త్రవిశేషే తపస్సిద్ధిరిత్యాశయేన తం నిదర్శయన్నాచః—

మూ. కరిష్యసే యత్ర సుదుశ్చరాణి ప్రసత్తయే గోత్రభిదస్తపాంసి, శిలోచ్ఛయం చాదశిలోచ్ఛయం త మేష త్తజాన్నేవ్యతి గుహ్యక స్తామ్. ౨౯

వ్యా. కరిష్యసఇతి. యత్ర శిలోచ్ఛయే గోత్రభిదః ఇంద్రస్య - ప్రసత్తయే ప్రసాదాయ సుదుశ్చరాణి తపాంసి కరిష్యసే - చాదశిలోచ్ఛయం రమ్యశిఖరం కం- శిలోచ్ఛయం గిరిం ఇంద్రకీలాఖ్యం. ని. 'అద్రిగోత్రగిరిగ్రావాచలైః శిలోచ్ఛయా' ఇత్యమరః - ఏష గుహ్యకో యతః - అనంతరమేవాస్య పురః ప్రాదుర్భావా దేష ఇతి నిర్దేశః - త్తజాన్నేవ్యతి. ప్రాపయిష్యతి.

ఇతి బ్రువాణేన మహేంద్రసూనుం మహర్షిణా తేన తిరోబధూవే, తం రాజరాజానుచరోఽస్య నద్యః ప్ర దేశమాదేశ ఇవాధితస్థో. ౩౦

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీశం-మహేంద్రసూను మర్జనం - బ్రువాణేన ఉక్తవతే త్యం. * వర్తమానసామీశ్వర వర్తమానవద్వాఇతి భూతే వర్తమానవత్ప్రత్యయస్తిరో ధానస్యావిలంబనూచనాన్తః, తేన మహర్షిణా వ్యాసేన-తిరోబధూవే అంతర్దధే - భావే లిట్-రాజరాజో యక్షరాజః ని. 'రాజా ప్రభాస్యపే చంద్రే యక్షే త్త్రయశక్రయో' రితివిశ్వః - తస్యానుచరః యతః పూర్వోక్తః - అస్య మనః అదేశః సాక్షా దాక్షేవ నద్యః తం అర్జునాధిష్ఠితం ప్రదేశం అధితస్థా ప్రాప్త ఇత్యం. * స్థాని చ్యుభ్యాసేనచాభ్యాసశీతి వత్సం.

మూ. కృతానతిర్వాన్యహృతసాంత్యవాదే జాతస్పృహః పుణ్యజనస్స జిష్టా,

ఇయాయ సఖ్యావివ సంప్రసాదం

విశ్వాసయత్యాశు సతాం హి యోగః.

30

వ్యా. కృతేతి. స పుణ్యజనో యక్షః-కృతానతిః కృతప్రణామస్సక్ వ్యా
హృతః ఉక్తస్సాంత్యవాదః స్త్రియవచనం యేన తస్మిన్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తిరపిత'
మిత్యమరః, జిహ్వజ్ఞనే - జాతస్పృహణో జాతానురాగస్సక్ సఖ్యా సుహృదీవ. ని.
'అథ మిక్రం గఖా సుహృ' దిత్యమరః-సంప్రసాదం విస్తంభం - ఇయాయ ప్రావ,
తథాహి-సతాం సాధూనాం యోగః సంకతిః ఆశు విశ్వాసయతి విశ్వాసం జనయతి-
సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపాఽన్తరన్యాయః.

మూ. అథోష్ణభానేవ సుమేరుకుంజాన్

విహీయమానానుదయాయ తేన,

బృహద్ధ్యుతీన్ దుగ్ధిక్పతాత్యలాభం

తమ శ్శనైః పాండుసుతాన్ ప్రపేదే.

31

వ్యా. అథేతి. అథ ఉష్ణభాసా నూర్ణేణ-ఉదయాయ పునరుద్గమాయ విహీయ
మానాన్ త్యజ్యమానానీతి తమఃస్థాన్ కారణో ః-బృహద్ధ్యుతీన్ సావగ్ధ్యాద్విప్లవ
మానానీతి తమస్సంకోచకారణో ః-సుమేరుకుంజానివ-అశ్ర సుమేరుగ్రహణం కుం
జానాం సౌవర్ణత్యద్యోతనార్థం-తేన అర్జునేన ఉదయాయ శ్రేయసే విహీయమానాన్
బృహద్ధ్యుతీన్ ఆధికబుద్ధిప్రకాశాన్-పూర్వవద్విశేషణద్వయవ్యప్రయోజనమనుసం
ధేయం - పాండుసుతాన్ చతుర ఇతి శేషః దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ కృత ఉపసాదితః
అత్తలాభః ఉత్పత్తిర్యగ్త తత్తతోక్తం - తేషాం వివేకిత్వా త్కథంచిల్లబ్ధోదయ
మిత్యః-తమశ్శోకోంధకారశ్చ. ని. 'తమంధకారే స్వర్భానా తమశ్శోకే గుణాంత
ర' ఇత్యుభయప్రాపి విశ్వాః-శనైః క్షందం ప్రపేదే - తేషాం వివేకిత్వాద్భిరభీతమివేతి
భావః - అశ్ర తమశ్శంభవ సిద్ధిత్వా స్ఫేషానుప్రాణితేయముపమా.

అసంశయూలోచితకార్యమన్యః ప్రేష్టా సమానీయ విభజ్యమానః,

తుల్యాద్విభాగాదివ తన్ననోభిః గిభాతిభారోపి లఘుస్స మేనే. 33

వ్యా. అసంశయేతి. అసంశయమసంద్విగ్ధం యథాతథా ఆలోచితం వివేచితం య
త్కార్యం తేన నన్ననిరస్త ఇతి లఘుత్వహేతుత్వే. నుదవిందత్ప్రాస్తూప్రీభ్యో
వ్యతరస్యామితి నిష్ఠానత్వం - కార్యకారవయాలోచ్య నిరస్త ఇత్యః. తథాపి ప్రేష్టా
భ్రాతృపాతృత్వేన కర్తా - సమానీయ పునరాకృత్య - విభజ్యమానః. సమశోకభాగీ
క్రియమాణః-తులేన ప్రేష్టా రుత్యదుఃఖత్వం భవతీతిభావః-సపూర్వోక్తః దుఃఖమే
వాతిభారో దుఃఖాతిభారోపి అతిభారభూతమపి దుఃఖమిత్యర్థః - తన్ననోభిః తేషాం

చతుర్థాం పాగానాం మనోభిః తుల్యాదిభాగాదివ పూర్వోక్తాత్ప్రేమకృతాత్ సమవిభాగాదివేర్ధ్యః. తస్మత్తస్మ వివేకాదేవేతి భావః - పునర్విభాగ గ్రహణం తస్య హేతుత్వోత్ప్రేక్షార్థ మనువాద ఇత్యదోషః - అఘః మేనే మతః-యథాకోఽనే కథా విభజ్య బహుభిరుహ్యమానో మహానపి భాగో లఘుర్వస్యతే తద్వదిత్యర్థః.

అథ, అతైవం ప్రేక్షా ఆకృష్యమాణమపి శోకం వివేకో నిర్జిగాయేత్వాహః:-

ధైర్యేణ విశ్వాస్యతయామహున్తే నీవ్రాదరాతి ప్రభవాచ్చమన్యోః, వీర్యం చ విద్యత్సు సుతే మఘోన స్సజేషు స స్థానమవాప శోకః.

వ్యా. ధైర్యేణేతి. ధైర్యేణ తేహం నిస్సర్తోనిస్వికారచిత్తత్యేన-తథా మహానః. వ్యాసస్య-ప్రవర్తకస్యేతి శేషః - విశ్వాస్యతయా శ్రద్ధాయవచనత్యేనేత్యర్థః - అరాతి ప్రభవాదరాతి హేతుకాత్ తీవ్రాన్యసహత్ మన్యోః ప్రోధాచ్చహేతోః - తథాన్యప్రభావపరిణానాచ్చేతి హేత్వంతరం విశేషణముఖేనాహ - మఘోనస్సుతే అజ్ఞనే వీర్యం చ, *నలోకేత్యాదినా పక్షేప్రతిపేధః-విద్యత్సు జ్ఞాతవత్స్వితీయా వత్. * విదేశ్యతుర్వసు రితి వైకల్పికో వస్యాదేశః-తేషు పార్శ్వేషు శోకః స్థానం స్థితిం నావాప నప్రాప.

తా భూరిధామ్నశ్చతురోపి దూరం విహాయ యామానివ వాసరస్య, ఏకాఘభూతం తదశర్కృష్టాం విభావరీం ధ్వంతమివ ప్రపేదే. 37

వ్యా. తానితి. తత్ పార్థత్యాగజనితం-శర్కృష్టముఖం తద్విరుద్ధం అశర్కృతముఖం.* సఖితి సఖో సమాను-భూరిధామ్నః అతితేజస్విన ఇతి హనిహేతుః క్తిః - చతురః తాన్ పాగానపి వాసరస్య భూరిధామ్న శ్చతురోయామాన్ ప్రహరానివ దూరం విహాయ త్యక్త్వా-ఏకాఘభూతం ఏకరాశిభూతం సత్. * శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి రితి చ్యవ్రిశే కర్మధారయః-శ్రేణ్యాదిరాకృతిగణ ఇతి కాకటాయనః-కృష్ణం విభావరీం కృష్ణపక్షరాత్రిం ధ్వంతమివ కృష్ణం ద్రౌపదీం ప్రపేదే ప్రాప.

తుషారలేఖానులితోత్పలాభే పర్యవ్రుణీ మంగళభంగభీరుః,

అగూఢభావాసి విలోకనే సా న లోచనేమీలయితుం విషేహే.

వ్యా. తుషారేతి. సా ద్రౌపదీ - విలోకనే అజ్ఞనాదలోకనే-అగూఢభావా అగూఢాభిప్రాయాపి - స్ఫుటాభిలాషిణీతి యావత్. ని. 'భావో లీలాక్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతుష్యేతి' వైజయంతీ - మంగళభంగభీరుః మంగళహనేర్హితా సతీ - పర్యవ్రుణీ పరిగతాస్త్రకే బాహ్యవృతే ఇత్యర్థః-అత ఏవ తుషారలేఖానులితో త్పలాభే హిమబిందుపరీతేందీవరసన్నిభే ఇత్యుపమాలంకారః - లోచనే మీలయితుం నవిషేహే స శకాక, అస్మిణో దృష్ట్యావారకత్వేపి తన్నిపాతస్యామంగళత్వాత్ నిర్వర్తకం నిమిలనం హి నచకారేత్యర్థః.

మూ. అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం

రామార్పితం దృష్టివిలోభిదృష్టం,

మనఃప్రసాదాంజలీనా నికామం

జగ్రహ పాథేయమిమేంద్రసూనుః.

32

వ్యా. అకృత్రిమేతి. ఇంద్రనూనరజ్జనః. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః,*
 ద్వితః త్రితి త్రిః. క్షేప మ నిత్యమితి మమృత్యయః-తద్విరుద్ధః అకృత్రిమః ప్రేమైవ
 రసః - ప్రేమరసః-అకృత్రిమేతి ప్రేమరసేన అభిరామం-అన్యత్ర ప్రేమ్యూ రసేన మధు
 రాదినాచాభిరామం - రామయా రమణ్యా ఆర్పితం దృష్టిం విలోభయతీతి దృష్టి
 విలోభి దృష్టిప్రియమిత్యర్థః-దృష్టం దర్శనం. *నళుంకే భావేక్తః మనఃప్రసాదః
 ప్రసన్నం మన ఇత్యర్థః † సాంజలిరీవేత్యుపమితిసమాసః - తేన మనఃప్రసాదాంజ
 లినా పథి సాధు పాథేయం సంబర మివ. * పథ్యతిథివసతిస్వపత్యేత్, నికామ
 మతిశయేన జగ్రహ రామార్పితం పాథేయం పథి క్షేమాయ భవతీత్యాగమః.

మూ. ధైర్యావసాదేన హృతప్రసాదా వశ్యద్విచేనేన నిదాఘసింధుః,
 నిరుద్ధబాషోద్దయసన్నకంఠమువాచ కృచ్ఛాచ్చిదితి రాజపుత్రీ 3౩

వ్యా. ధైర్యేతి. వశ్యద్విచేన-వశ్యగ్రహణముచ్చృంఖలత్వవ్యోతనాగ్ధం-నిదా
 ఘసింధుః గ్రీష్టకాలనదీవ-నిదాఘగ్రహణం దౌర్బల్యవ్యోతనాగ్ధం-ధైర్యావసాదేన
 ధైర్యభృంశేన కష్టా హృతప్రసాదా హృతధైర్యల్యా జోభం గమితేత్యర్థః - రాజ
 పుత్రీత్యుక్తియనుతా ద్రాపదీ - అతః సాత్రయైక్తమేవ వత్సవీతి భావః. నిరుద్ధ
 బాషోద్దయం సంరుద్ధకోదనం సన్నకంఠం హీనకంఠస్వరం - అథ తయోఽభయోః
 కృతబహుప్రీహ్యోః క్రియావిశేషణయోర్విశేషణసమాసః - కృచ్ఛాచ్చిక్రథంచితే-
 ఇతి వత్సమాణమువాచ.

మూ. మగ్నాం ద్విషచ్చక్షుని పంకభూతే

సంభావనాం భూతమింద్రియ్యై,

† కృదభిహితోః భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశత ఇతి న్యాయాదితి భావః,
 అన్య చ న్యాయస్థాయమగ్ధః, కృదభిహితః కృతా కృశ్చృత్యయేన అభిహితోఽభి
 ధీయమానో భావః ధాత్యగః ద్రవ్యవత్, సప్తవ్యంతాద్వలీ-స్వాశ్రయ ఇవేత్యగః-
 స్వాశ్రయబోధ్యమాన ఇవేతి యవత్, తథా చ కృశ్చృత్యయనో ధాత్యర్థస్సన్వి
 త్రయ విశేషణతయాపి ప్రకాశత ఇతి. కేచిస్తు ద్రవ్యవత్ - ద్రవ్యేణ తుల్యం
 ద్రవ్యవత్ - స్వాశ్రయవదిత్యగః, తథాచ భావాగ్ధః భావాశ్రయవాచనో భవతీతి
 సలిత మిత్యాదుః.

అధిద్విషామసూతపసాం ప్రసిద్ధే
రస్యద్విషా మా భృశమున్నసిభూః.

3౯

వ్యా. మగ్నమితి. పంకధూతే పంకోపనితే. ని. 'భూతం త్యేదా పికాచాదా' న్యాయ్యే సత్తోపమానయా' అతి వికృత-ద్విషచ్ఛద్ధని శత్రుకపతే మగ్నం దురుద్ధరామితి భావః-సంభావనాం యోగ్యతాం గౌరవమితి యావత్-భూతిం సంపదమివ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపదీ' శ్రిమరుః-ఉద్ధరివ్యక్త ఉద్ధారకః త్వమితి శేషః - అధిద్విషాం గుఃఖచ్ఛిదాం తపసాం ఆప్రసిద్ధేస్సన్యస్థిపర్యంతం - అస్తద్విషా అస్తాభిర్వివేత్యర్థః. * పృథగ్వివేత్యాదిసా విల్వత్పించిగా - భృశం మోస్తానీభూః - అస్తద్విషహస్తర్థనా మాభూరిత్యర్థః - దోర్తానస్యస్య తపఃపరిపంథత్వాదితి భావః. * మాజిఃజిత్యాశీరగ్ధే లక్ష - సమాశ్చ్యగ ఇత్యధాగమప్రతిషేధః - అనస్తానా ఉస్తానా స్సంపద్యమానః భవతి ఉచ్చనీ. * అభూతతగ్భావే చ్ఛి - అయర్తవత్సహ శ్చేతోరహారజసాంబోపశ్చేతి సకారలోపః - అస్యద్విషాదీకారః.

అవ. అథాసాత్సుక్యదార్థ్యాన్తం తస్య సహస్త్వి సిద్ధినిదానత్వమాహః—

యశోధిగంతం సుఖలిప్సయా మనుష్యసంఖ్యావృతివర్జితంవా,
అనుత్సుకానా మభియోగభాజాం సముత్సుకేవాంకముపైతి సిద్ధిః.

వ్యా. యశ ఇతి. యశోధిగంతం కీర్తిం లబ్ధిం-వేతి శేషః-సుఖస్య లిప్సయా లబ్ధిమిచ్ఛయా వా-మనుష్యసంఖ్యాం మనుష్యేషు గణనాం ఆతివర్జితమతిక్రమితుం వా - అమానవం కర్త కర్తుం వేత్యర్థః - అభియోగభాజాం ఆభినివేశవతాం అనుత్సుకానాం గుర్తనాయమానానామిత్యర్థః - సిద్ధిః పూర్వోక్తయశస్సుఖాద్యర్థసిద్ధిః సముత్సుకేన అనురక్తికాంతేన - అంకముత్సుకసంఖ్యం చోపైతి శస్తాదస్తద్విగహగుఃఖమాశపస్సిద్ధేస్సోపావృత్తిమితి భావః.

అవ. అథాస్య మన్యాదీనగర్వా తపఃప్రవృత్తిం ప్రథయితుమనికారం తావచ్చతుర్భుధుడయతిః—

మూ. లోకం విధాత్రా విహితస్య గోప్తం
క్షత్రస్య ముష్ణక్ వసుప్తే త్రిమోజః,
తేజస్వితాయా విజయైకవృత్తే
ర్నిఘ్నక్ ప్రియం ప్రాణమివాభిమానమ్.

౪౦

వ్యా. లోకమితి. విధాత్రా బ్రహ్మణాలోకం గోప్తం రక్షితుం విహితస్య సృష్టస్య క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేస్సంబంధి జయశీలం శత్రుతడన జైత్రం - శత్రుశబ్దాత్ప్ర

న్నంతాత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వాధ్యక్షియ్యాయః-ఓజో బలం దీప్తర్వాః ని. 'ఓజోబలే
చ దీప్తాచే' తి విశ్వః - తదేవ వసు ధనమితి దూపకాలంకారః - ముష్ణక్ అపహ
రక్ - అనికృత్య కుతః క్షాత్రం లేజ ఇతి భావః-కించ విజయి కన్యతేః విజయైక
జీవనాయాః-క్షాత్రయస్య విజిత మితి స్మరణాదితి భావః. ని. 'వృత్తి ర్వర్తనజీవనే'
ఇత్యమరః - లేజస్వితాయాః లేజస్వినామిత్యర్థః - లేజసః ప్రాధాన్యవ్యోతనార్థం
భావప్రధానో నిర్దేశః. ప్రాయం ప్రాణమివ ప్రాణసమమిత్యర్థః - అభిమానమహం
కారం నిఘ్నుక్ ఖండయక్ - లేజస్వినాం ప్రాణవానిప్రాయా మానహానితి భావః
శ్లో. 'అధిక్షేపాద్యసహనా లేజః ప్రాణాత్మయేష్యపీ' త్యాహుః. ‡

వీధానతై రాప్తజనోపనితస్సగతియ్య కృచ్ఛేణ నృపైః ప్రపన్నః,
వితానభూతం వితతిం పృథివ్యా యశస్సమూహాన్నివ దిగ్విక్రీణమ్.

వ్యా. వీధేతి. పునశ్చ, ఆప్తజనోపనితః క్షాత్ర ఇత్యర్థః-తథాపి సంశయ్య
కథమేవం సంభావ్యత ఇతి సందిహ్య వీధానతైః - జాగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణాదితి
భావః-నృపైః దేశాంతరస్థైః-కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః ప్రాప్తః - ఆప్తోక్తత్వాత్కథంచ
ద్విశ్యస్త ఇత్యర్థః - శృణ్వతామపి దుస్సహః - కిముతానభవతామితి భావః - ఇత్యే
షా పూర్వేషాం వ్యాఖ్యా-అన్యథాచ వ్యాఖ్యానయతే - ఆప్తజనోపనితో జ్ఞాతికృతః
సంశయ్య కథమిదమన్యాయ్య ముపేక్ష్యమితి విచార్య - వీధానతైర్జాగుప్సితక
దర్శనాదితి భావః-నృపైః సభాస్థైః కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః అంగీకృతః - గోత్రకల
హేషు మధ్యస్థైరుదాసితవ్యమితి బుద్ధ్యా ఉపేక్షిత ఇత్యర్థః - పక్షద్వయేపి ప్రపన్న
ఇత్యత్ర ఆప్తజనోపనితత్వస్య పద్మాభూతస్య విశేషణగత్యా హేతుబోధ్యైకావ్య కావ్య
లింగమలంకారః-పునశ్చ పృథివ్యాం వితానభూత ముల్లోదతుల్యం. ని. 'ఆశ్రీవితాన
ముల్లోచ' ఇతి. 'యస్తే ధృదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమేత్రిష్వి'తి చామరః.
దిగ్విక్రీణం దిగంతలగ్నం, వితానమపి దిగంతలగ్నమితి భావః. వితతం విస్తృతం -
ని. 'వితతం విస్తృతం తతః'మిత్యమరః-ప్రథితమితి పాఠే - ప్రసిద్ధం యశస్సమూహ
న్నివ సంకోచయన్నివేత్యత్యేషా - ఆరాతిపరిభూతస్య కుతః క్షీర్తితి భావః.

మూ. వీర్యాపదానేషు కృతావమర్శ

స్తస్య స్వభూతామివ సంప్రతీతిమ్,

కుర్వన్ ప్రయోజనాయ మాయతీనా

మర్కత్విషామహ్న ఇవావశేషః.

౪౩

‡ 'అధిక్షేపాద్యసహనాః ప్రయుక్తస్య పరేణ యతో, ప్రాణాత్మయేదప్యసహ
సం తత్తేజస్సుమాదాహృత' మిత్యపి బోధ్యమే.

న్యాయః. పీఠ్యతి. పునశ్చ, పీఠ్యాణ్యవాపదానాని లేఖ కృతావమర్యః కృతా
స్కందనః - పురాకృతపరాక్రమద్భూతాన్యపి ప్రమృజన్విత్కర్థః. ని. 'అపదానం
కర్తృవృత్త మి'త్యమర్యః-అతఏవ సంప్రతీతిం ప్రఖ్యాతం. ని. 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత
విత్తవిజ్ఞాతవిస్తృతా' ఇత్యమర్యః - అభూతామవిద్యమానామివేతి సత్యా ఆప్యసత్త్వ
ముత్ప్రేక్ష్యతే-తన్వక్ తన్వక్-పునశ్చ, అహో-ఎవ శేషో దినాంతః, అర్క-త్విషా
మివానుతి నా ముత్తరకాలానాం ప్రయామక్షయం వైర్ల్యనాశం కుర్వన్తితి శ్రేణీ
పూర్ణేయముపమా, అరినిరాకృతస్య కుతిశ్చిరావస్థానమితి భావః.

మూ. ప్రసవ్యా యో-స్తాసు పరైః ప్రయుక్తః

స్వయం న శక్యః కిముతాధికార్థమ్,

నవీకరివ్యత్యుపశుప్యదాప్తి

స్వత్వద్వివా మే హృదయం పికారిః.

౪౪

న్యాయః. ప్రసవ్యాతి. పునశ్చ-పరైః శత్రుభిః అస్తాసు ప్రసవ్యా ప్రయుక్తః
ఆచరితః యో నికారః పరిభవః కేశాంబరాకర్షణమాపః స్వయం నశక్యః-ఆధిక మ్మును
భవితం కిముత-యస్య స్వరణమపి దుస్సహం తస్మాదుభవస్తు దుస్సహ ఇతి కిముత క్తవ్య
మిత్కర్థః - సః నికారః త్వస్మా త్వయా వినా. * పృథగ్విసేత్యాదినా పంచమీ
అద్విస్యక్, కుతిశ్చిదభిమాతాత్పురాణప్రహర ఇవ త్వద్విరహదుఃఖాత్పునర్నవీ
భవన్తిత్కర్థః, ఉపశుప్యత్, నత్వద్వాపి శుష్కమితి భావః. దుఃఖస్తంభనం శోష
పదార్థః-మే హృదయం నవీకరివ్యతి అద్విరవ్యతి, ప్రణమివేతి భావః. దుఃఖితస్య
పునర్దుఃఖోదయః ప్రశాంతప్రాయమపి దుఃఖహేతుం పునరుద్భూతమిత్కర్థః - అత్ర
శోషాదివిశేషణమాత్రసామ్యాద్వృణాద్యప్రస్తుతార్థప్రతీతేస్సమాసోక్తరలంకారః.

అవ. పునః ప్రకారాంతరేణ మన్యుముద్దీపయతి ప్రాప్త ఇత్యాదిభిన్నీభిః:-

మూ. ప్రాప్తోభిరూనవ్యసనాదసహ్యం దంతీవ దంతవ్యసనాద్వికారమ్,
ద్విషత్ప్రీతాపాంతరితోరుతేజా శ్వరద్ధనాకీర్ణ ఇవాది రహ్నః.

న్యాయః. అభిమానస్య వ్యసనాత్ భింకాత్. ని. 'వ్యసనం విపదిభ్రంశే దోషే
కామజతోపజ' ఇత్యమర్యః-దంతవ్యసనాత్ దంతభంగాత్ దంతీవాసహ్యం వికారం
నైదూష్యం ప్రాప్తః-తతో నప్రత్యభిజ్ఞాయస ఇతి భావః - ఏవముత్తరత్రాప్యనుసంభే
యం-పునశ్చ - ద్విషత్ప్రీతాపేన శత్రులేజసా అంతరితం తిరస్కృతం ఉరులేజః
ప్రతాపో యస్య స తతోక్తః, అతఏవ శరద్ధనాకీర్ణః శరద్దేఘచ్ఛః అన్నా ఆదిః
ప్రత్యూష ఇవ స్థితిః-తద్వదేవాప్రత్యభిజ్ఞాయమాన ఇత్యర్థః-మధ్యాహ్నస్తు మేఘా
వరణేన కథంచి తృప్త్యభిజ్ఞాయత ఏవేత్యాశయేనోక్తమాదిరితి.

సవీరిడమందైరివ నిష్క్రియత్వాన్నాత్మ్యర్థమస్త్రైరవభాసమానః,
యశఃక్షయాత్మీణజలార్ణవాభస్త్యమన్యమాకారమివాభిపన్నః.

వ్యా. సప్రీడేతి. పునశ్చ నిష్క్రియత్వాదర్థక్రియాశూన్యత్వాత్ - సప్రీడ
మందైరివ సప్రీడై రతవీవ మందై రపటుభిరివ స్థితై రిత్యత్యేతి. ని. 'మాథాల్వా
పటునిర్భాగ్యా మందా' ఇత్యమరః-అస్త్రైరత్మ్యర్థం నావభాసమానః నప్రకాశమా
నః - పూర్వం తు నైవమితి భావః-కించ యశఃక్షయాత్మోః, క్షీణజలో యోర్ణవః
తదాభః తత్సదృశః - త్వం అన్యమాకారం అభిపన్నః గ్రాస్త ఇన స్థిత ఇత్య
త్యేతి - తస్మాత్పక్షాణజలార్ణవాభివత్సవమయా సంపృష్టః.

మూ. చుశ్చాసనాకర్షరజోఽక్షీరైరేభిర్విన్నాదైరివ భాగ్యన్నాత్మః.

కీతైః కదర్థకృతమీర్వచారిః కచ్చిత్సవవాసి ధనంజయస్త్యమ్ ౪౪

వ్యా. చుశ్చాసనీతి. పునశ్చ చుశ్చాసనస్య కర్తుః-ఆర్తుః ఆకర్షణం-సవీవ రజో
ధూలిః, మాలిన్యహేతుత్వాదితి భావః - తేన వికర్తృ ర్విక్షిప్తైః - అతవీవ వినాశైరివ
స్థితవతాం యుష్మకమనత్ప్రియత్వాదనాశ్చరివ స్థితైరిత్యత్యేతి - అన్యథా
కథమియం దుర్దశేతి భావః - కింతు భాగ్యనాత్మః నైవమాత్మశరణైః - అన్యథా
స్వహాపమవి లుక్యేతేతి భావః-ఏభిః పద్యశ్యమానైః-అసంయతైరితి భావః-కేతైః
శిరోదుపైః కుత్సితః ఆరః వస్తు కదర్థః. ని. 'అగ్నిభేదేయైరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి
ప్రీత్యమరః * కోః కత్తమృషేచీతి కుశబ్దస్య కదాదేశః-కదర్థకృతా గర్వాన్య
కృతా వీర్యసారౌ శౌర్యబలే యస్య స తథోక్తః - ఇత్థం పూర్వవిలక్షణస్త్వం సః
పూర్వ ఏవ ధనంజయోపి కచ్చిత్. ని. 'కచ్చిత్కామప్రశేదన' ఇత్యమరః. సవీవ
చేన్నైవ మన్వాసుశ్చేతస ఇతిభావః.

ఆవ. అథాప్యపేక్షణే దోషమాహః -

మూ. సక్షత్రియస్త్రాణసహస్సతాం య

స్తత్కార్తుకం కర్తసు యస్య శక్తిః,

వహన్ ద్వయీమబ్యుపలేర్ధజాలే

కరోత్యసంస్కారహతామిహోక్తిమ్.

౪౫

వ్యా. స ఇతి. క్షతాత్ త్రాయత ఇతి క్షత్త్రం క్షత్రియకులం * సుపీతియోగ
విభాగాత్కప్రత్యయః పుషాదరాదిత్వాత్పూర్వపదస్యాంత్యలోపః - అథవా క్షదితి
క్రిబంతోపపదాత్కప్రత్యయః-క్షత్రే చాతః క్షత్రియః * క్షత్తార్ష ఇతి ఘప్ర
త్యయః-కర్తణే ప్రథవీతి కార్తుకం * కర్తణ ఉకళి త్యుకళి ప్రత్యయః -

ఏవం సిద్ధి వాక్యార్థః కథ్యతే - యస్యతాం సాధూనాం, సహత ఇతి సహఃపచా
ద్యచ్ - త్రాణస్య సహః త్రాణసహా రక్షణత్వము - సమేవ త్కత్రియః త్కత్రియశ్చ
వాచ్యః-తథా యస్య కార్తుకశ్య కర్తృసు రణక్రియాసుశక్తిః - అస్తితి కేమః-తదేవ
కార్తుకం కార్తుకశ్చవాచ్యం - అత్రైవైతశ్చ ముఖ్యో నాన్యత్రేతి భావః - ఏవం
సిద్ధి తే ద్వయాం ద్వివిధాం ఉక్తిమపి ద్వావపీమా త్కత్రియకార్తుకశ్చవాచ్యత్వార్థః -
అథలే పూర్వోక్తవయవాన్మూల్యే ఇత్యర్థః-అర్థజాతే స్వాభిధేయసామాన్యే జాతి
మాన్య ఇత్యర్థః. ని. 'జాతం జాత్యోఘజప్త స్థితి విశ్వః-వహక ప్రవర్తయకా
అసంస్కారహతాం అవ్యుత్పత్తిరూపితామివ కరోతీతున్యత్రేతి-తస్మాత్త్వమప్యస్య
ద్రక్షణేనోక్తదోష దాహనం మోచయన్వేత్వార్థః.

అవ. అన్యథా త్వగ్గణా అపి నోజ్జీవేయురిత్యాహః—

వీతౌజస స్సన్నిధిమాత్ర శేషా భవత్కృతాం భూతిమపేక్షమాణాః,
సమానదుఃఖా ఇవ నస్తద్విదీయాస్సరూపతాం పార్థ గుణా భజంతే.

వ్యా. పేషార్థ వీతౌజసః నివృత్తిభావాః - సన్నిధిమాత్ర శేషః - సత్రయా
త్రావశిష్టాః భవత్కృతాం భవతా కగివ్యమాణాం * ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి
భూతవత్ప్రత్యయః - భూతిమభ్యుదయమపేక్షమాణాః త్వదీయా గుణాః సమాన
దుఃఖాః సమదుఃఖభావ ఇవ నోస్తాకం సరూపతాం వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యం భజంత
ఇత్యుపమా - సాచ సమానదుఃఖా ఇవేతున్యత్రేతి-తయా వీతౌజస్త్వాదిసంభావితయాను
స్రాణితేత్యనుసంధేయం.

అవ. తథాపి మమైవ కోయం భార ఇత్యప్రాహః—

మూ. ఆక్షిప్యమాణం రిపుభిః ప్రమాదా
న్నాగైరివాలూనసటం మృగేంద్రం,
త్వాం ధూరియం యోగ్యతయాధిరూఢా
దీప్త్యా దినశ్రీరివ తిగ్గరత్నమ్.

౫౦

వ్యా. ఆక్షిప్యమాణమితి. ప్రమాదాత్ ప్రజ్ఞాహ్రాన్యాత్ న తు దౌర్బల్యాదితి
భావః-రిపుభిః ఆక్షిప్యమాణం ఆధిక్షిప్యమాణం - అతేవ ప్రమాదాత్ నాగైర్గజైః.
ని. 'గజేవ నాగమాతంగా' విత్యమరః ఆహూనసటమన్త్రిప్త కేసరః. ని. 'గటా జటా
కేసరయో' రితి విశ్వః-మృగేంద్రం సింహమివ స్థితం త్వాం ఇదం ధూః కార్యభా
రః-తిగ్గరత్నం రూర్యం దీప్త్యా దినశ్రీరివ యోగ్యతయా నిర్వాహకతయేత్యర్థః - అధి
రూఢా ఆరూఢవతీ - కర్తరిక్తః త్వదధీనేత్యర్థః.

అవ. పూర్వం నిర్వ్యక్తసాయస్య సత్త్రియ ఇత్యాదినా దోష ఉక్తః సంప్రతి వ్యవసాయినో నుగమాహః—

మూ. కరోతి (యశ్చేష) యోఽశేష జనాతిరిక్తాం

సంభావనాన్యువతీం క్రియాభిః,

సంపత్పు జాతే పురుషాధికారే

న పూరణీ తం నముపైతి సంఖ్యా.

గీ॥

వ్యా. కరోతి. యః పుమాన్ శేషజనాదితరజనాత్ అతిరిక్తాం అధికాం సర్వాతికాయనీమిత్యర్థః—సంభావనాం యోగ్యతాం క్రియాభిః చరితైః అగ్రవతీం శప లాం కరోతి తం పుమాంసం—సంపత్పు సభాను. ని. 'సభా సమితి సంపద' ఇత్యమరః— పురుషాధికారే యోగ్యపురుషగణా ప్రస్తావే జాతే సతి పూర్వతేనయేతి పూరణీ సంఖ్యా ద్విత్వాదిసంఖ్యా న నముపైతి న గచ్ఛతి అద్యితీయో భవతీత్యర్థః—తస్మాద సాధారణ్య లాభాయ త్వయాపి మహానుత్సాహ ఆస్థేయ ఇతి భావః.

అవ. అథ ద్వాభ్యాం సులభచిత్తవిక్షేపస్య ప్రాపితస్యాదునస్య కర్తవ్యముప దిశతిః—

మూ. ప్రియేషు యైః పార్థ విసోపపత్తే

ర్విచింత్యమానైః క్లమమేతి చేతః,

తవ ప్రమాతస్య జనూయ శేషాం

క్రియాదఘానాం మఘవా విఘాతమ్.

గీ॥

వ్యా. ప్రియేషు. పేషాన్—ప్రియేషుస్తాను విషయే ఉపపత్తేః కారణా ద్వివైవ, విచింత్యమానైః, అకన్తాదేవాళంకమానైః యైః అపైః చేతః క్లమం భేద మేతి—జనూయ ప్రయాతస్య తవ సంబంధినాం తేషామఘానాం వ్యసనానాం. ని. 'దుఃఖేనోశ్యసశేషఘ' మితి వైజయంతీ-మఘవా ఇంద్రః—యోస్తాభిరుపాస్యత ఇతి భావః—విఘాతం నివారణం క్రియాత్ కరోతు * అశిషి లిఖ్ లోటాచిత్వా శీర్శే లిక్—తస్మాదన్త చ్చింతయా న చేతః భేదయితవ్యం జయగ్ధి నా త్వయా—అన్యథా తదసంభవా నితి. భావః.

మూ. నూగాశ్చిరాయైకచరః ప్రమాదం వసన్నసంబాధశివేపి దేశే,

మాత్సర్యరాగోపమాతాత్తనాం హి స్థలంతి సాధువ్యపి మాససాని.

వ్యా. మాగా ఇతి. అసంబాధః అసంకటః—విజన ఇత్యర్థః. ని. 'సంకటం నాతు సంబాధ' ఇత్యమరః—శివో నిర్వాధః—ద్వయోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం విశేషణ సమాను—తస్మిన్నసంబాధశివేపి దేశే—చిరాయ చిరం ఏకత్వాసౌచర్యైకచరః ఏకాశీ వసన్—ప్రమాదం ప్రజ్ఞాదోర్బల్యం మాగాః * ఇహోగాలుజీతిగాదేశః—న చ, నిస్సృ

హస్య మహాకించిత్కరః ప్రమాద ఇతి వాచ్యమిత్యాహ. — మాత్సర్యేతి. మత్సర ఏవ మాత్సర్యం ద్వేషః రాగః స్నేహః తాభ్యాముపహతాత్మనాం రాగద్వేషదూషిత స్వభావానాం-మానసాని మనాని సాధుషు సజ్జనేవ్యపి విషయే స్థలంతి విభర్వతే హి - ఆత్ర ప్రమాదనిషేధలభ్యాప్రమాదరూపకారణస్యానగ్రస్థాప్తిరూపకృతిరేక కాశ్యేణ సమర్థనాత్, వైధర్మ్యేణ కార్యాత్కారణసమర్థనదూషోఽర్థాంతరన్యా సోఽలంకారః.

నిగమయతి —

మూ. తదాశు కుర్వణవచనం మహానైర్తనోరథాన్న సృఫలీకురుష్య, ప్రత్యాగతం త్వాస్మి కృతార్థమేవ స్తనోపవీడం పరిరబ్ధుకామా. వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్-ఆశు కీఘ్రం మహానేః వచనం కుర్వణ, తపస్యన్నిత్యగః, నః అస్తాకం మనోరథాన్ సఫలీకురుష్య - వైరవిర్యాత్ సేనాస్తాన్ ప్రతిష్ఠాపయేత్త్యగః. స్థాగ్ర నాయం లోబ్-కించ కృతార్థం కృతకృత్యం ప్రత్యాగత మేవ - త్వాత్వాం. * త్వాహా ద్వితీయాయ ఇతి త్వాదేశః - స్తనయోరపవీడ్య స్తనోపవీడం. * సప్రమాణం చోపవీడరుధకర్ష ఇతి యుల్-పరిరబ్ధుం కామా య స్యాస్య పరిరబ్ధుకామాస్తి ఆలింగితుమిచ్ఛామిత్త్యగః. * తుంకామమసారపీతి మకారలోపః. ప్రాకార్యనిధేః ప్రమదాలింగనమపి నప్రీతిదమితి భావః.

ఉదీరితాం తామితి యాజ్ఞ సేన్యా సవీకృతోద్ధ్రాహితవిప్రకారామ్,

ఆసాద్య వాచం గభృశం దిదీపే కాష్ఠాముదీచీమివ తిగ్గరత్నైః.

వ్యా. ఉదీరితామితి. సః అర్జునః-ఇతీతం-యాజ్ఞ సేనస్యావత్యేన త్రియా యాజ్ఞ సేన్యా దౌపద్యా-ఉదీరితాం ఉక్తాం-సవీకృతః పునరుద్ధాతు సేన తథాప్రత్యాయితః. ఆతవీతోద్ధ్రాహితః మనసి నిధాపితశ్చ విప్రకారః పరిభవో యయా తాం - తాం వాచమాసాద్య-ఆకన్ఠ్యేత్త్యగః-ఉదీచీం కాష్ఠాం దిశం, ని. 'దిశస్సు కకుభః కాష్ఠా' ఇత్యుమరః. ఆసాద్య తిగ్గరత్నైరీవ భృశం దిదీపే జఙ్గాల-చక్రోధేత్యగః.

అథాభిపశ్యన్నివ విద్విషః పురః పురోధసా రోపితహేతిగంహతి,

బభౌర రమ్యాపి వపుస్సభీషణంగతః క్రియాంమంత్ర ఇవాభిచారికీమ్.

వ్యా. అథేతి. అథ విద్విషః శత్రుక్ పురః అభిపశ్యన్నివ స్థితః-తథా-పురో ధసా ధామ్యేన ఆరోపితా సమంత్రమాహితా హేతిగంహతి. ఆయుధకలాహో యస్యసతథోక్తః. 'హేతిర్జ్వాలాంకురాయుధ'మితి వైజయంతీ-సః అర్జునః రమ్యః ప్రకృత్యాసౌమ్యస్సన్నపి - అభిచారః. పరహింసాప్రయోజనమస్యా అభిచారికీ. * ప్రయోజనమితిరథ - తాం క్రియాం గతః - అభిచారకర్తృణి నియుక్త ఇత్యగః -

మంత్ర ఇవ భీషయత ఇతి భీషణం. శనంద్యాదిత్యాజ్ఞప్రత్యయః-వపుః బభార, ప్ర
శాంతో మంత్రః ప్రయోగాదిభేదాదీన సోపన్యసాభేదాద్భీషణో బభూవేత్యర్థః.

ఉ క్తమాయుధాఠోపణం వివృణ్వత్ ప్రస్థానమాహ త్రిభిరవిలంఘ్యేత్యాదిభిః.-
మూ. అవిలంఘ్య వికర్షణం పరైః ప్రధితజ్వారవకర్తృ కాదుకమ్,
అగతాపరిదృష్టిగోచరం శితనిస్త్రింశయుజౌ మహేషుధీ, ౧౭

వ్యా. అవిలంఘ్యేతి. పరైః శత్రుభిః అవిలంఘ్యం అనతిక్రమణీయం వికర్షణం
యస్య తత్ ఆమాఘకర్షణమిత్యర్థః.-కించ ప్రధితో జ్వారవో గుణధ్వనిః కర్తృబాణ
మౌఢ్యాదికంచ యస్య తత్ కాదుకముద్వహన్నిత్యన్వయః-తథా అరిణాం దృష్టిగో
చరం దృష్టిపథమగతౌ-అహావేన్యసిర్భిత్వాదస్యేతి భావః-నిర్గతస్త్రింశతోంగుళిభ్యో
నిస్త్రింశః ఖడ్గః. సంఖ్యాయాస్తత్పురుషసోమసంఖ్యానమితి డచ్ సమాసాంతః -
శితేన తీక్ష్ణేన నిస్త్రింశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ. సత్సూద్విషేత్యాదినా
క్లిప్-మహేషుధీ మహానిమంకా-ఇషవో ధీయంతేనయోరితి విగ్రహః కర్షణ్యధికర
ణే చేతి కిప్రత్యయః. ని. 'తూణోసాసంగతూణీరనిమంకా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యాం
ఖడ్గేతు నిస్త్రింశ చంద్రచాసిరిప్తయ' ఇత్యమరః.

మూ. యశసేన తిరోదధన్తు ముర్తహసా గోత్ర భిదాయుధక్షతీః,
కవచం చ సరత్నముద్వహత్ జ్వలితజ్యోతిరివాంతరం దివః, ౧౮

వ్యా. యశసేతి. కించ గోత్రభిద ఇంద్రస్యాయుధక్షతీః వజ్రప్రహారం
ద్రాణి ఖాండవదాహసముయసంభవా ఇతి భావః మహసా స్వకాంత్యా యశసేన
మూర్తయా కీర్త్యేక ముహుస్తిరోదధత్ ఆచ్ఛాదయత్ సరత్నం రత్నసహితం అత
ఏవ జ్వలితజ్యోతిః దీప్తతారకం. ని. 'జ్యోతిస్తారాగ్నిభావ్యలాదృష్టత్రాణాధ్వరా
త్' స్వీతి వై జయంతీ. దివోంతరం నభోమధ్యమివ స్థితం. ని. 'అంతరంపరిధానియే
బాహ్యే స్వీయేంతరాత్సని, క్లిబం మధ్యేవకాశేచ'తి వై జయంతీ-కవచంచోద్వహత్.

మూ. అలకాధిపభృశ్యదర్శితం శివముర్వీధరవర్త సంప్రయాన్,

హృదయాని సమానివేశస త్కణముద్బాష్పదృశాంతపోభృతామ్.

వ్యా. అలకేతి. సః అర్జునః-అలకాధిపభృశ్యదర్శితం అలకాధిపభృత్యేన కుచేర
భృత్యేన యతేణ దర్శితం, ప్రదర్శితం, అతఏవ శివం నిర్బాధం ఉర్వీధరవర్తృ హి
మవన్తానం ప్రతి సంప్రయాన్ గచ్ఛత్, త్కణముద్బాష్పదృశాం విప్రయోగదుఃఖో
త్థాప్త నేత్రణాం తపోభృతాం దైవతవనవాసివాం తపస్వినాం హృదయాని సమా
నివేశ భేదయామాసేత్యర్థః.

మూ. అనుజగురథ దివ్యం దుందుభిధ్వాన మాశా
స్సురకుసుమనిపాతై ర్వోమ్ని లక్ష్మీర్వితేనే,
ప్రియమివ కథయిష్యన్నాలిలింగ స్ఫురంతీం
భువమనిభృత వేలావీచిబాహుః పయోధిః.

౬౦

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే తృతీయస్సర్గః.

వ్యా. అనుజగురితి. అథ ఆశా దిశః-దివి భవం దివ్యం. * దిగాదిభ్యో యదితి
యత్ - దుందుభిధ్వానం అనుజగుః అనుదధ్యనుః. * అనుగాయతే రిల్లత్ - వోమ్ని
సురకుసుమనిపాతైః లక్ష్మీః వితేనే - పుష్పవృష్టిశ్చాజనిప్తేత్యర్థః - కించ - అని
భృతాః చంచలాః వేలాయాం కూలే యా పీచయః తావేన బాహవో యస్య సః
తథోక్తః - ని. 'వేలా కూలవికారయో' రితి కాశ్యతః-పయోధిః స్ఫురంతీముల్లసంతీం
హర్షాత్ స్పందమానాం చ భువం ప్రియం ఇప్తం భారావతరణరూపం కథయిష్య
న్నివ కథయితుమిత్యర్థః, లృప్తేతి చకౌరాత్ క్రియార్థాయాం క్రియాయాం
లృప్-అలిలింగ-సర్వం చేదం శివం దేవతాకార్యప్రవృత్తత్వాదస్యేతి భావః.-అత్ర
విశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్సమాసోక్తిరలంకారః-తత్రచ ప్రస్తు
తయోర్భూమిసముద్రయోః ప్రతీయమానాభ్యాం నాయకౌనాయకాభ్యాం భేదే
అభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాదాలిలింగసోక్తి రితి రహస్యం - ఏవ మతిశయోక్త్యను
ప్రాణితా సమాసోక్తిః ప్రియకథనోత్ప్రేక్షాముష్ణవయంతీ తదంగభావం భజత ఇత్యు
భయో రంగాంగిభావేన సంకర ఇతి వివేచనీయమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ.

కోలాచలముల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం తృతీయస్సర్గః.

చతుర్థ స్సర్గః.

మూ. తతస్స కూజత్కలహంసమేఖలాం
 సపాకసస్యాహితపాండుతాగుణామ్,
 ఉపాససాదోపజనం జనప్రియః

ప్రియామివాసాదితయావనాం భువమ్.

౧

వ్యా. తత ఇతి, తతః ప్రస్థానానంతరం - జనప్రియః సోర్జునః-కలహంసామేఖలా ఇవేత్కుపమితసమాసః - అన్యత్ర కలహంసా ఏవ మేఖలేతి విశేషణ సమాసః - కూజంత్యః కలహంసమేఖలా యస్యాస్తాం - అన్యత్ర కూజంతీ కలహంసమేఖలా యస్యాస్తాం. కలహంసనాదినీమితి పాశే - హంసైర్నదనశీలాం అన్యత్ర హంసవన్నదతీతి హంసనాదినీమితి - హంసహాసినీమితి పాశే - హంసైర్నదనతీతి అన్యత్ర హంసాక హంసతీతి - సహపాకేన పరిణామేన వర్తంత ఇతి సహకాని పక్వాని తైః సస్త్వైః ఆపాతః సంపాగితః పాండుత్వేన గుణో యస్యాస్తాం భువం - ఆసాదితయావనాం ప్రాప్తయావనాం ప్రియామివ - ఉపజనం జనసమీపే అన్యత్ర సఖీసమూహం * సమీపాగ్నేఽవ్యయాభావః ఉపాససాద ఉపగతవాక్-ఉపమాలంకారః.

మూ. వినమ్రశాలిప్రసవోఘశాలినీరపేతపంకాస్సగరోరుహాంభసః,

ననంద పశ్యన్నుపసీమ సస్థలీరుపాయనీభూతశరద్గుణశ్రియః. ౨

వినమ్రేతి. సోర్జునః-వినమ్రశాలిప్రసవోఘశాలినీ-అవనతశాలిఫలస్తోమశోభినీః అపేతపంకాః నివృంకాః సగరోరుహాగ్ధ్యంభానీ యాసు తా స్త్వోక్తాః-ఉపాయనీ భూతాః అర్జునం ప్రతి ఉపహరీభూతాః శరద్గుణశ్రియః పూర్వోక్తశరద్ధర్మ సంపదో యాసు తాః-ఉపసీమ గ్రామసీమాసు * విధిక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః-సమాసాంతవిధేర నిత్యత్వాదనశ్చేతి సమాసాంతో న భవతి - కేచిత్తు-అవ్యవ్యేషం కఠినపపుషం దుర్గమే గ్రామసీమా'త్వాది నపుంసక ప్రయోగదర్శనాన్నపుంసకాదన్యతరస్యామితి వికల్పాత్సాధురిత్యాహః-స్థలీః అకృత్రిమాభువః * జానపదే'త్వాదినా అకృత్రిమాగ్ధే జీవ-పశ్యక్ ననంద-అత్ర శరద్గుణేషు తాదాత్మ్యేనారోప్యమాణస్య ఉపాయనస్య ప్రకృతనందనక్రియోపయోగిత్యాత్పరిణామాలంకారః.

మూ. నిరీక్ష్యమాణా ఇవ విస్మయాకులై
స్మరోభి దస్మిలితపద్మలోచనైః,
హృతప్రియా దృష్టివిలాసవిభ్రమా
మనోస్యజహ్రు శృఙ్గరీవివృతాయః.

3

వ్యా. నిరీక్ష్యమాణా ఇతి. విస్మయాకులైః ఆశ్చర్యరసావిప్లైః - అతివీహస్తిలి
తాని పద్మాశ్లేక లోచనాని యేషాం తైః స్మరోభిః-నిరీక్ష్యమాణా ఇవ స్థితాః హృతః
ప్రియా దృష్టివిలాసానాం విభ్రమ శృంగారాభి స్తా స్తథోక్తా ఇతి మనోహరణే
హేతుక్తిః. ని. 'విభ్రమ స్పంశయే భ్రంతా శోభాయాం చేతి వైజయంతీ-శఙ్కరీ
వివృతయో మతీన్యస్ఫురితాని - ఆస్యాజ్జనస్య మనో జహ్రుః.

మూ. తుతోష పశ్యత్ కలమస్య సోధికం

సవారిజే వారిణి రామణీయకమ్,

సుదుర్లభే నార్హతి కోభినండితం

ప్రకర్షలక్ష్మీ మనురూపసంగమే?

౪

వ్యా. తుతోషేతి. సోద్యుతః సవారిజే సాంబుజే వారిణి - కలమస్య కాలివిశే
షస్య. ని. 'కాలయః కలమద్యాశ్చ పష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమీత్యమరః-రామణీయస్య
భావః రామణీయకం * యోగధాన్యరూపోత్తమానుభవతి పుష్కల ప్రత్యయః.
తత్పశ్యత్ ఆధికం తుతోష-అనురూపసంగమాదితి భావః - తథాపి సుదుర్లభే అను
రూపసంగమే యోగ్యసమాగమే, లభ్యే సతీతి శేషః-ప్రకర్షలక్ష్మీం యోగ్యసమాగమ
నిమిత్తముత్కర్ష సంపదం - ఆభినందితుం కోనార్హతి-సర్వోపయోగినందత్యేవేత్యర్థః -
సామాన్యేన విశేషసమగ్ధనరూపార్థాంతరన్యాసః.

మూ. నునోద తస్య స్థలపద్మీనీగతం వితర్కమావిష్కృత ఫేనసంతతి,

అవాప్తకింజల్క విభేదముచ్చైర్నైర్దివృత్తిపాతీనపరాహతంపయః.

వ్యా. నునోగేతి. అవిష్కృతా ప్రకాశితా ఫేనసంతతిర్నిండిరసమూహో యేన
తత్తథోక్తం. ని. 'డిండిరో-ద్భిక్తః ఫేన' ఇత్యమరః, అవాప్తః కింజల్కవిభేదః
శేసరావగమో యేన తత్తథోక్తం-ఉచ్చైః ఆధికం యథా భవతి తథా-వివృతేన
ఋతితేన పాతీనేన మత్స్యవిశేషేణ పరాహతం తాడితం, ని. 'సహస్రదంష్ట్రః పాతీన'
ఇత్యమరః-పయః కర్తృ తస్య అర్జునస్య-స్థలపద్మీనీగతం, తన్తోచరమిత్యర్థః-వితర్కం
సంశయం నునోద-చిచ్ఛేద, పాతీనపరాహత్యా కింజల్కపాయేన జలదర్శనాల్
స్థలపద్మీనీగతా నివృత్తేత్యర్థః-అత్ర నిశ్చయోత్తర స్పందహలంకారః.

మూ. కృత్తోర్నిరేఖం శిథిలత్వమాయతా
 శనైశ్చనైశ్చాంతరయేణ వారిణా,
 నిరీక్ష్య రేమే న సముద్రయోషితాం
 తరంగితక్షౌమవిపాండు సైకతమ్.

E

కృతేతి. సోద్యునః - శిథిలత్వమాయతా గచ్ఛతా దినేదినే క్షీయమాణే నేత్యర్థః -
 అత ఏవ శ నైశ్చనైశ్చాంతరయేణ - అన్యథోర్నిరేఖానుదయాదితి భావః - వారిణా,
 కృతాడిర్మయః తరంగాణ్యేన రేఖారాజయో యస్య తత్త్రోక్తం - తరంగా అన్యసం
 జాతాస్తరంగితం భంగిమత్ * తదన్య సంజాత మితీతచ్ - యత్ క్షేమం దుకులం -
 తద్వద్విపాండు శుభ్రమిత్యుపమాలంకారః - సముద్రయోషితాం నదీనాం - నీకతా
 అన్యసంతీతి సైకతం పులిసం నీకతాశర్కరాభ్యాం చేత్యర్థః. ని. 'తోయా
 ణితం తత్పులిసం సైకతం నీకతామయ' మిత్యమరః - నిరీక్ష్య - రేమే తుతోష.

తతస్త్రిభిశ్చాలిగోష్ఠీం వర్ణయతి. —

మనోరమం ప్రాపితమంతరం భ్రువో రలంకృతం కేసర రేణునాణునా,
 అలక్తతామ్రాధరపల్లవ శ్రియా సమానయంతీమివ బంధుజీవకం. 2

మనోరమమితి. అణునా నూక్షేణ కేసరేషు కింజల్కేషు. ని. 'కింజల్కః
 కేసరో2-స్త్రియా' మిత్యమరః - యో రేణుః పరాగః తేన అలంకృతం - అతఏవ మనో
 రమయతీతి మనోరమం * కర్తృణ్యర్థః - భ్రువోరంతరం ప్రాపితం భ్రూమధ్యే
 నివేశితమిత్యర్థః - బంధుజీవకం బంధుకపుష్పం. ని. 'బంధుకోబంధుజీవక' ఇత్య
 మరః - అలక్తతామ్రాధర లాక్షరాగరక్తన్య - అధరపల్లవన్య శ్రియా శోభయా
 సమానయంతీం సమీకుర్వతీమివ - సామ్యపరీక్షాం కుర్వతీమివేత్యర్థః - ఉల్లేఖితం
 కారః.

మూ. నవాతపాలోహితమాహితం ముహు

ర్హహనివేశౌ పరితః పయోధరా,
 చకాసయంతీమరవిందజం రజః

పరిశ్రమాంభః పులకేన సర్వతా.

౮

నవేతి. మహాన్నివేశః స్థానం యద్యోస్తా మహానివేశౌ పీవరావిత్త్యర్థః - పయో
 ధరా పరితః స్తనయోస్సమంతాదిత్యర్థః * అభితః పరితస్సమయానిక మహాప్రతియో
 గేపీతి ద్వితీయా - ముహురాహితం నిక్షిప్తం నవాతపాలోహితం బాలాతపతా
 మ్రం - అరవిందజం రజః పరాగం - సర్వతా ప్రసరతా - పరిశ్రమాంభః పులకేన
 స్వేదోద్భవేన పులకేన - చకాసయంతీం శోభయంతీం * చకాస్తేగ్గ్రింతాచ్ఛతి జీవ -
 అంతరగమపృథం కుర్వతీం, తత్రాప్యవికృతామితి భావః.

మూ. కపోలసంశ్లేషి విలోచనత్విషా
విభూషయంతీ మవతంసకోత్పలమ్,
సుతేన పాండోః కలమస్య గోపికాం
నిరీక్ష్య మేనే శరదః కృతార్థతా.

౯

కపోలేతి. పురః కపోలసంశ్లేషి యదవతంసకోత్పలం కగ్లోత్పలం తత్, విలోచన
త్విషా విభూషయంతీ-ఆభరణస్యాస్యాభరణమితి భావః-గోపాయతీతి గోపికాం కల
మస్య గోపికాం కాలిగోష్ఠిం * డ్యుల్ ప్రత్యయః-నిరీక్ష్య-పాండోః సుతేన అర్జునేన-
శరదః-కృతార్థతాయా భావః కృతార్థతా సాఫల్యం * తత్పలలో గుణవచనస్య పువ
ద్భావో వక్తవ్య ఇతి పువద్భావః † మేనే అమాని - మన్యతేః కర్తృణి లిట్-శరద
స్సాఫల్యం న స్వగుణసంపద స్పర్శినియోగలాభాదితి భావః.

ఉపారతాః పశ్చిమరాత్రిగోచరాదపారయంతగ్గపతితుం కవేన గాం,
సముత్సుకాశ్చక్రురవేక్షణోత్సుకం గవాంగణాః ప్రస్నుతవీరరోధసః.

ఉపారతాఇతి. పశ్చిమాచారాత్రిశ్చేతి విశేషణసమాసః ఆపరరాత్రుశత్య
ర్థః - పూర్వాదికృచ్ఛిమం నభ ఇత్యాదివదేకదేశబద్ధ్య ఏకదేశశబ్దసామానాధికరణ్యా
దేకదేశే పర్యవసానం - నతు పశ్చిమారాత్రేరిత్యేకదేశసమాసః-తద్విధాయకే పూర్వా
పరాదినుత్రే పశ్చిమశబ్దాగ్రహణాత్ - అతఏవాహస్యవైకదేశేత్యాదిసా సమా
సాంతోపేన, తస్యాపి పూర్వాపరాదినుత్రోక్త సమాసవిషయత్వాదితి. ప్రకాశవర్ష
స్త్యేకదేశసమాసమేవాశ్రిత్య సమాసాంతమాహ - తన్మగ్ధం - గావశ్చరంత్యత్రేతి
గోచరో గవాం జగ్గిసానం వనం - పశ్చిమరాత్రేయో గోచరః తస్మాత్ ఉపరతాః -
సన్నివృతాః - జవేన గాం భువం పతితుం ధావీతుం ఆపారయంతః ఆశక్తువంతః
ప్రస్నుతవీరరోధసః, ప్రస్నుతాని వత్సస్సరణాత్ ప్రవృత్తిరణి వీరరాణి పీనాని ఉ
ధాంస్యాపీనాని యేహంతే. ని. 'ఉధస్త క్లేబమాపిస' మిత్యమరః * ఉధస్తోనజి
త్యత్రస్త్రీగ్రహణం కర్తవ్యమితి నియమాన్నానకాదేశః-ఉత్సుకాః వత్సేషూత్కం
ఠితాః గవాం గణాః - తమగ్ధనం అవేక్షణోత్సుకం దర్శనలాలసం చక్రుః. ని. 'సర్వే
షు పశువాగ్వజ్రదిష్టేత్రఘృణిభూజలే, లక్ష్మ్యద్వస్త్వా త్రియం పుసి గౌ' రిత్యమ
రః - ఆత్ర స్వభావోక్తిరలంకారః. శ్లో. 'స్వభావోక్తిరలంకారో యథావద్వ
స్తువర్ణన' మితి అక్షణాత్.

† సిద్ధాంతకామద్యాం తు కృతార్థశబ్దస్య గుణవచనత్వాభావాత్సామాన్యే
న పుంసక మిత్యుక్తం.

పరీతముతోపజయే జయశ్రియా నదంతముచ్చైః తతసింధురోధనమ్,
దదర్శ పుష్టిం దధతం సశాంధీం సవిగ్రహం దర్శమివాధిపం గవామ్.

పరీతమితి. సోదరాః - ఉత్తరపజయే, ఉత్తరం తరథం గే సతి - జయశ్రియా పరీ
తం వేష్టితం - ఉచ్చైర్నదంతం - తతసింధురోధనం దర్శపరితటం - శరది భవాం శారదీం
పుష్టిం ఆనయవోపచయం దధతం గవామధిపం మహాత్మం - సవిగ్రహం మూర్తి
మంతం. ని. 'శరీరం దర్శవిగ్రహ' ఇత్యమరః - దర్శమివేత్యుత్ప్రేష - దదర్శ.

విముచ్యమానై రపితస్య మంధరంగవాంహిమానీవిశదైః కదంబకైః,
శరన్నదీనాం పులినైః కుతూహలం గళద్దుకూలై ర్జఘనై రివాదధే. ౧౨

విముచ్యమానై రితి. హిమానీవిశదైః హిమసంభూతశుభ్రైః. ని. 'హిమానీ హిమ
సంహతి' రితిమరః. ఇంద్రకరుణేత్యాదినా జీష్ - తత్సన్నియోగాదానుగాగమశ్చ -
గవాం కదంబకైః సమూహైః - కర్తృభిః. ని. 'కదంబకం సమూహేఽస్త్రీ ఫలే పుష్ప
విశేషకే' ఇతి విశ్వః. మంధరం మందం - విముచ్యమానై రపి - కీమతావిముచ్యమానై
రితి భావః - శరన్నదీనాం సంబంధిభిః - శరద్ధృహణం ప్రావృణీవృత్త్యర్థం - తత్ర
పులినాదర్శనాదితి భావః - పులినైః కర్తృభిః గళద్దుకూలైః జఘనై రివ తస్య
అద్భుతస్య కుతూహలం కాతుకం ఆదధే ఆహితం.

మూ. గతాక్ పశూనాం సహజన్త బంధుతాం

గృహశ్రయం ప్రేమవనేషు బిభ్రతః,

దదర్శ గోపానుపధేను పాండవః

కృతానుకారానివ గోభిరార్జవే.

౧౩

గతానితి. పాండవః అర్జునః - పశూనాం గవాం గవాజన్త యేహంతే సహజ
న్తానః సోదరాః తపన బంధుః తేహం భావంతతా తాం గతాన్ పశుషు సోదరాభి
మానవత ఇత్యర్థః. గృహశ్రయం గృహవిషయం ప్రేమ వనేషు బిభ్రతః వనేషు గృహ
భిమానిన ఇత్యర్థః. అర్జవే ఋజుత్వే విధేయత్వే గోభిః పశుభిః - కృతానుకారాన్
అనుకృతానిన స్థితానిత్యుత్ప్రేష తతోపి విధేయానిత్యర్థః - గాః పాంతీతి గోపాః
గోపాలకాః * ఆతో నుపసగే క ఇతి క ప్రత్యయః - తాన్ - ఉపధేను ధేనుసమీపే -
సమీపాగ్ధేఽవ్యయిభావః - దదర్శ అప్రోత్ప్రేషానుప్రాణితాస్యభావోక్తిరలంకారః.

అథ చతుర్భిర్వల్లపీ ర్నర్తకీసామ్యేన వర్ణయతి. కాలాపకం.

మూ. పరీభ్రమన్త్యాజపత్పదాకులైః స్థితోదయాదర్శితదంతకేసరైః,
ముఖైశ్చలత్కుండలర్శ్మిరంజితైర్న వాతపామృష్టసరోజచాదుభిః.

వ్యా. పరిభ్రమితి. మూర్ధజాః చట్పదా ఇవేత్కుపమితసమాసః-సహజచారుభి
రిక్తుపమానుసారాత్ - పరిభ్రమద్భిశ్చలద్భిః మూర్ధజవట్పదైః ఆకులాని తైః,
దంతాః కేసరా ఇవేతి పూర్వవత్సమాసః స్థితోదయేనాదర్శితా ఈవత్ప్రకాశితాః
దంతకేసరా యేషాం తై స్తథోక్తైః - చలత్కుండలరశ్మిరంజితైః చంచలకనకకర్ణ
వేప్తనప్రభానులిప్తైః - అతఏవ - నవాతపామృష్టం బాలాతపస్పృష్టం యత్సరోజం
తద్వచ్చారుభిః ముఖైః ఉపలక్ష్మితాః.

మూ. నిబద్ధనిశ్వాసవికంపితాధరా లతా ఇవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః,
వ్యపోధపార్శ్వైర్వరపవర్తితత్రికా వికర్షణైః పాణివిహారహారిభిః.

వ్యా. నిబద్ధేతి. నిబద్ధేన అనుబద్ధేన నిశ్వాసేన వికంపితా అధరా యాసాం
తా స్తథోక్తాః అతఏవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః ప్రచలితైకపల్లవా ఇత్యర్థః-కృచితస్సంఖ్యా
శబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తవర్ణాదినదితి కైయ్యటః-లతా ఇవ స్థితాః -
దైవా దేకపల్లవస్ఫురణస్వాపి లోకే సంభవాదుపమేతేయం నోత్ప్రేక్షా-కించ వ్యపో
ధాని విపరీతాని పార్శ్వని యేషు తైః - పాణివిహారహారిభిః - అంగవిక్షేపమనో
హరైః. ని. 'అంగహారోంగవిక్షేప' ఇత్యమరః. వికర్షణై ర్నంధగుణకర్షణైః - అప
వర్తితత్రికాః సంవలితనితంబాః - యద్యపి- 'పుష్టవంశాధరేత్రిక' మిత్యమరః-తథా
వ్యత్ర నితంబో లక్ష్మ్యతే తస్మై కట్యాదితి భావః.

మూ. వ్రజాజరేష్వంబుదనాదశంకినీ

శ్శిఖండినామున్నదయత్సు యోషితః,

ముహూః ప్రణున్నేషు మథాం వివర్తనై

ర్నదత్సు కుంభేషు మృదంగమంధరమ్.

౧౬

వ్యా. వ్రజేతి. వ్రజాజరేషు గోష్ఠస్రాంగజేషు-అధికరణే సప్తమీ. 'వ్రజో
గోష్ఠాధ్యబృందే' ప్రియతి విశ్వః - అంబుదనాదశంకినీః మేఘగర్జితభ్రమరతీరితి
భ్రాంతిమదలంకారః-శిఖండినాం యోషితో మయూరీః యోషిద్గ్రహణం చాగ్ధ్యాతి
శయాత్ - ఉన్నదయత్సు ఉన్నదాః తుర్యత్సు. * తత్కొంతితి ణ్యంతాచ్ఛత్వ
ప్రత్యయః. మథాం మంథదండానాం. ని. 'వైకాఖిమంథమంథానమంథానోమంథ
దండక' ఇత్యమరః-వివర్తనైః పరిభ్రమణైః - ముహూః ప్రణున్నేషు కంపితేష్వితి
స్వభావోక్తిః. కుంభేషు కలశేషు మృదంగవత్సంధరం మందం నదత్సు స్వనస్త్వితి
వాద్యసామ్యోక్తిః-భావలక్షణసప్తమీయం.

మూ. సమంధరావల్లితవీరస్తనీః పరిశ్రమక్లాంతవిలోచనోత్పలాః,

నిరీక్షీతుం నోపరరామ వల్లవీరభిప్రసృతా ఇవ వారయోషితః.

వా. సఇతి. మంథరం మందం వల్లితాః వల్లంతః పీవరాః స్తనాః యాసాం
తాః తథోక్తాః. * స్వాంగాదౌపసర్జనాదసంయోగోపథాదితి జీష్ - పరిశ్రమేణ
క్లాంతాని మూనాని విలోచనోత్పలాని యాసాం తాస్తథోక్తాః-పల్లవః గోపీ. ని.
'గోపే గోపాలగోసంఖ్యగోధుగాభీరవల్లవా' ఇత్యమరః-అభిప్రవృత్తాః స్మర్యంతీః,
* గత్యర్థాకర్తృకేత్యాదినా కర్తరిక్తః. * గతిబుద్ధిపూజాధేభ్యశ్చేచి చకారాద్వర్త
మానాగ్ధత్వం - వారయోషిగో వేత్యా ఇవ. ని. 'వారశ్రీగణికా వేశ్యే'త్యమరః -
సోజ్జనః-నిరీక్షితుం ద్రష్టుం, ఈక్షణే స్తుమక్ నోపరరామ న విరమతిస్స. * ఉపా
చ్చు, విభాషాకర్తృకాదితి పరస్మైపదం-ఆత్మ చతుర్శ్లోక్యాముపమాన్వభావోన్వృ
స్సంసృష్టిః.

మూ. పపాత పూర్వాం జహతో విజిహ్సతాం

వృషోపభుక్తాంతికనస్యసంపదః,

రథాంగసీమంతితసాంద్రకర్దమాక్

ప్రసక్తసంపాతపుథక్కృతా నృధః.

౧౮

వా. పపాతేతి. సోజ్జనః పూర్వాం ప్రావృషేణ్యాం విజిహ్సతాం వక్రతాం-
జహతః త్యజతః శరది నిష్కుం త్యేన సమరేఖయైవ సుగమత్వాదితి భావః. * జహతే
శృతృప్రత్యయః-వృషోపభుక్తాంతిః సస్యసంపదః వృషధచర్వితప్రాంతసస్యసమృద్ధీక్.
వి. 'సుకృతేవృషభేవృష' ఇత్యమరః - సీమంతా ఇవ. సీమంతాః చక్రపద్ధతయః -
సీమంతవంతః కృతాః సీమంతితాః * మత్వంతా తత్కర్మగోతీతి జిచి కర్తృజిక్తః-ణావి
వృషద్యావన్తకుపో లక్-రథాంగై శ్చక్రైః సీమంతితాః సాంగ్రాః ఘనీభూతాః కర్ద
మాః పంకా యేషు తాక్-ప్రసక్తసంపాతేన సంతతసంచారేణ పుథక్కృతాక్
పథోమార్గాక్ పపాత జగామేతి స్వభావోక్తిః.

మూ. జనై రుపగ్రామ మునింద్యకర్తృభి

ర్వివిక్తభావేంగితభూషణైర్వృతాక్,

భృశం దదర్శాశ్రమమండపోపమా

స్స పుష్పహాసా స్సనివేశవీరుధః.

౧౯

వా. జనై రితి. సోజ్జనః-ఉపగ్రామం గ్రామేషు. * విధిక్త్యర్థేవ్యూహావః -
అనింద్యకర్తృభిః అనిషిద్ధవృత్తిభిః - వృత్తిశైలికృత కృష్ణాదిః - అన్యత్ర శిలోం
భాది-వివిక్తాన్యేకాగ్రాణి, భావః అభిప్రాయః ఇంగితం చేష్టాభూషణ ముంకారశ్చ
యేషాంతైః తథోక్తైః జనైర్వృతాః అధిష్ఠితా ఇత్యర్థః - అశవీనాశ్రమేషు
మనిసానేషు యే మండపాః తదుపమా. ని. 'మండపాన్తస్త్రిజనాశ్రయ'ఇత్యమరః-
సపుష్పహాసాః పుష్పవికాససహితాః, * తేనసహేత్యాదినా బహువ్రీహిః -

నివేశపీఠాఢో గృహగుల్మినీః. 'పీఠగుల్మినీ' త్యమరః - భృశం సాదరం దడర్ప - ఉపమాంకారః.

మూ. తతస్స సంప్రేక్ష్య శరద్గుణశ్రియంశరద్గుణాలోకనలోలచక్షుషమ్,
ఉవాచయత్ స్రుమచోదితోపి గాం సహింగితజ్ఞోఽవసరేఽవసీదతి.

వ్యా. తత ఇతి. తతః-సః పూర్వక్తో యత్నః. శరద్గుణశ్రియం సంప్రేక్ష్య దర్ప
నీయాం వర్ణనీయాం చేతి విచారేత్యర్థః - శరద్గుణాలోకనే లోలచక్షుషం సత్పష్ట
దృష్టిం. ని. 'లోల శ్చలసత్పష్టయా' రిత్యమరః - తమజ్ఞునం అచోదితోపి ఆపృష్టోపి
గాం వాచమువాచ-తథా హి * ఇంగితజ్ఞో భావజ్ఞః. ని. 'ఇంగితం హృద్గతో భావ'
ఇతి. సజ్జనః అవసరే ఉక్తియోగ్యకాలే నావసీదతి నవాచం యచ్ఛతి. 'నాపృష్టః
కస్య చిచ్ఛాయాత్' ‡ ఇతి నిషేధ స్వనాకాంతితోక్తివిషయ ఇతి భావః - సా
మాన్యేన విశేషమరణదూషోఽంతరన్యాసః.

శరదం వర్ణయత్ ప్రథమమాశిషమాశాన్తేః —

మూ. ఇయం శివాయా నియతే రివాయతీః

కృతార్థయంతీ జగతః ఫలైః క్రియాః,

జయశ్రియం పార్థ పృథూకరోతు తే

శరత్ప్రసన్నాంబురసంబువాలదా.

౧౮

వ్యా. ఇయ మితి. హే పార్థ శివాయాః కల్యాణకారిణ్యాః నియతేః శుభా
వహ జైవస్య. ని. 'జైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధి' రిత్యమరః-
ఆయతీః ఫలదానకాల ఇవ - జగతః క్రియాః కృష్యాదికర్తృణి - ఫలైః లాభైః. ని.
'లాభ నిష్పత్తియోగేషు ఫలే బీజే ధనే ఫల' మితి జైవయంతీ-కృతార్థయంతీ నఫల
యంతీ ప్రసన్నాంబుః నిర్మలాదకా అనంబువారిదా నిర్జలమేఘా అనేన విశేషణద్వ
యేన ద్యావాపృథివ్యోరాసుఖాల్యం ఊచయతి-ఇయం శరత్ తే జయశ్రియం పృథూ
కరోతు * ఆశీర్వాద లోకే.

మూ. ఉపైతీ సస్యం పరిణామరమ్యతా

గదీరనాద్ధత్య మపంకతా మహీమ్,

నవైర్దుజై స్సంప్రతి సంస్తవస్థిరం

తిరోహితం ప్రేమఘనాగమశ్రియః.

౧౯

వ్యా. ఉపైతీ. సస్యం స్రీహృదికం - పరిణామేన పాకేన యారమ్యతా సా ఉ
పైతి నదీరనాద్ధత్యం గమ్యదూపత్యముపైతి - మహీం భువం అపంకతా నిష్పంకత్యం

‡ నాపృష్టః కస్యచిచ్ఛాయా న్నచాన్యాయేన పృచ్ఛతః, ఇతి మనుః.

ఉపైతి - తథాపి - సంప్రతి నవై ర్దుజైః పూర్వోక్తై శ్చరధర్మైస్సంస్తవేన పరిచయే
న స్థిరం దృఢమపి - ఘనాగమశ్రియః ప్రావృల్లఙ్మ్యైః సంబంధితద్విషయమిత్యర్థః.
ప్రేమతిరోహితం నిరస్తమిత్యర్థః - గుణతంత్రాః ప్రేమాణో న పరిచయతంత్రా ఇతి
భావః, వాస్తవాలంకారః. †

మూ. పతంతి నాస్తిక్ విశదాః పతత్రిణో
ధృతేంద్రచాపా నపయోదపంక్తయః,
తథాపి పుష్టాతి నభశ్శ్రియం పరాం
నరమ్యమాహార్య మపేక్షతే గుణమ్.

౨౩

వ్యా. పతంతితి. అస్తి స్పృశసి-విశదాః పతత్రిణో బలాకాః - నపతంతి నప్రస
రంతి - ధృతేంద్రచాపాః పయోదపంక్తయశ్చ నపతంతి తథాపి శ్రీకారణాభావే
పి - నభః ఖం - పరాం శ్రియం శోభాం పుష్టాతి ధత్తే - తథాపి - రమ్యం స్వభావ
సుందరం వస్తు-ఆహార్య మారోప్యమాణం కృత్రిమం గుణం నాపేక్షతే-తత్స్వభావ
స్వైరక సమరత్వాదిభావః - అత్రాంధరన్యాసః.

మూ. విపాండుభి ర్నానతయా పయోధరై

శ్చ్యుతాచిరాభాగుణహేమదామభిః,
ఇయం కదంబానిలభ స్తురత్యయే
న దిగ్వధూనాం కృశతా న రాజతే.

౨౪

వ్యా. విపాండుభిరితి. కదంబానిలభదేన వర్షదుర్గత్యతే - ఏవేన భర్తా తస్య
అత్యయే విరహే మ్నానతయా నిర్జలతయా దుర్బలతయా చ విపాండుభిః వ్యుతాని అచి
రాభాగుణా విద్యుల్లతా ఏవ హేమదామాని సువర్ణనూత్రాభరణాని యేభ్యః పైః
పయోధరైః అంబునైరేవ పయోధరైః స్పృశేరుపతీతానాం. ని. 'స్తనాంభోదా
పయోధరా' వితి వైజయంతీ-దిశ ఏవ వధ్యః తాసాం-ఇయం కృశతా నరాజత ఇతి
న-కింతురాజత ఏవ-వియుక్తత్వాత్. శ్లో. 'అర్తాఽన్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే
మలినాకృశేతి స్మరణాచ్చేతి భావః-సామాన్యతః ప్రసక్తమరాజనం కార్యస్యైవ
తేన నఖానూద్యద్వితీయేన నిషేధతి, యథాహ వామనః - 'సంభావ్యనిషేధనిర
సే ద్వా ప్రతిషేధా'వితి † అత్రరూపకాలంకారః స్ఫుట ఏవ.

మూ. విహాయ వాంఛాముదితే మదాత్యయా
దర క్తకంతస్య దుతే శిఖండినః,

† నాయమలంకారోఽలంకారకాస్తే దృష్టః స్వభావోక్తేరేవ నామాంతరత
యా యథాకథించిన్నిర్వాహ్యః. ‡ అది ౫ - అ - ౧ - నూ. F.

శ్రుతిః శ్రయత్యున్నదహంసనిస్వనం

గుణాః ప్రియత్వేధిక్యతా న సంస్తవః,

౨౧

వ్యా. విహయేతి, మదాత్యయాత్ మదత్యయాత్-ఆరక్తకంఠస్య ఆశ్రయస్య రస్య-కంఠశబ్దేనాత్ర తదభవః స్యుగో లత్యులే-శిఖండినో మయూరస్య సంబంధిని. ఉదితే ఉచ్చైస్తరే రుతే కూజితే వాంఛా విహయ శ్రుతిః శ్రోత్రం, ని. 'కర్ణ శబ్ద గ్రహణా శ్రోత్రం శ్రుతిః స్త్రీశ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః-ఉన్నదహంసనిస్వనం మత్తమ రాశీకూజితం శ్రయతి భజతే-నను ఆకాంక్షే కథం పరిచితపరిహారేణాపరిచితే స్త్రీత్యు దయ ఇత్యా శంక్యాధాంతరం న్యస్యతి-గుణా ఇతి-స్త్రీణాతీతి ప్రియః *ఇగుపథజ్ఞా ప్రీతిరః కఇతి కప్రత్యయః-తస్య భావే ప్రియత్వే ప్రీతికరత్వే గుణాఅధిక్యతాః నియుక్తాః - సంస్తవః పరిచయః నాధిక్యతః ననుమర్థ ఇత్యర్థః, ప్రేమాధానే గుణ వత్త్వం ప్రయోజకం నపరిచయ ఇత్యర్థః.

మూ. అమీ పృథు స్తంబభృతః పిశంకతాం

గతా విపాకేన ఫలస్య శాలయః,

వికాసి వప్రాంధసి గంధసూచితం

నమంతి నిఘ్రాతుమివాసితోత్పలమ్.

౨౨

వ్యా. అమీ ఇతి, అమీ-పుగూక్ స్తంబాక్ గుచ్ఛాక్ విభ్రీతి పృథు స్తంబ భృతః, ని. 'స్తంబో గుచ్ఛ స్తృణాదిన' ఇత్యమరః - ఫలస్య ప్రసవస్య విపా కేన పరిణామేన పిశంకతాం గతాః-శాలయో ప్రసావిశేషాః - వప్రాంధసి కేదాకో దకే-ని. 'పున్నపుంసకయో ర్వప్రం కేనారం క్షేత్ర' మిత్యమరః-వికసితీ వికాసి వికసితం గంధేన సూచితం జ్ఞాపితం అసితోత్పలం నీలోత్పలం నిఘ్రాతుమాఘ్రాతు మివ నమంతి-నిధ్యాతుమివేతి పాకే-ద్రవ్యమివేత్యర్థః, ని. 'నిర్వర్ణ నం తు నిధ్యానం దర్శనాలోక నేతృణ' మిత్యమరః-ఆత్మ ఫలభరనిమిత్తస్య నమనస్య నిఘ్రాణఫలకత్వ ముత్పేక్ష్యత ఇతి ఫలాత్పేక్షా.

అవ. అథ చతుర్విః కాలాపకమాహ,--

మూ. మృణాలినీనామనురంజిత త్విషా

విభిన్న చుంభోజపలాశశోభయా,

పయస్సురచ్ఛాలిఖిఖాసిశంగితం

ద్రుతం ధనుష్ఠండమివాహివిద్విషః.

౨౩

వ్యా. మృణాలినీనామితి. మృణాలినీనాం పద్మలతానాం త్విషా హరితవర్ణే నేత్య ర్థః, అనురంజితం-తద్వర్ణ తామాపాదిత మిత్యర్థః-తథా అంభోజపలాశశోభయా కమల

దళకాంత్యా - ఆరుశ్యేనేత్యధః - విభిన్నం విశ్రుతం - తథా - స్ఫురచ్ఛాలిఖా
పిశంగితం స్ఫురద్భిః కలయత్రైః పింగలికృతం-ఇత్యం నానావర్ణత్వాత్ శ్రుతం విగ
ళితం అహివిద్విషః కృతశ్చక్రైః. ని. 'సర్వే కృత్రాసురేష్యహి' రితి వైజయంతి-ధను
ఘండమివ స్థితం *నిత్యం సమానేనైవ త్తరపదస్థ స్థేతి షత్వం, పయో వస్త్రాంధః-అప
దిశ్య వ్యాజీకృత్య ధావతామిత్యాగామినా సంబంధః - అత్ర ధనుఘండస్య గుతస్య
లోకే అప్రసిద్ధత్వా దుత్ప్రేక్షేయం నోపమా.

విపాందుసంచార్యమివానలోద్ధతం నిరుంధతీస్స ప్రపలాశజం రజః,

అనావిలాన్తి లితబాణచక్షుష స్సపుష్పహాసా వనరాజయోషితః.

వ్యా. విపాండ్యుతి. విపాందు శుభ్రం - అనిలోద్ధతమనితోన్మితం సప్తసప్త
పలాశాని పద్మాని పర్వసు యేషాం తే వృక్షాః సప్తపలాశాః - క్వచిత్సంఖ్యాశబ్దస్య
కృత్తి విషయే వీస్వరస్థత్వం సప్తపద్మాదివనిత్యుక్తం తేషాం పుష్పాణి సప్తపలాశాని.
ని. 'ద్విహింసం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః * ఖలే లుగిత్యణో లుక్-తేషు నాతం సప్త
పలాశజం రజః పరాగః సంవ్యానముత్తరీయమివ ని. 'సంవ్యానముత్తరీయంచే'
త్యమరః-నిరుంధతీర్నివారయంతీః - ప్రావృతవతీరితి యావత్ - అనావిలాని ఆకలు
షాణి ఉన్న లితాని చ బాణాని నీలవై రేయకాణి చక్షుషీవ యాసాం తాస్తథోక్తాః.
ని. 'నీలస్త్వార్థగలోదాసీ బాణ ఓదనపాక్య పీతి' ధన్వంతరిః, పుష్పాణి హాసా ఇవ తై
స్సహ వర్తంత ఇతి సపుష్పహాసాః వనరాజయో యోషిత ఇవ వనరాజయోషితః-తాః
అపదిశ్యేత్యన్వయః - అత్ర సంవ్యానమివేతుపమైవాన్యత్రోపమితసమానే లింగం-
యథా కాచిత్యేనచి త్కామకేనాక్షిప్తం స్తనాంశుకం నిరుంధేతద్యదితి భావః.

అదీపితం వైద్యుతిజాత వేదసా సితాంబుదచ్ఛేదతిరోహితాతపమ్,

తతాంతరం సాంతరవారిశీకరైః శివం నభోవర్త్య సరోజవాయుభిః.

వ్యా. అదీపితమితి. వైద్యుతిజాతవేదసా వైద్యుతాగ్నినా అదీపితమప్రకాశ
తం-విద్యుత్ప్రకాశస్య దృష్టిప్రతిఘాతకత్వాత్త్యక్తినిత్యం గుణఇతి భావః-సితాంబు
దానాం ఛేదైః ఖండైః తిరోహితాతపం-నదృష్టిబాధో నాప్యాశపగోధ ఇతి భావః
సాంతరవారిశీకరైః విరళాంబుకరైః - తతాంతరం వ్యాప్తమాధ్యం సరోజవాయుభిః
శివం రమ్యం నభోవర్త్యచాపదితి శ్వభావోక్తి రలంకారః.

మూ. సితచ్ఛదానామపదిశ్య ధావతాం

దుత్తై రమిషాం గ్రథితాః పతత్రిణామ్,

ప్రకుర్వతే వారిదరోధనిర్గతాః

పరస్పరాలాపమివామలా దిశః.

వ్యా. నిలేతి. అపదిశ్య పూర్వస్థోకత్రయోక్తం పయః ప్రభృతికముద్దిశ్య ధా
వతా మమిషాం సితచ్ఛవానాం పతత్రిణాం హంసానాం. ని. 'హంసాస్తు శ్వేతగ
రుత' ఇత్యమరః. రుదైః శబ్దైః గ్రథితాః దృభాః. ని. 'గ్రథితం సందితం దృభి'
మిత్యమరః—వారిదగోధనిర్గతాః మేఘాపగోధనిర్దుక్తాః - ఆత ఏవ ఆమలాః ప్రస
న్నాదిశః పరస్పరాలాపం అన్యోన్యసంభాషణం ప్రకుర్వత ఇవ-త్రియోహి గోధాప
గమే పరస్పరం సంభాషంతే - 'దిష్ట్యా మేఘాపగోధనిర్దుక్తాః చిరాగుచ్ఛస్సీతా'
ఇతి హంసకూజితవ్యాజేన పరస్పర మాలాపం ప్రకుర్వంతివేత్సుత్యేషాః.

మూ. విహారభూమేరభిఘోషముత్సుకా

శ్వరీరజేభ్య శ్చుప్తయూథపజ్జయః,

అసక్త మూఢాంసి పయః త్షరంత్యమూ

రుచాయనానీవ నయంతి ధేనవః.

30

వ్యా. విహారేతి. విహారభూమే-ఆపరరాత్రగోచరాదిత్యర్థః. ఆగచ్ఛంత్య ఇతి
శేషః. - అభిఘోషముత్సుకాః - వ్రజంప్రత్యుత్కంఠితాః వత్సప్రేక్షేతి భావః. ని.
'ఘోష ఆభీరపల్లి స్యా' దిత్యమరః - చ్యుతా త్వరయా విఘటితా యూథానాం
కులానాం పజ్జైః శ్రేణీబంధో యానాం తాక్షణికాః. ని. 'సజాతీయైః కులం
యూథ' మిత్యమరః-అమూః ధేనవః - అసక్త మప్రతిబంధం పయః త్షీరం త్షరంతి
ప్రవంతి వత్సస్వరణాత్ ప్రప్రవంతీత్యర్థః. *క్షరతే శ్చుప్తప్రత్యయః-ఉఃధాంసి ఆపీ
నాని. ని. 'ఉఃధస్తు క్లిబమాపీన' మిత్యమరః - శ్వరీరజేభ్యపత్యేభ్య ఉపాయనానీవ
అతిలోషకారకాణీవేత్సుత్యేషా, నయంతి స్తాపయంతి - యథా లోకే కుతచ్ఛి
త్ప్రవాసాదేత్య మాతరః కిందిభాద్య మానయంతి తద్వదితి భావః.

మూ. జగత్ప్రసూతి ర్జగదేకపావనీ

వ్రజోపకంఠం తిసయై రుపేయుషీ,

ద్యుతిం సమగ్రాం సమితి ర్గవా మసా

పుష్పై తి మంత్రై రివ సంహితా హుతిః.

31

వ్యా. జగదితి. జగత్ప్రసూతిః జగత్కారణం. ఆజ్యాదిహవిర్వాచేణేతి భావః.
జగతామేకపావనీ మఖ్యశోధనీ, వ్రజోపకంఠం గోష్ఠాంతికం. *సూరాంతికార్థేభ్యో
ద్వితీయాచేతి ద్వితీయ. ని. 'ఉపకంఠాంతికార్థస్థాభ్యగ్రా అప్యభిలోక్యయ' మిత్య
మరః - తనయైః వశ్యైః ఉపేయుషీ సంగతాః. * ఉపేయవాననాశ్వాననూచాన
శ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః-ఉగితశ్చేతి జీవ-అసా గవాం సమితిః సంహతిః-
మంత్రైః ఋగ్వజుస్సామభిః. ని. మంగ్రో 'ఋగాదిగుహ్యోక్తి' రితి. వైజయంతీ.

సంహితా యోజితా ఆచుతిరివ సమగ్రం ద్యుతిం ఉపైతి - ఆచుతిరపి జగత్ప్ర
మాతిః జగదేకపావనీ చ. శ్లో. 'అగ్నా ప్రాస్తాచుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆది
త్యాజ్ఞాయతే కృప్తి ర్వృష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇతి స్మరణా దితి భావః.

మూ. కృతావధానం జితబద్ధిణధ్వనౌ
సుర క్తగోపీజచగీతనిస్స్వనే,
ఇదం జిఘత్సా మపహాయ భూయసీం
న సస్యమభ్యేతి మృగీకదంబకమ్.

33

వ్యా. కృతేతి. జితబద్ధిణధ్వనౌ కేకామసారిణీత్యర్థః. ఏతేన వడ్డస్వరప్రాయం
గాయంతీతి గమ్యతే - యథాహ మాతంగః - 'వడ్డం మయూరో వడ తీతి - గాః పాం
తీతి గోపాః - * ఆతోసుపసగ్లే క ఇతి క ప్రత్యయః. తేషాం భార్యాః గోప్యః పుం
యోగా దాఖ్యాయా మితి జీవ - తా ఏవ జనః సురక్తో మధురకంలో యో గోపీ
జనో వల్లవీజనః - తస్య గీతనిస్స్వనే గానే - కృతావధానమేకాగ్రచిత్తం - ఇదం
పురోవర్తి మృగీకదంబకం, కర్తృ, భూయసీమతి మహతీం జిఘత్సాం అత్తుమిచ్ఛాం
అదే స్సన్నంతా ద ప్రత్యయః - లుక్ సన్లోస్థ ఇతి ఘష్టాదేకః - అపహాయ హిత్యా-
సస్యం నాభ్యేతి నోపైతి - గీతాసక్త్యా త్కుధామపి నగణయతీత్యర్థః.

మూ. అసావనాస్థాపరయావధీరిత
స్సరోరుహిణ్యా శిరసా నమన్నపి,
ఉపైతి శుష్యక్ కమలస్సహాంభసా
మనోభువా తప్త ఇవ వాభిపాండుతామ్.

34

వ్యా. అసావితి. శిరసా అగ్రేణ మూర్ధ్నాచ నమక్ ప్రణమన్నపి - అనాస్థాప
రయా అనాదరపరయా సరోరుహిణ్యా అవధీరితః అవజ్ఞాతః అంభసా సహచరభూతే
నేతి భావః - శుష్యక్ అసా కలమః కాలివిశేషః - మనోభువా తప్త ఇవ కామార్త
ఇవ - అభిపాండుతాం ఉపైతి - అత్రానాస్థాపరయేతి ప్రకృతసరోరుహిణీవిశేషసామ
ర్థ్యా దప్రస్తుతనాయికాప్రతీతే స్సమాసోక్తిః. ఉత్తిష్ఠమానాయా స్వరోరుహిణ్యాః
ప్రతీయ మానయా నాయికయా సహ భేదేష్యభేదలక్షణాతిశయోక్తిమహిమ్నా అవ
ధీరణ క్రియా సంబంధాన్నిర్వహంతీ మనోభువా తప్త ఇతేత్యుత్ప్రేక్షా నిర్వాహికే
త్యతిశయోక్త్యను ప్రాచీతసమాసోక్త్యుత్ప్రేక్షయోరంగంగిభావేన సంకరః.

మూ. అమీ సముద్ధూతసరోజరేణువా
హృతా హృతాసారకణేన వాయునా,

ఉపాగమే దుశ్చరితా ఇవాపదాం

గతిం న నిశ్చేతుమలం శిలీముఖాః.

371

వ్యా. అని ఇతి. సముద్రాతసరోజరేణునేతి సారభ్యోక్తిః. హృతాసారకణేన ఉపాత్రాంబుకణేనేతి వైత్యోక్తిః. ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. వాయు నాహృతాః ఆకృష్టాః అమీ శిలీముఖాః భృంగాః. ఆపదాముపాగమే రాజాదిభయా గమే. దుశ్చరితాః దుష్టకర్తాణశ్చైరాదయ ఇవ. గమ్యత ఇతి గతిం గంతవ్యదేశం. ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంఠీ. నిశ్చేతుం నాలం న సమర్థాః. ఏకత్ర వాయోసాన్దర్శనికత్వాదవ్యత్ర భూంధత్వాదితి భావః.

ముఖైరసౌ విద్రుమభంగజోహితైశ్చిఖాః పిశంగీః కలమస్య బిభ్రతీః,
శుకావళిర్వ్యక్తశిరీషకోమలా ధనుశ్చియం గోత్రభిదోఽనుగచ్ఛతి.

వ్యా. ముఖైరితి. విద్రుమభంగజోహితైః ముఖైః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః కలమస్య శిఖాః కాల్యగ్రాణి బిభ్రతీ వ్యక్తశిరీషకోమలా విశితశిరీషసవణ్లేత్యర్థః. అసౌ శుకా వళిః గోత్రభిద ఇంద్రస్య ధనుః క్రియమనుగచ్ఛతి అనుకరోతి. నానావర్ణత్వా దింద్రధనురీవ భాతీత్యుపమాంకారః.

మూ. ఇతి కథయతి తత్ర నాతిదూరాదథ దదృశే పిహితోష్ణరశ్మి బింబః,
విగళితజలభారశుక్ల భాసాం నిచయ ఇవాంబుముచాం న గాధిరాజః.

వ్యా. ఇతితి. అథ తత్ర తక్కిక్ ఫూర్వోక్తే యత్నే ఇతీత్యం కథయతి సతి. నాతిదూరాత్ అనతిదూరాత్ ఈషద్దూర ఇత్యర్థః. *1 'నగ్ధస్య నశబ్దస్య సుప్తుపేతి సమాసః. పిహితోష్ణరశ్మి బింబః తిరోహితార్కమండల ఇత్యోష్ణత్యోక్తిః. నగాధిరా జోహిమాద్రిః. విగళితో జలభారో యేభ్యస్తే తథోక్తాః. అత ఏవ శుక్ల భాసః. ద్వ యోరవ్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః. తేసాం విగళితజలభారశుక్ల భాసాం శుభ్రజాం అంబుముచాం నిచయ ఇవ మేఘబృందమివ దదృశే దృష్టః.

మూ. తమతనువనరాజశ్యామితోపత్యకాంతం

నగముపరిహిచూసి గౌరమాసాద్య జిహ్వుః,

† వ్యపగతమదరాగస్యానుసస్థార లక్ష్మీ
మసిత మధరవాసో బిభ్రతస్సీరపాణేః.

372

ఇతి శ్రీభారవికృతా కిరాతాజ్ఞసీయే మహాకావ్యే లక్ష్మీపదలాంఛనే
శరద్వర్ణనో నామ చతుర్థ స్కంధః.

వ్యా. తమితి. జిష్ణురద్భునః. అతనుభిర్నహతీభిః వనరాజిభిః క్యామితా
 క్యామలాః, ఉపత్యకాంతా ఆసన్నభూప్రదేశా యస్య తం తథోక్తం. ని. 'ఉపత్య
 కాప్రేరాసన్నా భూమి రూర్ధ్వ మధిత్యకే'త్యమరః * 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నా
 రూఢయో'రితి త్యకన్పిత్యయః. ఉపరిహిమానీభిః హిమసంఘాతైః గారం శుభ్రం తం
 నగం హిమాద్రిం ఆసాద్య, ఉపరతో నివృత్తో మదరాగో యస్య తస్య ఆసితం నీలం
 అధరం వాసః అంతరీయం బిభ్రతో ధృతవతః నీలం పాణౌ యస్య తస్య నీరపాణేః
 హలాయుధస్య. ని. 'హలాయుధః, నీలాంబరో రాహిణేయస్తాలాంఘో ముసలీ హనీ,
 సంకర్షణ స్నీరపాణి' రిత్యమరః. * 'సప్తమివిశేషణే బహుప్రీహ' వితి జ్ఞాపకాత్
 వ్యధికరణపదో బహుప్రీహిః * 'ప్రహరణ్ధాధ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యా భవత' ఇతి
 సప్తమ్యాః పరనిపాతః. అక్షీం శోభాం అనుసన్నార స్పృతవాక్. అత్ర సదృశదర్శ
 నేన సదృశాంతరస్య స్మరణాత్ స్మరణాలంకారః. సదృశం సదృశానుభవాద్యత్స
 ర్యతే తత్ స్మరణమితి విద్యాధరః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లి నాథ నూరివిరచితాయాం కిరాతాంజనేయవ్యాఖ్యానాయాం

ఘంటాపథసమ్యాఖ్యానాయాం చతుర్థ స్కంధః.

పంచమ స్సర్గః.

అవ. అథ హిమవద్వర్ణనమారభతే - తత్ర పంచదశభిః శ్లోకైః † కుశక
మాహః:-

మూ. అథ జయాయ సుమేరుమహీభృతో
రభసయా సు దిగంతదిదృక్షయా,
అభియయా స హిమూచలముచ్చితం
సముదితం ను విలంఘయితుం సభః.

౧

వా. అథేతి. అథానంతరం-సోఽన్వనః-మేరుమహీభృతో హేమాద్రో-జయాయను జయార్థం వా. సు శబ్దోఽత్ర వితర్కే. ని. 'సు పృచ్ఛాయాం వితర్కే చే' త్యమరః. రభసో వేగః. ని. 'రభసో హర్ష వేగయో' రితి వై జయంతీ. తద్వత్సా రభసయా తీవ్రయా. అతీవోక్తృయేతి యావత్. * అర్హ ఆదిత్వా దచ్చిత్వయః. దిగంతానాం దిదృక్షయా సు ద్రష్టు మిచ్ఛయా వా, నభోఽంతరిక్షం విలంఘయితుం అతిక్రమితుం వా, సముదితం సముత్పత్తితమివ స్థితమిత్యర్థః. కుతః? ఉచ్చితం ఉన్నతం హిమస్యాచలం హిమాచలం అభియయా. అత్రానిర్ధారితా నేకఫలవిజ్ఞప్తా బౌద్ధత్యగుణ నిమిత్తా ఉత్తాన క్రియోత్ప్రేక్షా. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాత్ప్రతియమానేతి సంక్షేపః. గ్రుత విలంబితం వృత్తం. శ్లో. 'గ్రుతవిలంబితమాహ నభో భరా' వితి లక్షణాత్.

మూ. తపనమండలదీపిత మేకతస్సతతనైశతమోవృత మన్యతః,

సాసీతభిన్నతమిస్రచయం పురశ్శివమివానుగతం గజచర్మణా. ౨

వా. తపనేతి. పునః, ఏకతః ఏకస్త్వస్థాగే. సార్వవిధక్షిప్తసిః. తపనమండలేన దీపితం ప్రకాశితం. అన్యతః అన్యస్త్వస్థాగే నతలేన నిబిడేన సైకేన నిశితవేన తమసా తిమిరేణ వృత్తం. ఏకత్రాహ్ని రాత్ర్యా చాన్యత్ర సంగత మిత్యర్థః. అత ఏన పురోఽగ్రే హసితేన అట్టహాసేన భిన్నతమిస్రచయం నిరస్తతమస్తోమం - తథా గజచర్మణా అనుగతం పశ్చాద్వాప్తం. ని. 'పశ్చాత్సాదృశ్యయోర' నివృత్తమరః. తిమివ స్థితం-తపనతేజఃప్రసారోఽప్యస్య కోణ ఏవ కుత్రచి త్వరితమాప్యత ఇతి మహత్వావిశయోక్తిః.

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్ తృతీయసర్గాదిమపద్యే ఉక్తం.

మూ. క్షీణనభస్సురలోకనివాసిభిః కృతని కేరిమదృష్టపరస్పరైః,

ప్రథయితుం విభుతామభినిర్మితం ప్రతినిధిం జగతామివ శంభునా.

వ్యా. షీటితి. పరస్పరే అన్యోన్యే, * 'కర్తవ్యతీహానే సర్వనామ్నా ద్వే భవత' ఇతి వక్తవ్యాత్ పరశబ్దస్య ద్విర్భావః సమాసవచ్చ బహుళం-యదా నసమా నవత్ తదా పూర్వపదస్థస్యేతి వక్తవ్యాత్ప్రథమైకవచనం కస్మాదిత్వాద్విసర్జనీ యస్య సత్వం, బహువచనం చాన్యోన్యశబ్దవత్. యథాహ మాఘః.—శ్లో. 'అన్యోన్యేహం పుష్కరైరామృతం' ఇతి. ఆదృష్టాః పరస్పరే యైస్తే ఆదృష్టపరస్పరాః - తైః షీతా నభసి మరలోకే చ నివసంతీతి తైస్తథోక్తైః. భూభవస్వర్లోకవాసిభి రిత్త్యర్థః. కృతనికేతం కృతాస్వదం అత ఏవ శంభునా విభుతాం స్వసామర్థ్యం ప్రథ యితుం ప్రకటికర్తుం అభినిర్మితం జగతాం ప్రతినిధిం ప్రతికృతిమివ సిక్తమిత్యుక్తేప్రి థా. ని. 'ప్రతికృతి రర్చాపుంసి ప్రతినిధి రుపమాపమానం స్యా' దిత్వమరః. తై లోక్య శ్లాఘ్యైరయమపరిచ్ఛేద్యశ్చేతి భావః.

మూ. భుజగరాజసి తేన నభశ్శ్రితా కనకరాజవిరజితసానునా,

సముదితం నిచయేన తిట్టిత్వతీం లఘయతా శరదంబుదసంహతిమ్.

వ్యా. భుజగరాజేతి. పునశ్చ-భుజగరాజసి తేన శేషహిధవశేన నభశ్శ్రితా గగన స్పృశా, కనకస్య రాజభిః శేఖాభిః విరాజితాః సానహ్ యస్య తేన తథోక్తేన. అత ఏవ - తటిత్వతీం శరదంబుదసంహతిం లఘయతా లఘూత్వరూపా. తత్తుల్యేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమాంతరః. నిచయేన శిఖరేణ. ని. 'నిచయ శ్శిఖరే సంఘ' ఇతి శబ్దాంతవే. సముదితం సమున్నతం. †

మణిమయూఖచయాంశుకభాసురాన్సురీనధూపరిభుక్తలతాగృహః,

దధతముచ్చళిలాంతరగోపురాః పుర ఇవోదితపుష్పవనా భువః. ౧౬

వ్యా. మణీతి. పునశ్చ-మణిమయూఖచయాః అంశుకాని పతాకా ఇవ తైః భాసురాః భాసనశీలాః సురవధూభిః పరిభుక్తలతాః గృహః ఇవ యాసు తా స్తథోక్తాః - ఉచ్చాని ఉన్నతాని శిలాంతరాణి శిలామధ్యాని గోపురాణి పురద్వారాణీవ యాసు తా స్తథోక్తాః ఉదితాని ఉన్నతాని పుష్పాణాం వనాని యాసు తా స్తథోక్తాః

† అత్ర దేవనాగరాక్షరపుస్తకే ఉపలభ్యమానపాఠస్తు, "నిచయేన శిఖరసమూ హేన సముదితం సమున్నతం, యద్యపి నిచయశబ్దశిఖరస్యావాచకః తథాపి పర్వత వర్ణనప్రకరణోక్తత్వాత్సామానిచయవాచకత్వేన శృంజనాచీ భవతు మన్వతి, యథా 'కూటాక్ష్రీ శిఖరం శృంజ' మిత్విత్ర కూటశబ్దః సమూహోపరపర్యయః, అత ఏవ అక్షరాక్ష్రయణీయా, అత ఏవావాచ్యవచనం వ దోషః," ఇతి.

పుర ఇవ నగరాణీమ సిథాః. భువః భూమిః దధతం బిభ్రతం. పునోఽపి పతాకా
నతోఽవధూపరిభుక్త గృహ ఉచ్చగోపురా ఉదితపుష్పవనాశ్చ భవంతి.

మూ. అనిరతోఽస్థితవారివిపాండుభిర్విరహితైరచిరద్యుతి తేజసా,

ఉదితపక్షమివారతనిస్సన్వయైః పృథునితంబవిలంబిభిరంబుదైః.

వ్యా. అనిరతేతి. పునః-అనిరతం అవిచ్ఛిన్నం ఉష్ణితవారయః ముక్తజలాః
అవృష్టిమస్త ఇత్యర్థః. అతఏవ విపాండవశ్చనైః అనిరతోఽస్థితవాఃవిపాండుభిః. అతో
హిమవత్పక్షత్వం సంభవతీతి భావః. అచిరద్యుతి తేజసా విద్యుత్ప్రధయా విరహితైః.
అరతనిస్సన్వయైః ప్రకాంతగర్జితైశ్చ అన్యథా పక్షత్వవనిస్సాన్వయితి భావః. పృథు
నితంబవిలంబిభిః మహాకటకసంగిభిః. ని, 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽగ్రే' రిత్యమరః.
అంబుదైః మేఘైః ఉదితపక్షం సంజాతపక్షమివ సిథతం. ప్రాక్పన్నపక్షస్యాపి హిమ
ప్రార్ధనశాంబుదసంబంధాత్పునః పక్షోత్థాః ముత్పేక్ష్యతే.

మూ. దధతమాకరిభిః కరిభిః క్షుత్తైస్సమవతారసమీరసమైస్సత్తైః,

వివిధకామహితా మహితాంభసః స్ఫుటసరోజవనా జవనానదీః.

వ్యా. దధతమితి. పునః - ఆకరః ఖని రేషు మస్తి యోనిత్యేనేత్యాకరిభిః. ఆక
రిజైః. ని, 'ఖనిఃస్త్రియా మాకర స్సాన్వదిత్యమరః. కరిభిః గజైః కర్తృభిః, క్షుత్తైః
రక్షైః సమవతారేషు తీర్థేషు సమైః అనిష్మాన్నతైః అసమై రక్షదృశై రనుపమై రిత్య
ర్థః. తతై రుపతక్షితాః తథా మహితాంభసః జ్ఞాఘోదకాః - అతఏవ - వివిధేభ్యః
కామేభ్యః పానాన గాహ నాద్యుపభోగేభ్యః హితాః అనమూలాః * 'చతుర్థ తదర్థ
త్యాదినా సమాసః. స్ఫుటాని వికసితాని సరోజవనాని యాను తాః జవనాః వేగ
వతీః * 'జుచంరమ్యే'త్యాదినా యుచీ. నదీః దధతం. యమకం వృత్త్యమస్తాన
భేదత్వా త్వయమేవాలంకారః. ఆర్థాలంకార స్వభుక్త్యచ్యయః. తస్మాదిదుష్క
రత్వా ద్రుసపోఽపి నాద్యయతే. తదుక్తం.- శ్లో. 'స్థాయశో యమకే చిత్రే
రసపుష్టి ర్న మృగ్యత' ఇతి.

నవనినిద్రజపాకుసుమత్విషాం ద్యుతిమతాం నిక రేణ మహాశ్శనామ్,

విహితసాంధ్యమయూఖమివ క్వచిన్ని చితకాంచనభి త్రిషు సానుషు.

వ్యా. నవతీ. పునశ్చ - ననాని వినిద్రాణి వికసితాని చ యాని జపాకుసుమాని
తావ్రపుష్పికాకుసుమాని తేషాం త్విష ఇవ త్విషో యేషాం తేషాం. 'ఉడుపుష్పం
జపాపుష్పం దూపికా తావ్రపుష్పికేతి వాగ్భటః. ద్యుతిమతాం మహాశ్శనాం మాణి
క్యానాం పద్మరాగాణామిత్యర్థః. విశేషణసామర్థ్యాత్ - నిక రేణ సమూహేన
హేతునా క్వచిత్ నిచితాస్సంఘటితాః కాంచనభిత్తయో యేషు తేషు సానుషు

ససురచాపమనేకమణిప్రభైరపపయోవిశదం హిమపాంచుభిః,
అవిచలం శిఖరైరుపబిభ్రతం ధ్వనితసూచితమంబుముచాం చయమ్.

వ్యా. ససురేతి. పునః-అనేకా వివిత్రా మణీనాం ప్రభా యేషాం ప్రైక్షణో
క్తైః-హిమేన పాంచుభిశ్చిఖరైః ససురచాపం సేంద్రచాపం, అపపయాః నిర్జలః ఆత
ఏన విశదశ్చ తం అపపయోవిశదం-అవిచలం చైవాత్ నిశ్చలం చ. ఆతశ్చిఖరశంకా
స్పదీధూతమిత్యర్థః. కింతు ధ్వనితేన గర్జితేన సూచితం జ్ఞాపితమంబుముచాం
మేఘానాం చయం సమాహం ఉపబిభ్రతం. ఆత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాచ్చిఖరమేఘ
సందేహే మేఘనిశ్చయాన్నిశ్చయోత్తరస్సందేహాలంకారః.

మూ. వికచవారిరుహం దధతం సర

స్యకలహంసగణం శుచి మానసమ్,

శివమగ్రాత్తజయా చ కృతేర్వ్యయా

సకలహం సగణం శుచిమానసమ్.

౧౩

వ్యా. వికచేతి. పునశ్చ, వికచవారిరుహం నిత్యవికసితారవిందమిత్యర్థః. వృత్తి
సామర్థ్యాత్-కలహంసానాం గజైస్సహ వర్తత ఇతి సకలహంసగణం, ని. 'కాదంబః
కలహంసస్సృప్త' దిశ్యమరః. యద్వా-సకలాః సర్వే హంసగణా యస్మిక్ త
త్తథోక్తం. శుచి నిత్యనిర్మలం మానసం మానసాఖ్యం సరః దధతం. కించ-
కృతేర్వ్యయా కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్కుపితయేత్యర్థః. అగ్రాత్తజయా పార్వత్యా సహ
సకలహం సవివాదం-సగణం సప్రమథం. ని. 'గణాః ప్రమథసంఖ్యోమా' ఇతి
వై జయంతీ. శుచిమానసం అవిద్యానిర్ముక్తచిత్తం. యద్వా-శుచిరగ్నిః తస్మిక్
మానసం రేతో యస్య తం శుచిమానసం. ని. 'మానసం తు వినిర్దిప్తం మనో రేత
స్సరస్సుచేతి విశ్వః. శివం చ దధతం. ఏతేన సకలజైలజైలక్షణ్యమస్యోక్తం.

మూ. గ్రహవిమానగణానభితో దివం

జ్వలయతౌషధిజేన కృణానునా,

ముహూరనుస్థరయంతమనుక్షుపం

త్రిపురదాహముమాపతినేవినః.

౧౪

వ్యా. గ్రహేతి. దివ మభిలో దివోభిముఖం * 'అభిరః పరిత' ఇత్యాదినా
ద్వితీయా. గ్రహాః చంద్రాదయః విమానాని దేవయానాని చ. ని. 'వ్యోమయానం
విమానోఽస్త్రి' త్యమరః. తేషాం గణాన్ జ్వలయతా ప్రదీపయతా. * 'మితాం
హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. ఓషధిజేన తృణవిశేషజన్యేన కృణానునా వహ్నినా అనుక్షుపం
ప్రతినీళం. విష్ణాయామవ్యయీభావః. ఉమాపతినేవినః ప్రమథాదీక్. * 'గతి

బుద్ధి'త్వాదీనా ద్వికర్తృకత్వం. †త్రయాణాం పురాణాం సమాహరత్త్రిపురం. *తద్ధి
తాథే'త్వాదీనా సమాహః. పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వ క్తవ్య ఇతి త్రిలింగతాప్రతి
షేధః. తస్య దాహం త్రిపురదాహం. ముహురమస్తరయంతం ‡నవ్యధీగ్రతే'త్వాదీనా
దాహ మిత్యత్ర వస్థీ కిం నన్యాత్-తన్యాశ్చేషాగ్రే విధానాత్ కేషత్వస్య చావశ్య
తత్వాదితి. అత్ర, కవిసమృత సాదృశ్యాత్ స్పృహితి స్మరణాలంకారః.

మూ. వితతశీకర రాశిభిరుచ్చితై రుపలరోధవివ ర్తిభిరంబుభిః.

దధతమున్నత. స సుసముద్ధ తాంధృతేనీతవ్యజరామిన జాహ్నువీమ్.

వ్యా. వితతేతి. వితతశీకరరాశిభిః విస్తృతశీకరపుంజైః ఉచ్చితైరుత్పత్తిజైః.
కుతః? ఉపలరోధేన వివర్తిభిః ప్రత్యావృజైరంబుభిః-హేతుభిః ధృతనీతవ్యజనా
మివ గృహీతధవళచామరామిన స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. ఉన్నతసానుషు సముద్ధతాం
వహంతీం (అహతాం) జాహ్నువీం గంగాం దధతం.

మూ. అనుచరేణ ధనాధిపతేగ్రథో నగవిలోకనవిస్మితమానసః,

స జగదే వచనం ప్రియమాదరాన్ముఖరతావసరే హి విరాజతే.

వ్యా. అనుచరేణేతి. అథో అనంతరం. ని. 'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకా
స్తేన్వివ్యవృథో'అథే' త్యమరః. ధనాధిపతేః కువేరస్య అనుచరేణ యతేణ-నగవి
లోకనేన విస్మితమానసః సోఽర్జునః ఆదరాత్ ప్రియం వచనం జగదే గదితః. గద
తేర్చుగ్వికర్తృకస్య దుహదిత్వాదప్రధానే కర్తృణి లిక్. అపృష్టపరిభాషణదోషముగ్ధాం
శరవ్యాసేన పరిహరతి—ముఖరతేతి. ముఖరతా వాచాలత్వం. అపృష్టపరిభాషిణేతి
యావత్. అవసరే శ్రోతురాకాంక్షాసమయే విరాజతే హి. ఆకాంక్షితమపృష్టోఽపి
బూరియాదితి భావః.

మూ. అలమేష విలోకితః ప్రజానాం

సహసా సంహతిమంహసాం విహంతుమ్,

† ఆత్రేదమవధేయం. గతిబుద్ధితి నూత్రే “దృశ్యే” ఇతి వార్తికారం
భాత్ తత్సూత్రస్థ బుద్ధిపదేన జ్ఞానసామాన్యార్థకానామేవ ధాతునాం గ్రహణాత్
స్మరతేశ్చ జ్ఞానవిశేషాగ్రకత్వా దత్ర గతి బుద్ధితి నూత్రేణ కర్తృత్వం దుర్లభమ్. ఏత
చ్చ గతిబుద్ధితి నూత్రే సిద్ధాంతకాముద్యాదౌ స్పష్ట మితి.

‡ ఘటాదౌ 'స్పృ ఆధ్యాసే' ఇత్యాధ్యాస ఏవ మిత్యవిధానాదత్రాప్య
ధ్యానార్థకత్వమంగీకృత్యైవ మిత్యంజ్ఞాయాం మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వోపపత్తి
రోచ్ఛాధ్యా. ఆధ్యాసం నామ ఉక్తంతాపూర్వకస్తరణమ్.

ఘనవర్త సహస్రధేవ కుర్వత్
హిమగౌరై రచలాధిపశ్చిరోభిః.

౧౭

వ్యా. అమితి. హిమేన గౌరైః శుభ్రైః శిరోభిః శిఖరైః ఘనవర్త్య ఆకాశం-
సహస్రధా కుర్వత్ విపాటయన్నివే త్యుత్పేక్షా. ఏషోఽచలాధిపో హిమవాక్-
విలోకితో దృష్టమాత్ర ఏవ ప్రజానామంహసాం సంహతిం పాపసంఘాతం-సహసా
సద్యః-విహంతుం అలం సమర్థః. పర్యాప్తివచనేష్యలమశ్చేష్టితి తుమున్నిత్యయః.
అన్యథా చ వ్యాఖ్యానతే-ఆచలాధిపో రాజా చ. ని. 'భూర్భూమి రచలానంతే'
త్యమరః. హిమగౌరై ర్విమలైః శిరోభిఃపై నైవైః. ని. 'మూర్ధ్ని పై న్యాగ్రభాగే చ
ప్రధానే చ శిరః స్పృశ' మిత్యజయః. ఘనవర్త్య అరిసైన్యం. ని. 'గగనే ఘన
వర్త్య స్యాదకూపారాదిసైన్యయో' రితి తుముదాకరే. సహస్రధా కుర్వత్ దృష్ట
మాత్ర ఏవ జనానామంహసాం సంఘాతం సద్యో నాశయితుం అలం సమర్థః.
యథాహ మనుః.—శ్లో. వశేంద్రాస్సత్రిణో గంగా నూర్వాచంద్రమసా శిఖీ, దృష్ట
మాత్రాః పునంత్యేతే కింపునః పరినేనితా' ఇతి ఔపచ్ఛందసికం వృత్తం. †

మూ. ఇహ దురధిగమైః కించిదేవాగమైః
స్సతతమనుతరం వర్ణయంత్యంతరమ్,
అము మతివిపినం వేదదిగ్వాప్యపినం
పురుషమివ పరం పద్మయోనిః పరమ్.

౧౮

వ్యా. ఇహేతి. ఇహస్థిక్ పర్వతే-సుతరం న భవతీత్యనుతరం దుర్లభ మిత్యర్థః.
తరతేః ఖల్ సత్యయః. అంతరం మధ్యభాగం-పురుషేతు. అంతరం తత్త్వం-దురధి
గమైః దురాశోహైః అన్యత్ర దుర్గమైః రాగమై ర్వృత్తైః, అన్యత్ర పురాణాదిభిః.
ని. 'పురాణేఽప్యాగమౌ వృత్తే' ఇతి రుద్రటః. కించిదేవ గతతం వర్ణయంతి-నతు
కదాచిత్, ప్రత్యక్షేణాపి నిశ్చేషం వర్ణయితు మశక్యత్వాదితి భావః. కింతు అతి
విపినం అతిగహనం-దిగ్వాప్యపినం ఉభయత్రాపి సమం. అమం గిరిం-పరం పురుషం పర
మాత్మాన మివ-పరం కేవలం. ని. 'పర మవ్యయ మిచ్ఛంతి కేవల' ఇతి విశ్వః. పద్మ
యోనిః బ్రహ్మైవ వేద వేత్రి. నాన్య ఇత్యర్థః * 'విదో లటా' వేలి యలాదేశః.
అత్రోపమాయమకయో స్సంసృష్టిః తుమావృత్తం. శ్లో. 'తురగరసయతి ర్నా తతే
గః త్తమే' తి అక్షరాత్.

† పర్యంతేర్యా తథైవ కేష మాపచ్ఛందసికం సుధీభిరుక్తమ్ ఇతి తల్లక్షణం
బోధ్యమ్. తథైవ, వైతాళియవదేవ.

మూ. రుచిరపల్లవపుష్పలతాగృహై

రుపలనజ్జలజై నలరాశిభిః,

నయతి సంతతముత్సుకతామయం

ధృతిమతీ రుపకాంతమపి సియః.

౧౯

వ్యా. రుచిరేతి. ఆయం గిరిః రుచిరాణి పల్లవాని పుష్పాణి చ యేషాంతే తథా భూతా తతాగృహ యేషు వైః తథోన్మైః. ఉపలనజ్జలజైః విరాజమానకమలైః జల రాశిభిః సరోభిః కరణైః-ఉపకాంతం కాంతసంగాపే ధృతిమతీః ధైర్యవతీరసి సమీప స్థానసి ప్రియానగణయంతీః మానసిరీత్యర్థః. త్రియః సతతం ఉత్సుకతాం నయంతి తానాం మానగ్రంథిం శిథిలయతీత్యర్థః. అథవా ఉపకాంతం ధృతిమతీః తుష్టమతీ రసి సురతత్పుస్తా ఆపి-పునరపుత్సుకతాం నయతీత్యర్థః. ఉభయత్రాపుష్టి పకత్వాదతి శయోక్తిః. వృత్తముక్తం.

సులభై స్సదా నయవతాయవతా నిధి గుహ్యకాధిపరమైః పరమైః,

అమునాధనైః క్షీతిభృతాతిభృతా సమతీత్య భాతి జగతీజగతీ. ౨౦

వ్యా. సులభైరితి. నయవతా నీతిమతా-అయవతా భాగ్యవతా చ పుంసా సదా సులభైః సుఖేన ప్రాప్త్యైః. నాన్వైరిత్యర్థః. ని. 'అయ పృథావహో విధి'రిత్యమరః. నిధీనాం మహాపద్మాదీనాం గుహ్యకానాంచ అధిపం కుచేరం రమయంతీతి తథోన్మైః. *'కర్తవ్యం'. పరమై రుత్పుష్టైః ధనైః మణిముక్తాదిభిః కరణైః అమునా క్షీతి భృతా గిరిణా అతిభృతా పూర్ణాసతీ-అథవా అత్యంతహాసితా సతీ *'భృఖో ధారణ పోషణయో'రితి ధాతుః. జగతీ మహీ-జగతీ స్వర్గ పాతాళలోకా-సమతీత్య అతిక్రమ్య భాతి. అమానుషైరపి దుర్గభా స్సంపదోత్త సంభవంతీతి భావః. అత్ర ధనాతి భృతేతి పదార్థస్య విశేషణత్యా జగదతి క్రమణహేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగం. తస్య యమకేన సంస్పృష్టిః. ప్రమితాక్షరావృత్తం. శ్లో. 'ప్రమితాక్షరాసజసనై రుదితే'లిలక్షణాత్.

అఖిలమిదమమువ్యగారీగురోస్త్రి భువనమపి నైతి మన్యే తులామ్,

అధివసతి సదా యదేనం జనై రవిదతవిభవో భవానీపతిః. ౨౧

అఖిలమితి. అమువ్యగారీగురోః-హిమవతః-ఇద మఖిలం త్రయాణాం భువనా నాం సమహర త్రిభువనమపి-తద్ధితాగ్లోతరపదసమాహారే చేతి సమాసః. పాత్రాది త్యాత్ త్రిత్వప్రతిషేధః. తులాం సామ్యం నైతి న గచ్ఛతీతి మన్యే జానామి. యద్య తోజనై రవిదతవిభవః అజ్ఞాతమహిమా భవానీపతిః శివః. సదా ఏనం గిరిం అధివసతి. అస్తిన్నివసతీత్యర్థః. * ఉపావ్యధ్యాప్యస ఇతి కర్తవ్యం. అతోఽయం ధర్మక్షేత్ర మితి భావః. ప్రభావృత్తం. శ్లో. 'స్వరశరవిరతిర్న నారాప్రభే'తి లక్షణాత్.

మూ. వీతజన్తజరసః పరం శుచి బ్రహ్మణః పదముపై తుమిచ్చతామ్,
ఆగమాదివ తమోపహాదితి స్సంభవంతి మతయోభవచ్చిదః. ౨౨

వా. వీతేతి. వీతే నివృత్తే జన్తజరసా యస్య తద్వీతజన్తజరసం తస్య *
'జరాయా జరసన్యతరస్యా'మితి జరసాదేశః. ఆత్ర తదంతవిధే రిష్టత్వా త్వరత్వే
నస్యాదేశబాధకత్వాచ్చ. తథాహి. — * 'టాజసిజసామినాత్సాన్య'దితి స్యాదేశబాధ
నాత్. 'పరత్వాజరసాదేశం బభాషే భాష్యకృత్స్వయమ్, నూత్ర కారమతే యత్తు
జ్ఞాపకాత్వరవాదనం. భవేత్తదపిటాజస్యో ర్న పువర్జసిసంభవేత్, మతద్వయేఽపి త
త్తుల్యం జనియత్పూర్వవాదనం. పరత్వాజరసాదేశ స్తత్సాన్యత్సాన్యదేశబాధనాత్, జ్ఞా
పకం చాత్రటాజస్యోర్యావాదేశా వినా ఽతి. ఇకారద్విగ్నియో స్సత్ర వైయర్థ్యంతస్తు
తా వినా, ఏత్వే నవర్జద్విగ్నే చ రూపసిద్ధి ర్భవేద్యతః. వ్యర్థనూత్రాత్పరత్వాగాత్ భం
క్త్యైత జ్ఞాపకం ఫణి, స్వాతంత్ర్యాజరసాదేశం జగో పూర్వస్య బాధనాత్. సమర్థస
ప్రపంచస్తు భాష్యైవైయర్థ్యఽయోస్సున్నటః' ఏనం స సతి యదత్ర జరసమితి కేవలం
చిత్వాతాం తరకల్పనం తదజ్ఞానవిలసితమేవ. బ్రహ్మణః పరమాత్మనః సంబంధి పర
ముత్కృష్టం శుచి నిష్కళంకం. పద్యత ఇతి పదం స్థానం తాదాత్మ్యలక్షణం ముక్తి
మిత్యర్థః. ఉపైతుం ప్రాప్త మిచ్చతాం ముముక్షుజాం, ఆగమాత్ కాస్తాదివ తమోప
హంతీతి తమోపహాదవిద్యానివర్తకాత్ - ఆపేక్షితమోసో రితి డప్రత్యయః. యః
ఆస్తాద్గిరః భవం భిందంతీతి భవచ్చిదః సంసారనివర్తకాః * 'సత్సూన్యిషే'త్వాదినా
క్వీవ. మతయః తత్వజ్ఞానాని సంభవంతి తేత్ర విశేషస్యాపి జ్ఞానోపాయత్వాదిత్యాశ
యః న కేవలమయం భోగభూమిః కింతు ముక్తితేత్రమపితి తాత్పర్యం. రథోద్ధతా
వృత్తిం. శ్లో. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాత్.

మూ. దివ్యప్రీతాం సుచరణలాటూరాగా

రాగాయాతే నిపతితపుష్పాపీడాః,

పీడాభాజః కుసుమచితా స్సాశంసం

శింసంత్యస్మిన్ సురతవిశేషం శెయ్యాః.

౨౩

వా. దివ్యేతి. అస్మిన్ గిరౌ చరణలాటూరానైః పాదాలక్రకరని సుహన
ర్తంత ఇతి తథోక్తాః. ధేనుక పురుషాయితాదిబంధేషు శయ్యాయాం స్త్రీపాదతల స్ప
ర్శాత్తద్రాగాంకితా ఇత్యర్థః. నిపతితాః వ్యోతకరణే స్త్రీణా మధోమఖత్వాద్భు
ష్టాః, పుష్పాపీడాః కుసుమశేఖరా యాసు తాః తథోక్తాః. ని. 'శిఖాస్యాపీడశేఖరా'
విత్యమరః. పీడాభాజో విమర్దభాజః భంగిమత్వ ఇత్యర్థః. భ్రమరప్రేంభోలి తాదా
సర్వతః కటిపరిభ్రమణసంభవాదితి భావః. కుసుమైశ్చితాః వ్యాప్తాః కుసుమచ
ితాః ఇభిమాజ్జూరాదికరణేషు స్తనభుబాద్యకయవానాం శయ్యాతలస్పర్శిత్వా

స్తార్థనాయకుసుమాస్త్రతా ఇత్యర్థః. దివ్యశ్రీజాం సంబంధిన్యః శేరతే ఆస్తితి శయాన్యః తల్పాని*సంజ్ఞాయాం సుమజనివదే'త్యాదినా క్యవ. రాగాయాతే రాగో న్రీశే సతి యస్సాశంసస్సత్పష్టమస్సరతవిశేషః తం. జాతావేశకవనం. సురతవిశేషా నిత్యర్థః. శంసంతి నూచయంతి విప్లవ్యంతీత్యర్థః. అత్ర లాఙ్కారాగాది పదార్థానాం సురతవిశేషశంసనం ప్రతి విశేషణ గత్యా హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగం యమశేన సంస్పృజ్యతే. జలధరమాలాపుతం. తల్లక్షణంతు. —శ్లో. 'అభ్యంత్రైస్సాన్యజ్జలధర మాలాహ్లాస్తా' వితి. ధేనుకాదిబంధలక్షణంతు రతిరహస్యే—శ్లో. 'నృస్తహస్త యుగళా నిజేపదే యోషిదేతి కటిహాఢవల్లభా, అగ్రతో యది శనైరధోముఖే ధేనుకం వృషవదున్నతే ప్రియే' * ౧. స్వేచ్ఛయా భ్రమతి వల్లభే ప్రియా యోషిదాచరతి వల్లభాయితం, వ్యాసతం రతమిదం యది ప్రియా స్యాదధోముఖ చతుష్పదాకృతిః. ౨. తత్కటిం సమధిరుహ్య వల్లభస్యా ద్వైపాధిపశుసంస్థితి స్వరః, చక్రవర్థభ్రమతి కుంచితప్రికా భ్రామరం తు జఘనే సముద్గతే. ౩. సర్వతః కటిపరిభ్రమో యది ప్రేఖపూర్వమిద ముక్తమారతం, భూగతస్తయంగాస్యమస్తకా మున్నత స్థితి మధోముఖేం శ్రీయం. ౪. క్రామతి స్వకరకృష్టమేహనే వల్లభే కరివదైభిముచ్ఛతే, ప్రసారితే పాణిపాదే శయాస్పృశి మఖోరిసి, ఉన్నతాయః శ్రీయః కట్యాం మార్జారకరణం విదు' ౫తి గ్రాథాంతరే.

గుణసంపదా సమధిగమ్యపరం మహిమానమత్ర మహితే జగతామ్, నయశాలిని శ్రియ ఇనాధిపతౌ విరమంతి న జ్వలితుమోషధయః.

వ్యా. గుణేతి. జగతాం మహితే జగద్భిః పూజ్యమానే*మతి బుద్ధి'త్యాదినా వర్తమానేత్వః. క్రశ్యచ వర్తమాన ఇతి వష్టి. అత్ర హిమవతి-ఓషధయః తృణ జ్యోతింషి-నయశాలిన్యధిపతౌ నీతి సంపన్నే రాజ్ఞి శ్రియః సంపద ఇత-గుణసంపదా త్కేత్రగుణసంపత్త్యా అప్యత్ర సంధ్యావిగుణసంపత్త్యా-పరం మహిమానం ఉభయత్రా ప్యార్థి ప్రశమనాదిసామర్థ్యం సమధిగమ్య జ్వలితుం ప్రకాశితుం న విరమంతి-అవిరతం జ్వలంతీత్యర్థః. అన్యత్ర రాత్రావేవేతి భావః. ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరాసజసనై రుదితే'తి లక్షణాత్.

కురరీగణః కృతరవస్తరవః కుసుమానతాస్సకమలం కమలమ్,

ఇహ సింధవశ్చ వరణా వరణాః కరిణాం ముదే సనలదానలదాః.

వ్యా. కురరీతి. ఇహాశ్ర - కురరీగణః ఉత్క్రోశసంఘః. ని. 'ఉత్క్రోశ కురరాసమా'విత్యమరః. కృతరవః కృతారవః-తరవః కుసుమైః ఆనతాః, కమలం జలం సకమలం సుపద్మం. ని. 'కమలం జలపద్మయో'రితి విశ్వః. అథవా కం జల మల మత్వంతం సకమలం సుపద్మం వర్తతే, కించ-వరణాః వరణద్రుమాః ఆవరణం ఆచ్ఛాదనం, యాసాం

తా సైఫోక్తాః, ని. 'వరణే వరణస్నేతు స్తి క్తకాకః తుమారకః' ఇత్యమరః. సనలదాః సోకిరాః, ని. 'మూలే సోకిర మత్రియాం, అభయం నలదం సేవ్య' మిత్యమరః. అనలం సంతాపం ద్యంతి ఖండయంతి శమయంతి త్యనలదా సనలదాశ్చ తా అనలదాశ్చ సనలదానలదాః, సింధవశ్చ-కరిణాం ముదేభవంతీతి శేషః. న కుత్రాప్య క్తవై పరిత్య మితి భావః. ప్రమితాక్షరావృత్తం.

మూ. సాదృశ్యం గతి మపనిద్ర మాతగంధై
రామోదం మదజల సేకజం దధానః,
ఏతస్మిన్ దయతి కోకిలాన కాలే
లీనాళి స్సుగకరిణాం కపోలకామః.

౨౬

వా. సాదృశ్యమితి. ఏతస్మిన్నై ఆపనిద్ర మాతగంధైః సాదృశ్యం గతం పుల్లాస్తి పుష్పసదృశం-మదజల సేకజం-ఆమోదం పరిమళం దధానో బిభృణః. ఆత ఏవ లీనాళిః సంసక్తభృంగః-సురకరిణాం-కవ్యతే త్రేతి కామః కపోలానాం కామః కషణస్థానం స్రుమస్కంధాది. ఆకాలే వసంతాతిరిక్తే కాలేఽపి కోకిలాన్ పికాన్ మదయతి మదయుక్తాన్ కగోతి. 'మితాం హ్రస్వ ఇతి' హ్రస్వః. అత్ర వసంతమాప కారణాభావేఽపి మదఖ్యకార్యత్వ త్తి కథనాద్విభావనాలంకారః. తదుక్తిం. — శ్లో. 'కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిస్సాన్విభావనేతి. సా చ మాతగంధైస్సాదృశ్యం గత మిత్యపమయా, ఆమోదం దధాన ఇతి పదార్థ హేతుక కావ్యలింగేన చాంగాగిభావేన సంకీర్త్యతే. కించ — కోకిలానాం మదగంధే మాతగంధప్రంత్యా ప్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. ప్రహర్షిణీవృత్తిం. శ్లో. 'హ్మైగత్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితిలక్షణాత్.

సనాకవనితం నితంబదుచిరం చిరం సునినదై ర్నదై ర్వృతమముమ్,
మతా ఘణవతోవతో రసపరా పరా స్తవసుధా సుధాధివసతి. ౨౭

వా. సనాకేతి. పునశ్చ - సనాకవనితం సాత్పురస్కం నితంబైః కటక్తైః రుచిరం-సునినదైః శ్రవ్యహూషైః వదైః పుంప్రవాహైః వృత మయం గిరిం - అముష్టికా గిరా విత్యర్థః. * 'ఉపాస్వధ్యావ్యస' ఇతి కర్తవ్యం. అవతః అఘోరాక రక్షకస్య ఘణవతో నాగరాజస్య మతా ఇష్టా * 'మలిబుద్ధి'త్యాదినా వర్తమానే క్తః. తద్యోగాత్ క్రిస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. రసేన స్వాదేన పరా ఉత్కృష్టా. పరా స్తవసుధా త్యక్తభూలోకా సుధా అమృతం చిరం అధివసతి-అతోఽన్యత్ర భూమండలే కుత్రాపి సుధా నాస్తీత్యర్థః. మేరుప్రతిభటోఽయం గిరిరితి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతమేరుప్రతే స్యమాసోక్తి రలంకారః. సచ యమకేన సంపృజ్యతే. జలౌద్ధతగతివృత్తం. 'రస్నైష్టసజసాజలౌద్ధతగతిః' - ఇతి లక్షణాత్.

మూ. శ్రీమల్లతాభవన మోషధయః ప్రదీపా
శయ్యా నవాని హరిచందనపల్లవాని,
అస్తి శ్రమనుదశ్చ సరోజవాతాః
స్వర్ణం దిశంతి న దివ స్సురసుందరీభ్యః.

౨౮

వ్యా. శ్రీమదితి. అస్తి స్వస్థ శ్రీమ త్సమృద్ధిమత్ లతా ఏవ భవనం - ఓష
ధయః తృణజ్యోతింష్యేవ ప్రదీపాః సమానగుణత్వాత్. నవాని హరిచందనపల్లవాని
సురతిరుకిసలయాశ్లేవ శయాః. ని. 'హరిచందనమౌఖ్యాతం గోకిర్నే సురపాదప'
ఇతివిశ్వః. రతి శ్రమనుద స్సురతశ్రమహరిణః-సరోజవాతాశ్చ సురసుందరీభ్యః (*)
క్రియా గ్రహణా చ్చతుర్థీ. దివో దివం-అధః క్షేత్యానినా కర్మణి షష్ఠీ. స్వర్ణం
ధ్యాతుం నదిశంతి విస్తారయంతీత్యర్థః. స్వర్ణాదప్యతిరిచ్యతేనావతి భావః. అత్ర
పూర్వాద్దే దూపక త్రయం స్ఫుటమేవ. వసంతతిలకావృత్తం. 'ఉక్తా వసంతతిలకాత
భజాజగౌ' ఇతి లక్షణాత్.

మూ. ఈశార్థమంభసి చిరాయ తపశ్చరంత్యా
యాదోవిలంఘనవిలోలవిలోచనాయాః,
ఆలంబతాగ్రకరమత్ర భవో భవాన్యా
శ్చోచ్చితన్నిదాఘసలిలాంగుళినా కరేణ.

౨౯

వ్యా. ఈశార్థ మితి. ఈశాయ ఈశార్థం యథాతథేతి క్రియావి శేషణం ఈశ్వర
ప్రాప్త్యర్థం. అర్థేన సహ నిత్యసమాన స్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా. చిరాయ చిరం-
అంభసి తపశ్చరంత్యాః. అత ఏవ-యాదోవిలంఘనవిలోలవిలోచనాయాః జలజంతు
ఋఘట్టన చలితేక్షణాయాః తపసోఽప్యధికం దృష్ట్యేవ విలోభయంత్యా ఇతి భావః.
ని. 'యాదాంసి జలజంతవ' ఇత్యమరః. భవాన్యాః భవపత్న్యాః - ప్రయోగకౌలా
శేక్షీయం నిర్దేశః * 'ఇంద్రవరుణభవే'త్యానినా జీష్ అనుగాగమశ్చ. కర్తృకదేశ
స్వాపి కరత్వా దగ్రం చా సౌకర్యేతి సమానాధికరణసమాసః. అత ఏవ వాసునః-
హస్తాగ్ర గ్రహస్తాదయో గుణగణితో ర్భేదాభేదాదితి † తమగ్రకరం భవశ్చివశ్చోచ్చిత
తన్నిదాఘసలిలాంగుళినా స్రవత్స్వేదాంగుళినేతి సాత్త్వికోదయోక్తిః. కరేణ
అత్రగిరా-ఆలంబత గృహీతవాత్. అత్రాదృశతాతీతవృత్తాంతిశ్చ ప్రత్యక్షవదభిధానా
ద్భావికౌలంకారః. ప్లో. 'అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్ష్మీతే, ఆశ్వమృ
తార్థకథనాద్భావికం భద్రదాహృత' మితి లక్షణాత్. వసంతతిలకావృత్తం.

మూ. యేనాపవిద్ధసలిలస్ఫుటనాగసద్భా
 దేవానురై రమృతమంబునిధిర్మమంధే,
 వ్యావర్తనై రహిపతేరయమాహితాంకః
 ఖం వ్యాలిఖన్నివ విభాతి సమందరాద్రిః.

30

వ్యా. యేనేతి. దేవాశ్చ సురాశ్చ చైవేవానురైః * 'యేహం చ విరోధశ్చా
 శ్వతిక' ఇతి నైకవచ్ఛవః. యత స్తేహం విరోధః కార్యత ఏవ సగోవ్యాభూది
 వచ్ఛాశ్వతిక ఇత్యాచూః. యేన మందరాద్రిణా మంధదండీకృతేనేతి భావః. అప
 విద్ధసలిలః అపక్షిప్తజలః. అతఏవ మృతం నాగసద్భా పాతాశం యస్మిన్ సోంబుధి
 రమృతం మమంధే మథితః. * మథన్నతే ద్విహానిత్వా దప్రధానే కర్షణి లిప్త్, అహి
 పతేః, మంధగుణీకృతవానుశే రిత్వర్థః. శ్లో. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్తం
 కృత్వా చ వాసుకి'మితి భారతవచనాత్. వ్యావర్తనైః పేష్టనైః ఆహితాంకః కృత
 చిహ్నః. సోఽయం మందరాద్రిః ఖం ఆకాశం వ్యాలిఖన్నివ విపాటయన్నివ విభాతి.
 విచిత్రమణిప్రభాభిః చిత్రం కుర్వన్నివేతి వ్యోత్యతే. అన్తన్నత్యానుపాదానేపైవ
 ఖలేఖనోత్పేక్షణా దనుపాత్త గుణనిమిత్త క్రియాస్వరూపోత్పేక్షః.

మూ. నీతోచ్ఛ్చాయం ముహూరశిశిరరశ్లేగునై

రానీలాభై ర్విరచితపరభాగార్జ్వలైః,

జ్యోత్స్నాశంకామిహ వితరతి హంసశ్యేనీ

మధ్యేఽప్యహ్నః స్ఫటికరజతభి త్రిచ్ఛాయా.

31

వ్యా. నీతేతి. ఇహాద్రౌ అశిశిరరశ్లేగుస్థాంశోః ఉచైర్వయూఖై స్సంక్రాంతై
 రితిభావః. ఉచ్ఛ్చాయం నీలా విస్తారితేత్వర్థః. తథా ఆనీలాభై రసితప్రభైః రజ్వలైః
 రింద్ర నీలై ర్విరచితపరభాగా తత్సన్నిధానాల్లభ్యోత్కృతేత్వర్థః. హంస ఇహ శ్యేనీ
 శ్యేతవన్తా. ని. 'విశదశ్యేతపాండరా' ఇత్యమరః. * 'వన్తాదనుదాత్తాన్తోపధాత్తో న'
 ఇతి శ్లేతశబ్దాత్ జీవ. తకారస్యచ నకారః. స్ఫటికానాం రజతానాం చ భిత్తయః
 తాసాం ఛాయా కాంతిః - ఆహ్వాన మధ్యే మధ్యాహ్నేఽపి మహాః జ్యోత్స్నా
 శంకాం వితరతి-జ్యోత్స్నాశ్రమం జనయతీతి భ్రాంతిమదలంకారః.

దధత ఇవ విలాసశాలినృత్తం మృదుపతతా పవనేన కంపితాని,

ఇహ లలితవిలాసినిజసభ్యుగతికుటిలేషు పయస్సు పంకజాని. 32

వ్యా. దధత ఇతి. ఇహాద్రౌ-మృదుపతతా మందం వహతా పవనేన కంపితాని
 పంకజాని. లలితవిలాసినిజసభ్యు - భూగతికుటుటిలేషు ఈష తరంగితేష్విత్వర్థః.
 పయస్సు విలాసశాలినృత్తం దధతఇవ, సవిలాసం నృత్యంతివేత్తుత్యేక్షా. శుష్పితా
 గ్రావృత్తం.

మూ. అస్తిన్నగృహ్యత పినాకభృతా సరీల
 మాబద్ధవేపథురిధీరవిలోచనాయాః,
 విన్యస్తమంగళమహావధిరీశ్వరాయాః
 స్తస్తోరగప్రతిరరేణ కరేణ పాణిః.

33

అస్తిన్నితి. అస్తిన్నస్త్ర-పినాకభృతా కిచేన-అధీరవిలోచనాయాః చకితద్వష్టేః
 ఉరగదర్శనాదితి భావః. ఈశ్వరాయాః గార్యాః * 'శ్శభాసే' త్యానినా వరచః
 పుంయోగ వివక్షాభావా న్న జీవః. ఆబద్ధవేపథుః స్త్రాప్తకంప ఇతి సాత్త్వికోక్తిః.
 'టిన్వో'భుజి'త్యభుచ్చిత్వయః. విన్యస్తా-మంగళమహావధిరీశ్వరాయాః కురాదిర్యస్తిక్ స
 పాణిః - స్తస్తోరగలితః ఉరగ ఏవ ప్రతిసరః-కాతుకనూత్రం యశ్య తేన. ని.
 'ఆహుః ప్రతిసరం హస్తమశ్రే మాశ్యే చ మండవ' ఇతి విశ్వః. కరేణ సరీలం సవి
 లాస మగృహ్యత. అశ్రదేవ్య పార్వతీపరిణయవర్ణనం-ఈశార్థమిత్యత్ర తు అను
 గ్రహమాహోక్తిః త్యక్తపానరుక్త్యం. భావికాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం.

మూ. క్రామద్విర్లునపదవీమనేకసంఖ్యై
 స్తేజోభి శ్శుచిమణిజన్తభి ర్విభిన్నః,
 ఉప్రజాం వ్యభిచరతీవ సప్తసప్తేః

పర్యస్సన్నిహ నిచయస్సహస్ర సంఖ్యామ్.

34

వ్యా. క్రామద్విర్లు. ఇహాస్త్ర-ఘనపదవీ మాకాశం క్రామద్విః వ్యాప్నువానైః.
 అనేకసంఖ్యైః పరస్సహస్రైరిత్యర్థః. క్వచిదనేకవర్ణైరితి ప్రామాదికః పాఠః. వై
 యథ్యా ద్వావ్యసూతాచ్చేతి, శుచిమణిభ్యః స్ఫటికమణిభ్యో జన్తయేషాం తైః. జన్తా
 ద్యుత్తరపదో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణోపివ్యత ఇతి వాచనః. తేజోభిః విభిన్నో
 విమిశ్రః అతఏవ పర్యస్యక్ ప్రసర్వక్. సప్తసప్తేః సవితుః. ఉప్రజాం కిరణానాం
 నిచయో నికరః సహస్రమితి సంఖ్యా సహస్రసంఖ్యా. తాం-స్వనియతామితి శేషః.
 వ్యభిచరతి-అతిక్రామతీవ త్యుత్ప్రేక్షా. ప్రహర్షణీవృత్తం.

వ్యధత్త యస్త్విక్ పురముచ్చగోపురాం
 పురాం విజేతుర్ధృతయే ధనాధిపః,
 స ఏష కైలాస ఉపాంతసర్పిణః

కరోత్యకాలాస్తమయం వివస్వతః.

35

వ్యా. వ్యధత్తేతి. యస్త్విక్ కైలాసే ధనాధిపః కుచేరః పురాం విజేతుః కివస్య ధృత
 యే సంతోషయ-ఉచ్చగోపురా మున్నతపురద్వారాం. ని. 'పురద్వారం తు గోపురమిత్య

మరః. పురం అలకాఖ్యాం పురిం వ్యధత్త నిర్మితవాః. తత్సఖత్వాదితి భావః. సమీ-
కైలాసః, ఉపాంతసర్పిణః స్రాంతచారిణో వివస్వతః. అకారే ప్రసిద్ధేతరకారే అ-
మయం కరోతీత్యుక్తేష్టా. వస్తుస్తు తత్కరణభావాత్, వ్యంజకాప్రయో-
గాద్దమ్యా. సాచ వివస్వత ఉపాంతసర్పిత్వాసంబంధేఽపి సంబంధలక్షణాతిశయోన్మ్య-
థాపితేతి వివేకః. అస్తమితి మకారాంత మవ్యయం. తస్య పచాద్యజంతేనాయశబ్దేన
వస్తీసమాసః. వంశస్థం వృత్తం. 'జతౌతువంశస్థుదీరితం జరా' వితి లక్షణాత్.

మూ. నానారత్నజ్యోతిషాంసన్నిపాతైశ్చన్నేష్యంతస్సానువస్రాంతరేషు,
బద్ధాం బద్ధాం భిత్తిశంకామముష్ణిన్నావానావాన్తారిత్యానిహంతి.

వ్యా. నానేతి. అముష్ణిన్మైలానే అంతస్సాను సానుష్విత్వ్యః. విభక్త్యర్థే
వ్యయభావః. నానారత్నజ్యోతిషాం వివిధమణిమయూఖానాం సన్నిపాతైః
వ్యతికరైః. ఛన్నేషు ధాదితేషు. * 'వాదాంతకాంతే'త్యాదినా నిపాతః. వస్రాంత
రేషు తటాంతరాశేషు బద్ధాం బద్ధాం. ఆభీష్టం బద్ధాం. దృఢోత్పాదితామిత్యర్థః.
* 'నిత్యవీప్యయో' రితి నిత్యార్థే ద్విర్భావః. నిత్యమభీష్టమితి కాశికాయాం - ఏకపదం
నైతత్. భిత్తిశంకాం భిత్తిరితి సంజేహం. అవానావాక్ ఆభీష్టమాపరత్. * అజ్ఞా-
న్యా ద్యా ధానోశ్చతృ ప్రత్యయః. ద్విర్భావాదిపూర్వవత్. మాతర్యంతరిక్షేశ్వయతి
గచ్ఛతీతి మాతరిక్వా వాయుః. కనిన్ ప్రత్యయః. * 'తత్పురుషే కృతిబహుళ'
మిత్యుక్. నిహంతినివారయతి. వాయుసంచారాద్భిత్త్యభావోఽవధార్యత ఇత్యర్థః.
అత్ర నిశ్చయాంత స్సంజేహలంకారః. శాలినీవృత్తం.

మూ. రమ్యా నవద్యుతిరుపైతి న శాద్యలేభ్య

శ్యామీభవంత్యనుదినం నశినీవనాని,

అస్మిన్ విచిత్రకుసుమస్తబకాచితానాం

శాఖాభృతాం పరిణమంతి న పల్లవాని.

32

వ్యా. రమ్యేతి. అస్మిన్నద్రా. శాదాః శమ్నాణి సంత్యేష్యేతి శాద్యలాః లేభ్యః.
ని. 'శాద్యలశ్చాదహరిత' ఇత్యమరః. * 'నడశాదాడ్వలం.' రమ్యా రమణీయా. నవ
ద్యుతిః ప్రత్యగ్రకాంతిః నానైతి. కింతు నిత్యేత్వ్యః. నశినీవనాని అనుదినం సర్వదా
శ్యామీభవంతి. న కదాచిత్పాండురీ భవంతీత్యర్థః. విచిత్రకుసుమస్తబకైః అచి-
తానాం వ్యాప్తానాం శాఖాభృతాం తరూణాం పల్లవాని నపరిణమంతి నజీర్ణానిభవంతి.
సర్వదా నూతనమేన సర్వం వర్తత ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రస్తుతవైకత తత్తద్వస్తుగతకాంతి-
స్థైర్య రూపకార్యస్య వర్ణనాత్ ప్రస్తుతమేవ కారణం కశ్చిదసాధారణః కైలాసస్య
మహిమా గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః. తదుక్తం.—శ్లో. 'కారణం గమ్యతే
యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధం తత్పర్యాయోక్త ముచ్యత'
ఇతి.

మూ. పరిసరవిషయేషు లీధముక్తా హరితత్పణోద్గమశంకయా మృగీభిః,
ఇహ నవశుకకోమలా మణీనాం రవికరసందభితాః ఫలంతి భాసః.

వ్యా. పరిసరేతి. ఇహాప్రై-పరిసరవిషయేషు పర్యంతజేశుః. * 'విషయో జేశ' ఇతి నిపాతః. మృగీభిః హరితత్పణోద్గమశంకయా బాలత్పణాంకురభ్రాంత్యేతి భ్రాంతిమ దలంకారః. లీధాః పూర్వమాప్వాదితాః పశ్యాన్మక్తాః - లీధముక్తాః. దగ్ధప్రయాథా ఇత్యాదివత్. * 'పూర్వకాలేత్యాదినా సమానాధికరణసమాసః. నవశుకవత్కోమ లాః. శుకసవగ్లా ఇత్యర్థః. మణీనాం మరకతమణీనాం భాసః రవికరైః మిక్రితా స్సత్యః ఫలంతి స్మూర్భంతి. వర్ధంత ఇతి యావత్. మృగీగ్రహణమత్యంతహృద్ధ్య ప్రదర్శనాయ.

మూ. ఉత్పల్లస్థలనభినవనాదముష్టా
దుద్ధూతస్సరసిజసంభవః పరాగః,
వాత్యాభిర్వియతి వివర్తితస్సమంతా
దాధత్తే కనకమయారపత్రలక్ష్మీమ్.

3౯

వ్యా. ఉత్పల్లేతి. వాత్యాభిః వాతసమూహైః చక్రావిరైః. * 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రకృయః. అమష్టాత్పరోవ ర్తినః ఉత్పల్లస్థలనభినవనాత్ జలపతితస్య పరాగస్య ఉత్థానాభావాత్ ఫలగ్రహణం. 'ఉత్పల్ల సంపుల్లయో రుపసంఖ్యాన' మితి నిసానత్వం. ఉద్ధూతః ఉత్థాపితః. వియతి సమంతాద్వివర్తితః పరిమండలితః అంతరా శేతు దండామూన ఏవేతిభావః. సరసిజసంభవః పద్మోద్భవః పరాగః. రూఢ్యభి ప్రాయేణాత్ర సరసిజశబ్దప్రయోగో ద్రష్టవ్యః. కనకమయారపత్రలక్ష్మీమాధత్తే చి త్తర్తి. అత్ర పరాగస్థాతపత్రలక్ష్మీసంబంధాసంభవా తత్సదృశీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబిం బాక్షేపాదసంభవ ధర్త సంబంధ నిబంధ నేయం నిదర్శనా - తదుక్తం - 'అసంభవ ధర్త యోగాదుపమానోప మేయయోః, ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్వాన్నిదర్శ నే'తి.

మూ. ఇహ సవియమయోస్సురాపగాయా
ముషసి సయావకసవ్యపాదరేఖా,
కథయతి శివయోశ్వరీరయోగం
విషమపదా పదవీ వివర్తనేషు.

౪౦

వ్యా. ఇహేతి. ఇహాప్రై-ఉషసి ప్రభాతేతి. సురాపగాయాం గంగాయాం. అక్షణయా తత్కాలే. సయావకాస్సాలక్తైః - సవ్యపాదస్య వామచరణస్య రేఖా ముద్రా యస్యా స్సా. ని. 'యావోలక్తోన్ముమామయ' ఇత్యమరః తథా విషమాణి మహదల్పాని పదాని యస్యాం సా. వివర్తనేషు ప్రదక్షిణక్రియాను పదవీ శివయోః ప్రదక్షిణపథతిరిత్యర్థః. సవియమయోః సంధ్యాం ప్రణమతో రిత్యర్థః. శివాచ శివశ్చ

కివా తయో రుమాశంకరయోః * 'పుమాంత్రియే' త్యేక శేషః. శరీరయోగం అథాం
గసంఘటనారూపం - కథయతి. ననియమయో రిత్య సేన నియమసమయేఽపి విరహ
సహవిహ విహరత కృపావతి వ్యభ్యతే. అత్ర పదవీవిశేషగపదార్థయోః కథనంప్రతి
హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. సమ్మూర్చతాం రజతభిత్తిమయూఖజాలై
రాలోలపాదపలతాంతరనిర్గతానామ్,
ఘర్షద్యుతేరిహ ముహుః పటలాని ధామ్నా
మాదర్శమండలనిభాని సముల్లసంతి.

రగ

వ్యా. సమ్మూర్చతామితి. ఇహాశ్రో రజతభిత్తిమయూఖజాలైః సమ్మూర్చతాం
బహుభేదతాం అలోలానాం పాదపలతానాం తరుళాభానాం అంతరేషు రంధ్రేషు
నిర్గతానాం ప్రసృతానాం. ఘర్షద్యుతేరుష్ణాంశోః ధామ్నా తేజసాం - ఆదర్శ
మండలనిభాని దర్శనబింబసదృశానీతుప్రమాణంకారః. పటలాని మండలాని. ముహు
ర్వారం వారం సముల్లసంతి స్ఫురంతి. న తు సాతత్యేన, అతానా మాలోలత్వాత్.
తచ్చ నాన్యత్రమృత్యావజాది ప్రాయే సంభవతీతి భావః.

మూ. శుక్తైర్మయూఖనిచయైః పరివీతమూర్తి
ర్వప్రాభిఘాతపరిమండలితోరుదేహః,
శృంగాణ్యమువ్యభజతే గణభర్తురుతా
కుర్వత్ వధూజనమనన్సు శశాంకశంకామ్.

ర.౨

వ్యా. శుక్తై రితి. శుక్తైశ్చయైః మయూఖనిచయైః కిరణసమూహైః పరివీత
మూర్తిః వ్యాప్తదేహః. వప్రాభిఘాతేన వప్రక్రీడయా పరిమండలితః వరులీకృతః
ఉరుదేహో బృహచ్చరీరం యేన స తథోక్తః గణభర్తుః ప్రమథనాభ్యుతా
వృషభః. ని. 'ఉతా భద్రో బలీవర్ష ఋషభో వృషభో వృష' ఇత్యమరః. వధూజన
మనన్సు శశాంకశంకాం చంద్రభ్రాంతిం కుర్వత్. తాసాం హృద్భాగితి భావః,
అముష్మాద్రేః శృంగాణిభజతే సేవతే. అత్ర శంకాశబ్దస్య సందేహార్థత్వే సందేహ
లంకారః. భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః. యథేచ్ఛసి తథాస్తు. స చోక్షవిశే
షణోత్తేన కావ్యలింగేన అంగాగిభావేన సంకీర్త్యతే.

మూ. సంప్రతి లబ్ధజన్త శనక్తైః కథమపి లఘుని
క్షీణపయస్యపేయుషి భిదాం జలధరపటలే,

ఖండితవిగ్రహం బలభిదో ధనురిహ వివిధాః

పూరయితుం భవంతి విభవశ్శిఖరమణిరుచః.

ర 3

వ్యా. సంప్రతీతి. ఇహాద్రా - వివిధాః నానావర్ణాః శిఖరమణిరుచః సంప్రతి శరదీత్యర్థః. అఘ్ని అనురిణి, కుతః క్షీణపయసి అత ఏవభిదాం భేదం. * 'షిద్ధిదాదిభ్యో జి' త్యద్భృత్యయః. ఉపేయషి గ తే జలధరపటలే మేఘమండలే కథమపి కృచ్ఛాత్. శనకైః-అబ్ధజన్త. జాతమిత్యర్థః. అత ఏవ ఖండితవిగ్రహం విచ్ఛిన్న స్వరూపం. బల భిదః ఇంద్రస్య ధనుః పూరయితుం సంధాతుం విభవః సమర్థా భవంతి. అత్ర మణి రుచీనా మింద్ర ధనుః పూరణాసంబంధేఽపి సంబంధకథనాదతిశయోక్తి రలంకారః. వంశపత్రపతితం వృత్తం. తల్లక్షణంతు, — ప్లో. 'దిన్దునివంశపత్రపతితం భరనభనలక్ష్మ'రితి.

మూ. స్పృశితేనవలతాతరుప్రవాళై

రమృతలవస్తుతిశాలిభిర్మయాఘైః,

సతతమసితయామిసీషు శింభో

రమలయతీహ వనాంతమిందులేఖా.

ర ౪

వ్యా. స్పృశితేతి ఇహాద్రా - శంభోః ఇందులేఖా - స్పృశితాని సిక్తాని నవాని తతానాం తమాణాం చ ప్రవాళాని యైః పైః తథా అమృతలవస్తుత్యా అమృతబిందు నివ్యంబేన కాలంలే యే లైః మయాఘైః కిరణైః సతతం సర్వకాలం. అసితయామిసీషు కృష్ణపక్షరాత్రివృషి నవాంతం వనసుధ్యం అమలయతి విశదయతి. అన్యత్ర తు నైతదస్తీతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తిం.

మూ. క్షీపతి యోనువనగ విలితాం బృహ

ద్భృహతికామివ రాచనికీం రుచమ్,

అయమనేకహిరణ్మయకందర

స్తవ పితృర్దయితో జగతీధరః.

ర 5

వ్యా. క్షీపతితి. అథ యోఽద్రిః అనువనం విలితాం రాచనికీం రుచం సౌఖ్యం కాంతిమిత్యర్థః. రాచనయా రక్తం రాచనికీం * 'లాక్షారోచనాట్టకో' ఇతి తకో, 'టిడ్ధాణఞ్చి'త్యాదినా జీవ. ఉత్ప్రేక్షతే. బృహతీ చాసౌ బృహతికాచ తాం బృహద్భృహతికాం మహాత్తరాసంగమిన. ని. 'ద్వౌస్రావారోత్తరాసంగౌ సమా బృహతికా తథో' త్యమరః. క్షీపతి ప్రసారయతి. అనేకాః హిరణ్మయ్యః కందరాయస్య సః. హిరణ్మయజద్దో 'దాండినాయసే'త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. అయం పురో వర్తీ గిరిత్యర్థః. తవపీఠః ఇంద్రస్య దయితః ప్రియః. జగత్త్యా ధరో జగతీధరః భూధరః. యస్తే గంతవ్యః ఇంద్రోలాఖ్య ఇత్యర్థః.

మూ. సక్తిం జవాదపనయత్వనిలే లతానాం
వైరోచనైర్ద్విగుణితాస్సహసా మయూఖైః,
రోఢోభువాం ముహురముత్ర హిరణ్మయీనాం
భానస్తటిద్విలసితాని విడంబయంతి.

౪౬

వ్యా. సక్తిమితి. అముత్ర అమష్టిన్నత్ర, అనిలే జవాత్ ఝడితి లతానాం
సక్తి మన్యోన్యసంగమపనయతి సతి - సహసా హతాత్ వైరోచనైః సావిత్తై
ర్మయూఖైః, ద్విగుణాః ద్విరావృతైః కృతాః ద్విగుణితాః. ని. 'గుణస్తావృత్తికన్దా
దిక్ష్యేంద్రియా ముఖ్యకంతు' స్వీతి వైజయంతీ. హిరణ్మయీనాం హిరణ్యవికారా
ణాం * 'దాండినాయ నే' త్యాదినా నిపాతనాత్సంధుః. రోఢోభువాం తటభువాం
భానో మహుః తటిద్విలసితాని విడంబయంతి. అనుకుర్వంతీత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

మూ. కషణకంపనిర స్తమహాహిభిః త్విణవిమ త్రమతంగజవర్జితైః,
ఇహమదన్న పితైరనుమీయ తే సురగజస్యగతం హరిచందనైః.

వ్యా. కషణేతి. ఇహాదౌ-కషణేన కందూయవేన యః కంపః తేన నిరస్తా
మహాహయో మహాసర్పా యేభ్యస్తైః. త్విణం విమ త్రమతంగజవర్జితైః, మత్తమాతంగ
రహితైః. తుతః? మదన్నపితైః. విరావతమదనీకైరీత్యర్థః. * 'మితాం ప్రాస్య' ఇతి
ప్రాస్యత్వం. హరిచందనైః చందనస్రవైః - సురగజస్య విరావతస్య గతం ప్రాప్తి
రనుమీయతే. (హరిచందనవిశేషజైః కావ్యలింగ మున్నేయం.)

మూ. జలదజాలఘనై రసితాశ్చ నా ముపహత ప్రచయేహ మరీచిభిః,
భవతి దీప్తిరదీపితకందరా తిమిరసంవళితేన వివస్వతః.

౪౭

వ్యా. జలదేతి. ఇహాస్మిన్నగ్ర-జలదజాలఘనైః మేఘబృందసాంప్రైః-అసితా
శ్చ నా మింద్రసీలానాం మరీచిభిః దీధితిభిః. ని. 'భానుః కరో మరీచిః స్త్రీఘంసయో
ర్దీధితిః స్త్రీయా' విశ్వమరః. ఉపహత ప్రచయా విఘట్టితసంఘాతా అత ఏవ అదీపిత
కందరా అప్ర కాశితగచ్ఛారా వివస్వతోద్భిః తిమిరై స్సంవళితా వ్యామిక్రితేన
భవతీత్యుత్పేక్షా.

మూ. భవోభ్య భవన్నపి మునేరిహ శాసనేన
తాత్రే స్థితః పథి తపస్య హతప్రమాదః,
ప్రాయేణ సత్త్విహితార్థక రే విధౌ హి
శ్రేయాంసి లబ్ధుమనుఖాని వినాంతరామైః.

౪౮

వ్యా. భవ్య ఇతి. ఇహాదౌ భవ్యః కాంతో భవన్నపి మునేః వ్యాసస్య శాసనేన
ఆజ్ఞయా తాత్రే పథి త్పత్రియమార్గే, తేజస్వితాయాం స్థితః గృహీతకత్త్ర ఏతేత్యర్థః.

తథా హతప్రమాదః అప్రమత్తస్య తపస్య తపశ్శర, తపస్వీతి * 'కర్తజ్ఞో రో
మంథ తపోభ్యాం వర్తించో' రితి క్యక్. తదంతాద్ధాతోల్లోట్. నచ సర్వభూత
హితకారిణో మే ప్రమాదః కిం కరిష్యతీతి విశ్వసితవ్యమిత్యర్థాంతరన్యాసేనాచా.-
ప్రాయేణేతి. హి యస్తాత్ ప్రాయేణ బాహుశ్చేన. ని. 'ప్రాయోవయస్యనశ నేమృత్యై
బాహుశ్చ తుల్యయో' రితి హేమచంద్రః. కరోతీతి కరః హితార్థస్య కరః తస్మిన్
విధా వ్యాపారే సత్వపి విద్యమానేఽపి శ్రేయాంసి అంతరాయైర్వి నా అబ్రుమసుఖాని
ఆశక్యానీత్యర్థః. అత ఏవ * 'శకధృషేఽత్యాది నా' అసమానకర్తృకేఽపి తుముక్. అ
కారణవైరిణిస్సర్వత్ర సర్వస్యాపి సంతీతి భావః.

మూ. మాభూవన్న పథహరాస్తలేంద్రియాశ్వా
స్సంతాపే దిశతు శివశ్శివాం † ప్రసక్తిమ్,
రక్షంత స్తపసి బలం చ లోకపాలాః

కల్యాణీమధికఫలాం క్రియాం క్రియాసుః.

౫౦

వ్యా. మాభూవన్నితి. తవ ఇంద్రియాణ్యేవ ఆశ్వాః వాజినః తే అపథేన
హరంతీత్యపథహరాః-మాభూవన్-అపంథానం మా వైషురిత్యర్థః. * 'మాజిలుజి'
త్యాశీరణే లుక్. సంతాపే తపః క్లేశే సతి - శివ ఈశ్వరః శివాం సాధీయసిం
ప్రసక్తిం ప్రవృత్తి ముత్సాహం దిశతు దదాతు. కిం చేతి చార్థః. లోకపాలాః
ఇంద్రాదయః తపసి వివయే బలం శక్తిం రక్షంతః కర్థయంత స్సంత ఇత్యర్థః. కల్యా
ణీం సాధ్యం క్రియాం ఆనుస్థానం అధికఫలాం క్రియాసుః కుర్వంతు. కరోతేరాశి
తోట్.

మూ. ఇత్యక్త్వా సపది హితం ప్రియం ప్రియార్హే

ధామ స్వం గతవతి రాజరాజభృత్యే,

సోత్కంఠం కిమపి పృథానుతః ప్రదధ్ధ్యో

సంధత్తే భృశమరతిం హి సద్వియోగః.

౫౧

వ్యా. ఇతీతి. ప్రియార్హే ప్రీతియోగ్య - రాజరాజభృత్యే యత్తే ఇతి
పూర్వోక్తం ప్రియం హితం చ, వచన మితి శేషః. ఉక్త్వా సపది స్వం స్వకీయం
ధామ స్థానం గతవతి సతి-పృథానుతః అర్జునః - సోత్కంఠం సౌత్సుక్యం కిమపి
ప్రదధ్ధ్యో చింతయామాస. తథాహి.-సద్వియోగః సజ్జనవిప్రయోగః-భృశం అరతిం
వ్యథాం సంధత్తే కరోతీత్యర్థః. అర్థాంతరన్యాసః.

మూ. తమనతిశయనీయం సర్వతస్సారయోగః

దవీరహిత మనేకే నాంకభాజాఫలేన,

అకృశమకృశలక్షీ శ్చేతసా శంసితం స
స్వమివ పురుషకారం శైలమభ్యాససాద.

గీ. ౨

ఇతి శ్రీ భారవికృతా కిరాతాజ్ఞసీయే మహాకావ్యే
లక్షీపదలాంఛనే పంచమ స్కర్గము.

వ్యా. తమితి. అకృశా. పూర్ణా లక్ష్య శ్చేతసా యస్య సః అకృశలక్షీరితి
బహువచనాశ్రితో బహువ్రీహిః. ఏవంచేతసా ప్రకృతిభ్యః క'బితి కప్రకృత్యా
నవకాశః. తత్త లక్షీశబ్దస్యైకవచనాంతస్యైక పాదాత్. నాపి 'నద్యుతశ్చే'
త్యస్యావకాశః. ఉరు. ప్రకృతి పాఠసామర్థ్యా దేవ, శైషికస్తు వైభాషిక ఇత్య
విరోధః. సోఽర్జునః సర్వతః సర్వత్ర పారయోగాదుత్కృష్టవస్తుసంబంధాత్.
అన్యత్ర బలియోగాత్. ని. 'సాగో బలే స్థిరాంశేచ న్యాయ్యే క్షీబం వరేత్రి'
ప్రిత్యుభయత్రాప్యమరు. అనతిశయనీయం అనతిక్రమణీయం అనేకేన బహునా
అంకభాజా సమీపగతేన శీఘ్రభావినేతి యావత్. ఫలేన కార్యసిద్ధ్యా. అవిరహిత
మకూన్యం. కార్యసిద్ధే రవశ్యం సాధకవిత్యర్థః. అకృశ మతమం చేతసా ఆశంసితం
ప్రాప్త మిష్టం తం శైలం ఇంద్ర కీలం. స్వమాప్త్యయం. పురుషస్య కారః కర్త తం
పురుషకారం ఉక్తవిశేషవిశిష్టం పురుషమివ అభ్యాససాద అభిజగామ. మాలినీ
వృత్తం. 'ననమయయయతేయం మాలినీభోగిలోక్త' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారిణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతాజ్ఞసీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం పంచమ స్కర్గము.

షష్ఠ స్కంధః.

అన. పార్థ ప్రమత్తిమాసాద్య కిమకరోదిత్యత్రాహః—

మూ. రుచిరాకృతిః కనకసానుమథో పరమః పుమానివ పతిం పతతామ్,
ధృతసత్పథస్త్రిపథగామభితస్సతమాదుగోహ పురుహూతనుతః.

వ్యా. రుచిరేతి. అథో ఆసాదనానంతరం రుచిరాకృతిః సామ్యవిగ్రహః
ధృతసత్పథః అవలంబితసత్పథః. ఆకారానుగుణగుణవానిత్యర్థః. 'యత్రాకృతిస్తత్ర
గుణా' ఇతి సాముక్తికాః. ఉపమానేపి సమానవేతత్. సః పురుహూతనుతో
ర్జునః-కనకవికారాస్సానవో యస్య తం కనకసానుం గరుడసావర్ణ్యార్థమిదం విశే
షణం.*'సముదాయవికారవస్థ్యా'శ్చేతి బహుప్రీహిః, ఉత్తరపదలోపశ్చ. తమింద్ర
నీలం-పరమః పుమాన్విష్ణుః-పతతాం పతత్రిణాం పతింగరుడమివ. త్రిభిః పథిభిర్నచ్చ
తీతి త్రిపథగా భాగీరథి.*'అన్యేవ్యపి దృశ్యత్' ఇతి దప్రత్యయః. ఉపపదసమాసః.
ఉత్తరపదసమాసశ్చ. తాం అభిలోముఖమారుగోహ. ని. 'సమీపాభయతశ్చిమృ
సాకల్యాభిముఖేభిత్' ఇత్యమరః. ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరానజససైతు
దిలేతి లక్షణాత్.

అన. అథాస్య కార్యసిద్ధినిమిత్తాని నూచయన్ మార్గం వర్ణయతిః—

మూ. తమనింద్యవందన ఇవేంద్రనుతం విహితాళినిక్వణజయధ్వనయః,
పవనేరితాకులవిజహ్నుశిఖా జగతీరుహోపవచకరుః కుసుమైః, ౨

వ్యా. తమితి. అళినిక్వణాః జయధ్వనయ ఇవ తే విహితా యైస్తే తథోక్తాః. పవ
నేన వాయునా కురితాః సున్నాః. అతఏవాకులా లోలావిజహ్ను వక్త్రాశ్చ శిఖామాలయ
ఇవ శిఖా అగ్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'శిఖా జ్వాలార్కభా' కేకి శిఖా
కాభాగ్రహళి' ప్రియి వై జయంతీ, జగతీరుహో భూరుహః. క్విన్. అనింద్యా అన
వద్యాః ప్రసిద్ధా ఇత్యర్థః. యే వందినః స్ఫులిపాతకాః త ఇవ తమింద్రనుతం అర్జునం
కుసుమైరవచకరుః, అభినవృషురిత్యర్థః. తేహి రాజప్రవేశే జయశబ్దపూర్వకం కుసుమై
రవకిరంతి.*'ఋచ్చత్వీతా' మితి గుణః. అత్ర కిరతేః వృష్టిర్థత్వాత్ కుసుమానాం
కరణత్వం-విత్తేనాగ్నే తే తు కర్తృత్వమేవ. యథా—కటాక్షన్ వామాక్షి కిరతీతి,
దృశ్యతే చ ధాతునా మర్థభేదా త్కారకవ్యత్యయః. యథా—సింహతేః క్షర
ణాద్ధి కరణయో రథయో ర్ద్రివ ద్రవ్యస్య కర్తృత్వకరణత్వే. యథా—మేఘోపమృతం

సించతీ-సించతీ సామృతైర్వపురితి. అత్ర వాక్యసమాసగతయోరుపమయోః సాధ్య సాధనభావాదంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. అవధూతపంకజపరాగకణా న్దనుజాహ్నువీగలిలవీచిభిదః,

పరిరేభిరేఽభిముఖమేత్వసుఖాః సుహృదస్సఖాయమివతంతురుతః.

వా. అవధూతేతి. అవధూతాః ప్రేరితాః పంకజపరాగకణాః సుప్తే తథోక్తా ఇతి సారభ్యోక్తిః. తనుః నాహ్నువ్యాస్ఫులిలవీః. భిందంతీతి తథోక్తా ఇతి వైఖ్యోక్తిః. సుఖమంతీతి సుఖా స్సుఖస్వర్యా ఇతి మాంకోక్తిః. పచాద్యచ్. మనుకో వాతాః తమన్జనం సుహృదస్సఖానుః సఖాయమివాభిముఖమేత్యాగత్య పరిరేభిరే అలింగితవంతః. నివాతప్రచేతేభిముఖవాయుస్సిద్ధి నూచకః.

మూ. ఉదితోపలస్థులనసంవళితాః

స్ఫుటహంసనారసవిరావయుజః,

ముదమస్య మాంగళికతూర్వకృతాం

ధ్వనయః ప్రతేనురనువప్రమపామ్.

౪

వా. ఉదితేతి. ఉదితోపలేషు ఉన్నతపాపాణేషు స్థలనేన ప్రతిఘాతేన సంవలితాః చుద్దితాః. అత స్తూర్యభూషణవత్ ఘుమఘుమాయమానా ఇత్యర్థః. స్ఫుటైః హంసానాం సారసానాం చ విరాజై ర్యజ్యంత ఇతి తథోక్తాః. క్విప్. అనువప్రం ఆపామధః పతంతీనామితి శేషః. ధ్వనయః అస్యాన్జనస్య - మంగళం ప్రయోజనమేషాం మాంగళికాః. * 'ప్రయోజన' మితి తఖే. తైస్తూర్యైః కృతాం ముదం హర్షం ప్రతేనుః. అత్రాన్యస్యాన్యకార్యకరణాసంభవా త్తూర్వకృత ముత్సదృశీం ముదమితి ప్రతిబింబాత్కేపాన్నిదర్శనాలక్ష్కారః.

మూ. అవరుగ్లతుంగనుగదారుతరౌ నిచయే పురస్సురసరిత్వయసామ్,

గ దదర్శ వేతసవనాచరితాం ప్రణతిం బలీయసి నమృద్ధికరీమ్, ౫

వా. అవరుగ్లేతి. సోఽర్జునః-పురోఽగ్రే. అవరుగ్లతుంగ సురదారుతరౌ భగ్నోన్నత దేవదారుద్రుమే. బలీయసి బలవత్తరే. * మత్వంతాడీయసునిమతో ద్దుక్ - సురసరిత్వయసాం నిచయే పూరే విషయే. వేతసవనేన వాసీరవనేనాచరితాం. ని. 'అథ వేతసేరథాబ్రపుష్ప నిమళశీతవాసీరవంజుళా' ఇత్యమరః. నమృద్ధికరీం శ్రేయస్కరీం, లోకేతథా దృష్టామిత్యర్థః. ప్రణతిం దదర్శ. యా సర్వలోకదృష్టాంతభూతేతి భావః.

మూ. విబభూవ నాలమవలోకయితం పరితిస్సరోజరజసాదుణితమ్,

సరిమ_త్కరీయమివ సంహతిమత్స తరంగరంగి కలహంగకులమ్, ౬

వ్యా. విబధూవతి. సోఽర్జునః-పరితః సరోజరజసా కమలచేణునా అరుణితం, ఉత్తరీయం చ కుంకుమాదినా అరుణితం. సంహతిమత్సంఘవత్ నీరంధ్రమిత్యర్థః. తరంగేషు రంగతి చరతీతి తరంగరంగిభంగశోభిష, పరితః గంగాయాః ఉత్తరీయం స్తనాంశుకమివ స్థితం - కలహంసకులం కౌదంబసమాహం అనలోకయితుం ఆలం ఆత్మర్థం న విబధూవ న శకాక. తత్సేందర్యస్యోద్వేలత్వాదితి భావః.

మూ. దధతి త్నతీః పరిణతద్విరదే ముదితాళియోషితి మదస్రతిభిః,

అధికాంసరోధసి బబంధ ధృతిం మహాతేరుజన్నపిగుణాయమహాన్.

వ్యా. దధతీతి. సోఽర్జునః-త్నతీః త్నతాని దధతి. కుతః? పరిణతా తిర్యగ్దంత ప్రహరిణో ద్వరదా యస్మిన్ తస్మిన్. ని. 'తిర్యగ్దంత ప్రహరితు గజః పరిణతోమత' ఇతి హలాయుధః. మదస్రతిభిః మదధారాభిః ముదితాళియోషితి సంతోషిత శ్రమరవనితే రోధసి అధికాం ధృతిం ప్రీతిం బబంధ. నిశ్చలీకృతవానిత్యర్థః. తథాహి - మహాక జనః రుజక పీడయన్నపి మహాతే గుణాయోత్కర్షణాయ భవతి. మహత్కృతా పీడాపి శోభావహాత్యర్థః. తద్వ్యస్తం గజరుగ్నస్యాపి గోధసః ప్రీతికరత్వమితి భావః.

అనుహేమవప్ర మరుణైస్సమతాంగతమూర్తిభిస్సహచరంపుషుభిః,

సరథాంగనామవనితాం కరుణైరనుబద్ధతీమభిననంద రుతైః.

వ్యా. అన్వీతి. సోఽర్జునః-అనుహేమవప్రం కనకసానుసమీపే. సమీపాథే వ్యయీభావః. అరుణైః కనకకాంతుపరంజనాదితి భావః. పుషుభి మూర్తిభిః. † సమతాం కుల్యూరూపతాం గతం సాదృశ్యా ద్ద్వీపేదనీయమితి భావః. సహధూతం చరం సహచరం ప్రీయం. సహశబ్దస్య పచాద్యంతేన చరశబ్దేన సమాసః. కరుణై ర్దీపైః రుతైః కూజితైః అనుబద్ధతీమస్వప్యంతీం. రథాంగనామ వనితాం చక్ర వాకీం అభిననంద ప్రకృప్తప్రేమ దర్శనాత్ కస్య వా నానంద ఇతి భావః. అత్రి తావ దూర్తీణాం స్వధావశ్యత్వాగేనా రుణ్యస్తీకారా తద్గుణాలంకారః. శ్లో. 'తద్గుణ స్వగుణత్వాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి'రితి ఉత్తమాత్. తన్నూలా చేయం చక్ర వాక్యా స్వకాంతే తరంగభ్రాంతి రితి తద్గుణభ్రాంతిమతో రంగాంగిభావేన సంకరః. మూ. సితవాజినే నిజగదూరుచయశ్చలవీచిరాగరచనాపటవః,

మణిబాలమంభసి నిమగ్నమపి స్ఫురితం మనోగతమివాకృతయః.

వ్యా. సితవాజిన ఇతి. చలవీచీనాం రాగో రంజనం వర్ణాంతరాపాదనం తస్య రచనా క్రియా తత్ర పటవస్సమలాః రుచయః ప్రభాః అంభసి నిమగ్నమపి మణిబాలం

† భంగ సరంగ ఊర్తిర్యా త్రియమిత్యుర్తి శబ్దస్య పుంస్త్రీలింగతాభిధానా దత్ర పులింగతా బోధ్యా.

స్వాశ్రయభూతమితి భావః. మనోగతం స్ఫురితం గోపదివికారం ఆకృతయో భూ
భంగాది బాహ్యవికారా ఇన నితవాజినే అన్యునాయ నిజగతుః జ్ఞాపయామాను
రిత్యర్థః. ఆకృత్యాపి మనోగతం విచక్షణా జానంతీతి భావః.

మూ. ఉపలాహతోద్ధతతరంగధృతం జవినా విధూతవితితం మరుతా,
గుడదర్శకై తకశిఖావిశదం సరితః ప్రహసమివ ఘనమపామ్. ౧౦

వ్యా. ఉపలేతి. ఉపలై రాహతాః అతఏవ ఉద్ధతాశ్చ యే తరంగాస్తైః ధృతం
నిర్మమనిరోధాదితి భావః. జవినా వేగవతా మరుతా వాయునా. పూర్వం విధూతం
కంపితం పశ్చాద్వికృతం విస్తారితం చ తైతకస్య శిఖావదగ్రవతో విశదం. అపాం ఘనం
డిండిరం. ని. 'డిండిగోఽభిక్రఫః' ఇత్యమరః. సరితః ప్రహస మట్టహాసమివే
త్యుత్పేక్షా. సోర్జునో దదర్శ.

బహుబర్హి చంద్రకనిధం విదధే ముదమస్య దానపయసాం పటలమ్.
అవగాఢమీక్షీతుమివేభపతిం వికసద్వీగోచనశతం సరితః. ౧౧

వ్యా. బహ్వితి. బర్హి చంద్రకనిధం మయూరమేచకసదృశం. ని. 'సహ
చంద్రక మేచకా' విత్యమరః. బహ్వనేకం దానపయసాం పటలం. బహవో
మదాంబుబిందవ ఇత్యర్థః. అవగాఢ మంతఃప్రవిష్టం జలార్థమవతీర్ణమిత్యర్థః. *
గాహేః కర్తరిక్తః. ఇభపతి మీక్షీతుం వికసదున్మి త్సరితో విలోచనశతమివే
త్యుత్పేక్షా. అస్యాన్జనస్య ధృతిం ప్రీతిం విదధే చకార.

మూ. ప్రతిబోధజృంభణవిభిన్నముఖీ పులినే నగోరుహదృశా దదృశే,
పతదచ్చమాక్షిమణిప్రకరాగళదశ్రుబిందురివశుక్షివధూః. ౧౨

వ్యా. ప్రతిబోధేతి. ప్రతిబోధః స్ఫుటనం నిర్దాపగమశ్చ తేన యజ్జృంభణం
ఉచ్ఛాసతా జృంభా చ తేన విభిన్నముఖీ విజ్ఞిష్టాగ్రావికృతాస్యా చ అతఏవ పతకా
నిస్సరకా అచ్చః స్వచ్ఛో మాక్షిమణీసాం ప్రకరః స్తోమా యస్యాస్యాతథోక్తాః-
అత ఏవ గళదశ్రుబిందురివ సితేత్యుత్పేక్షా. శుక్తవ్యధూరిక శుక్తవధూః పులినే
శయనీయ ఇవేతి భావః. సగోరుహదృశా అన్యునేన దదృశే దృష్టా. ఆత్ర ప్రతి
బోధాది జ్ఞిష్టపదోపాత్తానాం ప్రకృతాప్రకృతార్థానాం శుక్తవధ్వోశ్చోపమానూప
కయోస్యాధః బాధకౌభావాత్సందేహసంకరాంతరః. తత్సాపేక్షా చాశ్రుగళనో
త్పేక్షేతి తయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. శుచిరపు విద్రుమలతావిటపస్తనుసాంద్రఘనలవనంవళితః,
స్తరదాయినః స్తరయతిస్తభృశం దయితాధరస్య దశనాంశుభృతః.

వ్యా. శుచిరితి. అప్పు జలే-శుచిః స్వచ్ఛః-తమభి సాన్సంక్రృచ్చ ఫేనస్య లవైః శకలైః సంవళితః సంఘటః. విగ్రమలతాయాః విటపః పల్లవః. ని. 'విటపః పల్లవే పిన్దో విస్తారే స్తంబకాఖయో' రితి విశ్వః. స్మరదాయినః కామాద్దీపకస్య-దశనాంశు భృతః దంతకాంతికలితశ్యేత్యర్థః. దయితాధరస్య * 'అధీగఢే'త్యాదివా కర్తృణి వష్టి. భృశం స్మరయతి. స్మ * 'లత్తేన్ ఇతి భూతాగ్నే లట్, * 'మితాం ప్రాప్య' ఇతి ప్రాప్యః. స్మరణాలంకారః.

మూ. ఉపలభ్య చంచలతరంగధృతిం మదగంధముఖితవతాం పయనః. ప్రతిదంతినామివ న సంబుబుధే కరియాదనామభిముఖాస్కరిణః.

వ్యా. ఉపలభ్యతి. సోఽన్యః చంచలతరంగైః ధృతిం తత్సంక్రాంతమిత్యర్థః. మదగంధ ముపలభ్యప్రాణ-పయనః-ఉత్థితవతాం-శోమినితి శేషః. కరియాదనాం కర్యాకాగాణాం యదనాం. కాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః. ప్రతిదంతినామిన అభి ముఖానభియాతానిత్యర్థః. కరిణస్సంబుబుధే దద శ్యేత్యర్థః.

మూ. సజగంమ విస్మయముదీర్ఘ్య పురిస్సహసా సముత్సిపతిషోః ఫణిసః, ప్రహితం దివిప్రజవిభిశ్చ్యైశ్చైశ్చైరిదభ్రవిభ్రమమపాం పటలం.

వ్యా. స ఇతి. సోఽన్యః-పురోగే. సహసా సముత్సిపతిషోః సముత్పతిషు మిహోః. * పతే స్సన్నంతా గుప్రత్యయః. తనిపతి దరిద్రాదిభ్య స్సన ఇడ్వా వక్తవ్యః-ఇతి వికల్పా దిడామః. ఫణిసః - సర్పస్య. ప్రజవిభిః అతిశేషవిభిః. శ్వసీతైః పూతానైః. దివి ఆకాశే ప్రహితం ప్రేరతం. శరదభ్రస్య విభ్రమ ఇవ విభ్రమసాందర్యం యస్య తత్. తద్వచ్చుభ్రం వ్యాపకం చేత్యర్థః. అపాం పటలం పూరం ఉదీర్ఘ్య విస్తయం జగము. అన్రోపమానుప్రాణితా స్వభావోక్తిరలంకారః. మూ. న తితార నై కతివతీరభితిశ్చఫరీపరిస్ఫురితచారుదృశః,

లలితాస్సఖీరివ బృహజ్జఘనాస్సురనిమ్న గాముపయతీస్సరిణః.౧౯.

వ్యా. స ఇతి. సోఽన్యః. నై కతివతీః పులివతీః. అభిః శఫరీణాం మత్స్యినాం పరిస్ఫురితా న్యేన చారువో దృశో యానాం తాః. సురనిమ్న గాం గం గాం ఉపయతీః భజంతీః. ఇణ్యతర్యగిత్యాత్ జీవ. అతివీణ-బృహజ్జఘనాః లలితాస్సఖీరివ స్థితా స్సరిత స్తతార అతిచక్రమ.

మూ. అధిరుహ్య పుష్పధరసమృశ్చైభైః పరితగపరిష్కృతలతలాలతరుభిః,

మనసః ప్రసత్తిమివ మూర్ధ్ని గిరేశ్శుచమానసాదనవనాంతిభువమ్.

వ్యా. అధిరుహ్యతి. సోఽన్యః-అధిరుహ్య అగ్ధాగ్ధిరిమితి శేషః. పుష్పధరేణ సమృశ్చైభైః సతాస్త్ర స్తరుభిః పరితః పరిష్కృతలం భూషితస్వరూపాం. ని. 'అధ

స్వరూపదౌరత్రీ తలమిత్యమరః. సంపరిభావం కనోతా భూషణ ఇతి సుదాగ
మః. శుచిం శుద్ధాం అతఏవ మనసః ప్రసత్తిమివ మూర్తం మనః ప్రసాదమివ
స్థితాం. తథోతా తద్భావోత్పేక్షా. గిరేహార్థిని వనాంశభవ మాసనాద అంత శబ్ద
స్వరూపవచనః. ని. 'అంతోఽన్త్ర్యవసితే మృత్యా స్వరూపే నిశ్చయేంతిక' ఇతి
వై జయంతి.

అనుసానుపుష్పితల తావితతిః ఫలతోరుభూరుహావివి క్తవసః,
ధృతిమూతితాన తనయస్య హారే న్దపనేఽధివస్తుమచలామచలః.

వా. అనుసాన్వితః. అనుసాను ప్రతిసాను-వీసాన్వితవ్యయాభావః. పుష్పితా
స్సంజాతపుష్పాః లతావితతయో యన్తిక్తాః. ఫలతా ఉరుభూరుహా యేషు తాని వివి
క్తాని విజనాని పూతాని వా వనాని యన్తిక్తా తిథోక్తః. ని. 'వివిక్తా పూతవిజనా'
విత్యమరః. అనుతః ఇంద్రకీలః. హరే న్దపనానయ అజ్ఞనస్య తపనే తపశ్చర్యాన్ధం అధి
వస్తుం ఆధిష్ఠాతుం. ధృతి క్రియా-పేక్షయా సమానకర్తృకత్వే యుక్తః. అచలాం
ధృతిం ఉత్సాహమాతతాన. అప్రాచలవిశేషణపద్యాన్య ధృతికర్తృ సాతుత్వత్కా
వ్యలింగములంకారః తల్లక్షణంతు. . . హారోర్వాక్యపద్యా త్వే కావ్యలింగ
ముదాహృతిః. సుతి.

మూ. ప్రణిధాయ తిత్రి విధిభాగధియుగధిభాగః పురాతనమునేర్పునీతామ్,
శ్రీమమూడధావసుకిరం సతిపః కిమివా నాదికిరమాత్తన తామ్.

వా. ప్రణిధాయేతి. అథ తిత్రి విధినా యోగశాస్త్రానుసారేణ ధియు
చిత్తవృత్తిం ప్రణిధాయ ధ్యేయవిషయే నియమా. * 'నేర్గదోత్పాదినా తత్త్వం.
మనితం దధతిః తపస్యత ఇత్యర్థః. పురాతనమునేః అజ్ఞనశ్యేత్యర్థః. అసుకిరం
దుష్కరం తపః కర్తృ-ప్రేమం భేదం నాదధాన చితార. తథాహ-ఆత్మవతాం
మనస్వినాం స్వానుభవవృత్తినాం అనసాదకిరం శ్రాంతివనకం. కిమివ స కించిత్త్యర్థః.
ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. యద్వా పురాతనస్య మనే స్సంబంధిని యనితాం దధతిః
తస్య అసుకిరం తపః ప్రేమం నాదధా.

మూ. శమయకధృతేంద్రియశమైకసుఖశ్శుచిభిర్గుణైరిఘమయంగతిమః,
ప్రతివాసరం సుకృతిభిర్వృద్ధే విములః కలాభిరవ శీతరుచిః. ౨౦

వా. శమయన్వితః. ధృతమింద్రియశమో విషయవ్యావృత్తి రేవైకం ముఖ్యం
సుఖం యేన స తిథోక్తః. అత్ర రామ ఇత్యర్థః. అన్యత్ర ధృతం కృతం మింద్రియాణాం
శమస్సంతాపనివృత్తిన మేకమద్వితీయం సుఖమాహ్లాదశ్చ యేన స తిథోక్తః. శుచిభిర్గుణైర్
గుణైర్మూల్యదిభిః, అన్యత్ర కాంత్యాదిభిః ఆఘోషయం పాపహరం తమః ఆజ్ఞాన
మన్యత్రాంధకారం చ శమయక-నివర్తయక విములః అమలః. పాపరహితః. శుభో

స్వత్ర-సోర్జనః-ప్రతివాసరం సుకృతిభిః సుకృతైః ప్రసాభిరత్యర్థః. * 'త్రియాం క్తిక్' కలాభి కీర్తయచి శ్చంద్ర ఇవ వన్యధే పుణ్యోపచిన్-భూదిత్యర్థః.

మూ. అధరీచకార చ వివేకగుణాదగుణేషు తస్య ధియమస్తవతః,

ప్రతిఘాతినీం విషయసంగరతిం నిరుపప్లవశ్యమనుఖానుభవః. ౨౧

వ్యా. అధరీచకారతే. కింవేతి చాగ్ధః. వివేక స్తుత్వానధారణం సవీవ గుణః తస్మాత్తేన హేతునేత్యర్థః. * 'విభాషగుణే త్రియా'మితి పంచమీ. అగుణేషు కామ త్రోధాదిదోషేషు విషయే. తద్విరోధాత్ నశాసమాసః. ధియం చిత్తవృత్తిం అస్తవతః నివారితవతః తస్మాద్భవస్య-నిరుపప్లవః నిర్బాధశమనుఖానుభవః ప్రతిఘాతినీం సోపప్లవాం-విషయసంగరతిం శబ్దాద్యుపభోగరుచిం అధరీచకార. విషయనిస్సన్నిహం చకారిత్యర్థః. ఉత్కృష్టసుఖలాభస్య ప్రకృప్తవై రాగ్యహేతుత్వాదితి భావః.

మూ. మనసా జనైః ప్రణతిభిః ప్రయతస్సముపేయివానధివతిం గ దివః, గుహజేతరా జయశమా దధతీ బిభరాంబభూవ యుగపన్నమానీ.

వ్యా. మనసేతి. ప్రయతః అహింసాదినిరతః, మనసా ధ్యానేన. జనైః విశిష్ట మంత్రభాషనైః ప్రణతిభి ర్నమస్కారైః. ఏవం మనోవాక్కాయకర్తృభిః. దివోధి పతిం ఇంద్రం సముపేయివాన్ ఉపసేదివాన్ సోర్జనః. సహజేతరా నై సర్గికాగంతు కా-జీయతే అనేనేతి జయః వీరరసః. * 'వీరచ్' ఇత్యచ్. శమ్యతే అనేనేతిశమః-జయశ్చ శమశ్చ జయశమా వీరకాంతరసా దధతీ పుష్లతీ. మహనీ తేజసీ - యుగపద్మి భిరాం బభూవ బభార. * 'భీస్త్రీ భృహువా' మితి వికల్పా దామ్ ప్రత్యయః. స్థువ ద్భావా ద్విత్వం. అత్ర యుగపద్మీరకాంతాధికరణత్వాభిధానా దస్య లోకాన్ముత మహిమత్వం వ్యజ్యతే.

మూ. శీరసా హరిన్తః కినిభస్స వహన్ కృతజన్త్రనోఽభిషణేన జటాః,

ఉపమాం యయావరుణదీధితిభిః పరిమృష్టమూర్ధని తమాంలతరా.

వ్యా. శీరసేతి. హరిన్తః కినిభః మరకతమణికామః. అభిషణేన స్నానేన కృత జన్త్రనః జనితాః. పిశంగీరీతి భావః. జటాః శీరసా వహన్ సోర్జనః-అరుణస్య అనూ రోః దీధితిభిః కిరతైః పరిమృష్టమూర్ధని వ్యాప్తకరీ తమాలతరా ఉపమాం తమాల తరో స్సాదృశ్యం యయావిత్వాగ్ధీయ ముపమా. తరోరాపమ్యాధికరణత్వా త్తదపేక్షయా సప్తమీ.

మూ. ధృతహేతిరప్యధృతజహ్నుమతిశ్చిరితైర్మునీ నధరయన్ శుచిభిః,

రజయాంచకార విరజాన్సమృగాన్కమివేతతే రమయితుంనగుణాః.

వ్యా. ధృతేతి. ధృతహేతి. ధృతాయుధోఽపి అధృతా జిహ్వామతిః కుటిల బుద్ధి ర్యేన సః శుచిభిః నిర్మలైః చరితైః మునీన్ అధరయన్ అధః కుర్వన్-వేషే జైవ భీషణో నతు కర్తృజేతి భావః. కుతః? విరజాః రజోగుణరహితః సోర్జనః మృగాన్ రజయంచకార రమయామాస. రంజేర్ణామృగరమణే నలోపో వ క్తవ్య ఇతి వ క్తవ్యాదనునాసికలోపః † తథాహి—గుణాః శమాదయః కమివ రమయతుం శేషతే కం వశిక ర్థం న శక్నువంతీతి భావః. అంతఃకృద్ధిరేవ హి పరం విశ్వాసబీజం పరస్య-నవేహో నాపి సంస్తవ ఇతి భావః.

అవ. అథాస్య త్రిభిశ్శ్లోకై స్తపస్సిద్ధిమాహానుకూలేత్యాదిభిః.—

మూ. అనుకూలపాలిన మచండగతిః

కిరతా సుగంధి మభితః పవనమ్,

అవధీరితా ర్థవగుణం సుఖశాం

నయతా రుచాం నిచయ మంశుమతః.

౨౫

వ్యా. అనుకూలేతి. అనుకూలపాలినం అనుకూలప్రసారిణం - నతు ప్రతికూల పాలినం అచండగతిం మందగామినం సుగంధిం. గంధస్వేత్వేకదేకాంతగ్రహణేఽపి కపీనాం నిరంకుశత్వాత్సమాసాంత ఇకారః. అథనా శేది దాగంతుకత్వేఽప్యేకవచ నేన సమాసాంతమిచ్చంతి పవన మభితః సర్వతః కిరతా ప్రవర్తయతేత్యర్థః. ఋతు రస్యప్రాప్తః ఆర్ద్రః * 'సమయస్తదస్య ప్రాప్త' మిత్యధికారే 'ఋతో రణీ'త్యన్వి త్యయః. స చాసాగుణః తిగ్రత్వరూపః సోవధీరిత స్తిరస్కృతో యేన తం. అంశు మతో రజః రుచాం నిచయం ప్రభాపటలం-సుఖతాం సుఖస్వర్పతాం నయతా ప్రాప యతా. నయతి ర్ద్వికర్తృకః.

మూ. నవపల్ల వాంజలిభృతః ప్రచయే

బృహత స్తనూ స్తమయతావనతిమ్,

స్త్రుణతా తృణైః ప్రతినిశం మృదుభి

శ్చయసీయతా ముపయతీం వసుధామ్.

౨౬

వ్యా. నవేతి. ప్రచయే పుష్పాపచయప్రసంగే. నవపల్ల వావీవాంజలయః తాన్ నిర్మతీతి తథోక్తా. బృహతః ఉచ్చాక్ తరూక్ అవనతిం నమ్రతాం గమయతా

† యద్యప్యత్ర సిద్ధాంతకాముద్భావం మృగరమణమాఖేటిక మిత్యుక్తైరమణా దన్యత్-రంజయతి మృగాన్ తృణదానేనేత్యుక్తం-తథాపి రమణశబ్దస్య తదర్థకత్వా నంగీకారేణాస్య మూలస్య వ్యాఖ్యానస్య చ ప్రవృత్తిరితి బోధ్యం.

* 'గతిబుద్ధి'త్యాదినా తమాజాం కర్తవ్యం. ప్రతినీశం నిశినీశి. శయనీయతామపయతీం శయనస్థానీభూతా మిశ్యన్. కనుధాం భువం-మృదుభిః తృణైః స్పృణతా ఆచ్ఛాదయతా.

మూ. పతిశైరపేతజలదాన్నభగః పృష్ఠశైరపాం శమయతా చ రజః, స దయాభివేష పరిగాఢకృశః పరిచర్యయానుజగృహే శపసా.

వ్యా. పతిశైరితి. ఆపేతజలదానస్రన్నభగః ఆకాశాల్ పతిశైః అపాం వృషశైః పిందుభిః-రజశ్చ శమయతా. తపసా కర్తృ దయాభువేషే తృణశ్చేషా. దయాభురాపేతుం నూచయతి. పరిగాఢకృశః నియమేనాతిక్రీణః సోఽర్హః పరిచర్యగా ఉక్తవిధయా పుసృషగా అనుజగృహే అనుగృహీతః. అనుగృహోత్త సహకారిత్వ మేవ. ఏవం సగృభూతామహాల్యలింగాత్పచేలిమం తపోఽస్యేతి భావః. అన్యోక్తత్రయస్యాప్యేకవాక్యత్వాదుత్పేక్షిత ప్రధానాలంకారః.

మూ. మహాశే ఫలాయ తదవేక్ష్య శివం వికసన్నిమిత్తనుమం స పురః, స జగామ విస్త్రియవశం వశినాం న నిహంతి ధైర్యమనుభావగుణః.

వ్యా. మహత ఇతి. సోఽర్హః మహాశే ఫలాయ శ్రేయసే సన్యాసుచ-వికసన్ ప్రఫుల్లం తత్సూక్ష్మోక్తం శివం సుఖదం నిమిత్తమేవ కుసుమం-పురోక్తే ఆపేక్ష్య దృష్ట్వా విస్త్రియవశం న జగామ. తథాహి-వశినాం వశీకృతేంద్రియాణాం-ఆనుభావ ఏవ గుణః సః ధైర్యం ధీరతాం ననిహంతి నవిఫలయతి. విస్త్రియాదివికారం నజనయతీత్యర్థః. జనసేవ తపః క్షీయేత. 'తపః క్షరతి విస్త్రియా'దితి స్మరణాదితిభావః.

మూ. తదభూరివాసరకృతం సుకృతైరుపలభ్య వై భవమనన్యభవమ్, ఉపతస్థు రాస్థితవిషాదధియశ్శత్రయజ్వనో వసచరావసతిమ్. ౨౯

వ్యా. తదితి. సుకృతైః తపోభిః కరణైః అధూరిభిః కలిషయైరేవ వాసరైః దివనైః కృతం నిషాదితం తత్సూక్ష్మోక్తం వైభవం విభుత్వం ఆగోఽన్యస్య న భవతీత్యనన్యభవం అన్యస్యాసంభవీత్యర్థః. * పచాద్యజంగో త్రిరపచేన నఖో సమాసః. ఉపలభ్య నిశ్చిన్య-ఆస్థిత విషాదాః ప్రాప్తభేదాః ధయో యేషాం తే తథోక్తాః వసచరాః* 'తత్పురుషేకృతి బహుల' మితి బహులగ్రహణాల్లంక. ఇతేన శతస్యవా మఖానాయజ్వనః శతక్రమోః. ఆత్మసంఖ్యేయ విశేషలాభో యజ్వనన్నిధానాదగంతవ్యః. ని. 'నుజ్జ్వలం విధి నేష్టవా' నిత్యమరః * 'సుయజ్జోర్ద్వనిప్' వసతిముపతస్థుః ప్రాప్తుః.

మూ. విదితాః ప్రవిశ్య విహితానతయ

శ్చిధీలీకృతేధికృతకృత్యవిధౌ,

అనపేతకాల మభిరామకథాః

కథయాంబభూవురితి గోత్రభిదే.

30

వ్యా. విదితా ఇతి. వనచరా ఇత్యనువర్తతే. విదితాః జ్ఞాతాః అనుమతప్రవేశా
స్సంతః ఇత్యర్థః. ప్రవిశ్య-విహితావతయః కృతప్రజామాః అధికృతకృత్యస్య నియుక్త
కర్తృణః తైరతాత్కర్య విధానమప్తానే శిథిలీకృతే సతి-అనపేతకాలమనతిక్రాంత
కాలం యథా. తథా. గోత్రభిదే శక్త్రాయ ఇతి వత్సయాణప్రకారేణ అభిరామకథాః
శ్రవ్యవాచః. * 'చింతిపూజకథికుంభివర్చశ్చ' ఇత్యబ్ధిర్యయః. కథయాంబభూవుః
కథితవంతః. అభిరామాః శ్రుతిమధురాః కథా ఉక్తయః యేషామితి వనచరవిశే
షణం వా.

మూ. శుచివల్క్రవీతతనురన్యతమ

స్తిమిరచ్ఛిదామివ గిరౌ భవతః,

మహతే జయాయ మఘవన్సనఘః

పురుషస్తపస్వతి తపః జగతీమ్.

31

వ్యా. శుచీతి. శుచినా వల్క్రేన వల్క్రేన పితౄణాదితా తనురన్యస్య సః. తిమి
రచ్ఛిదాం నూర్యచంద్రాగ్ని నామన్యతమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్పేక్షా. అనఘః పురుషః-
హే మఘవన్ భవతః గిరౌ ఇంద్రకీలే జగతీం భువం తపః తాపయన్ - మహతే
జయాయ తపస్వతి తపశ్చరతి * 'కర్షణో రోమంధే' త్యాదినా కృజి అట్.

అవ. జయాయ తపస్వతీత్యుక్తం తత్ర యుక్తిమాహుః.—

స బిభర్తి భీషణభుజంగభుజః పృథు విద్విషాం భయవిధాయి ధనుః,

అమలేన తస్య ధృతగుచ్ఛరితాశ్చరీతేన చాతిశయితా మునయః.

వ్యా. స ఇతి. భీషణే ఇతి భీషణా. * నంద్యాదిత్యాల్లప్రత్యయః. తా
చతా భుజంగాచ తావిన భుజౌ యస్య సతతోక్తః. స పురుషః-విద్విషాం భయవిధా
యిత్యర్థః. అమలేన భయంకరం పృథు మహత్ ధనుః చాపం బిభర్తి. అతో జయార్థి
తస్య పురుషస్య చరితేన ఆచారేణ చ చశబ్దస్తన్యః. ధృతాని సచ్ఛరితాని యైస్తే
మునయః అతిశయితాః అతిక్రాంతాః.

అవ. అథాస్య తపస్సిద్ధిం వర్ణయతి:—

మరుతశ్శివా నవతృణా జగతీ విమలం నభో రజసి వృష్టిరపామ్,

గుణసంపదానుగుణతాం గమితః కురుతేఽన్య భక్తిమివ భూతగణః.

వ్యా. మరుత ఇత్యాది. మరుతో వాతాః శివాః సుఖాః-జగతీ పృథివీ నవతృణా
శయనాసనాద్యనుకూలేత్యర్థః. నభః విమలం వే ఘనీహారాదిరహితం-రజసి సతి ఆపాం

వృష్టిః, భవతీతి శేషః. కిం బహునా? అస్య పురుషస్య గుణసంపదా భూతహితాది గుణసంపత్త్యా అనుగుణతాం అనుకూలతాం గమితో వశీకృత ఇత్యర్థః. భూతగణః పృథివ్యాది భూతపంచకం. భక్తిం సేవాం కరుత ఇవేత్యుత్పేక్షా.

మూ. ఇతరేతరానభిభవేన మృగాస్తముపాసతే గురుమివాంతనదః,
వినమంతి చాస్య తరవః ప్రచయే పరవాన్స తేన భవతే వనగః.

వ్యా. ఇతరేతరేతి. కించ మృగాః పశవః తం పురుషం అంతే అంతికే సీదంతీత్యంతనదః అంతేవాసినః శిష్యాః. * 'సత్సా ద్విషే'త్యాదిసా క్విప్. ని. 'ఛాక్రాంతేవాసినా శిష్య' ఇత్యమరః. గురుమివ ఇతరేతరేషామనభిభవేన అక్రోహేణ ఉపాసతే. ప్రచయే పుష్పాపచయే తరవః అస్య వినమంతి. కరిప్రచేయా భవంతీత్యర్థః. అస్యేతి సంబంధ సామాన్యే వృష్టి. కింబహునా? స నగః ఇంద్రకీలః భవతేన త్వయేన తేన పురుషేణ పరవాన్ పరాధీనః. తవేన తస్యాపి విధేయా వర్తత ఇత్యర్థః.

ఉరుసత్త్వమాహ విపరిశ్రమతా పరమం వపుః ప్రథయతీవజయమ్,
శమినోఽపి తస్య నవసంగమనే విభుతానుషంగి భయమేతి జనః.

వ్యా. ఉర్వితి. కించ విపరిశ్రమతా ఆయాసేఽపి శ్రమరాహిత్యం. ఉరు మహత్సత్త్వం అంతస్సారమాహ. దుర్బలస్య శ్రమజయాసంభవాదితి భావః. పరమ ముత్తమం వపుః జయం ప్రథయతీవ. అకారేణైవ జిహ్మత్వం గమ్యత ఇత్యర్థః. శమినః శాంతస్యాపి తస్య నవసంగమనే అపూర్వప్రాప్తే జనో విభుతాయాః ప్రాభవస్యానుషంగి వ్యాపకం నకు హింసత్వానుషంగితి భావః. భయమేతి. శాంతోద్భవం ప్రాభవం గమయతీతి భావః. జనమితి పాతే జనం కర్త ఉపైతీత్యన్వయః.

అవ. అభేద్యశోఽసౌ క ఇతి చేత్త న్న విద్ ఇత్యాహుః.—

మూ. ఋషివంశజస్య యది దైత్యకులే
యది వాన్యాయే మహతి భూమిభృతామ్,
చరత స్తప స్తవ వనేషు గుహా
న వయం నిరూపయితుమస్య గతిమ్.

3౬

వ్యా. ఋషీతి. స పురుషః - ఋషివంశజః-వేతి శేషః, కామరూప. యది యన్యా-దైత్యకులే-జాత ఇతి శేషః. యదివా మహతి భూమిభృతాం రాజ్ఞాం అన్వయే జాతః. తవ వనేషు తవశ్చరణోఽస్యగతిం స్వరూపం - మతమితి పాతే ఇచ్ఛాం-నిరూపయితుం నిశ్చేతుం-వయం-సహంత ఇతి సహః. పచాద్యచ్. నసహః, స్పృశతి శేషః.

అన, అథాపృష్టపరిభాషణాపరాధం పరిహరంతి:—

మూ. విగణయ్య కారణమనేకగుణం

నిజయాథవా కథితమల్పతయా,

అసదప్యదస్సహితమర్హా సి నః

క్వ వనేచరాః క్వ నిపుణా మతయః.

32

వ్యా. విగణయ్యేతి, అనేకగుణం బహుళం ఇంద్రత్వాద్యనేకఫలసాధనయోగ్య మిత్యర్థః. కారణం తపోహపకారణం విగణయ్య విచార్య, అథవా నిజయా నై సగ్ని క్యా అల్పతయా బాలేశ్యనాజ్ఞానేన కథితం అభిహితం నోఽస్మాకం అదః, ఇదం వచ న మిత్యర్థః. అసదప్యసాధ్యసి - సహితం సోఘం. * 'తీషసహే' త్యాదినా వికల్పా దిడాగమః. అర్హా సి యోగ్యో భవసి, తర్హ సదేవ కిం నోక్తం తత్రాహుః. వనేచరాః క్వ? నిపుణా మతయో వివేకబుద్ధయః క్వ? నోభయం సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః. అజ్ఞానం నాపర్యాధ్యతీతి భావః. అర్థాంతరవ్యాసోఽలంకారః.

మూ. అధిగమ్య గుహ్యకగణాదితి త

న్ననసః ప్రియం ప్రియమతస్య తపః,

నిజాగూహ హర్ష ముదితం మఘవా

నయవర్తగాః ప్రభవతాం హి ధియః.

33

వ్యా. అధిగమ్యేతి, మఘవా ఇంద్రః. గుహ్యకగణాత్ వనేచరముహూత్. మనసః ప్రియం ప్రియమతస్యాష్టవక్త్రతపః అధిగమ్యజ్ఞాత్వా గుప్త్యకేతుయా సమా న క ర్తికత్వాన్ క్త్వాప్రత్యయః. ఉదితం త త్తపసో దేవకార్యాగ్ని త్యాదత్పన్నం హ ర్షం నిజాగూహ సంభవత్. తథాపి... ప్రభవతాం ప్రభూతాం ధియో బుద్ధయః నయవర్తగాః - నీతిమార్గానుసారిణ్యః. అన్యథా మంత్రభేదేన కార్యహానిస్సాన్వ దితి భావః.

ప్రణిధాయ చిత్తమథ భక్తతయా విదితేఽప్యపూర్వ ఇవత త్రహరిః,
ఉపలబ్ధమస్య మనసస్థిరతాం సురసుందరీరితి వచోఽభిదధే. 34

వ్యా. ప్రణిధాయేతి, అథ హరింద్రః. చిత్తం ప్రణిధాయ విషయాంతరపరి హరణాత్తస్యవస్థాప్య, తత్ర అస్తిన్నరునే భక్తతయా ఆత్మశ్రద్ధాపత్తయా విదితే నత్యపి. ఉపలబ్ధతే తృతీయా. అపూర్వ ఇతి అవిదితే ఇవే త్యర్థః. పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోనా ఇత్య్యో వైకల్పికత్వా న్నస్తిన్నాదేశః. అస్యాష్టవక్త్ర మనసస్థిరతాం దార్ఢ్యం ఉపలబ్ధం పరీక్షితుమిత్యర్థః. లోకప్రతీత్యర్థమితి భావః. సురసుందరీ దివ్యాంగనాః, ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ వచోఽభిదధే ఉచాచ.

మూ, సుకుమార మేకమణు మర్త్యభిదా
మతిదూరగం యుతమమోఘతయా,
అవిపక్షమస్త్రమపరం కలమ

ద్విజయాయ యూయమివ చిత్తభువః.

౬౦

వ్యా. సుకుమారమితి, మర్త్యభిదా మర్త్య చేది నామరుంతుదా నామస్తాణాం మధ్య
ఇత్యర్థః. * 'యతశ్చ నిర్ధారణ'మితి వస్తీ. అపరమన్యత్ కలమత్. * 'వా బహూనాం
జాతిపరిప్రక్షే డతమన్.' యూయమివ యుష్మత్సదృశమిత్యర్థః. సుకుమారం నతు
కఠినం అన్యత్తు కఠినం భవతి. తథా- ఏకం నతు బహు. తత్తు అనేకం భవతి. తథా
అణునూత్నం నతు స్థూలం. అలక్ష్మ్యలక్ష్మప్రవేశిత్యాదితి భావః. తత్తు లక్ష్మ్యలక్ష్మప్ర
వేశి-అతిదూరగం దూరలక్ష్మ్యభేది, తత్తు సన్నికృష్టలక్ష్మ్యమాత్రప్రభేది. తథా అమా
ఘతయా అమాఘత్వగుణేన యుతం యుక్తం. న కదాచిల్ల త్వదపరాధ్యతీతి భావః.
తత్తు కదాచిల్ల త్వదపరాధ్యతి. తథా-అవిపక్షం అసత్ప్రతీకారం - అన్యద్విద్వదాన
ప్రతీకారం-అస్త్రం చిత్తభువః కామిన్య. కర్తరి వస్తీ. విజయా-అస్తీతిశేషః. న
కించిదస్తీత్యర్థః. అస్త్రోపమాయః పరిష్కూర్తా పరికర ఇతి తయోరంగాంగిభావేన
సంకరః సాభిప్రాయవిశేషగత్వం పరికరః.

అవ, అసామర్థ్యశంకాం వారయతి:—

మూ, భవవీతయే హతబృహత్తమసామవబోధవారి రజనశ్శమనమ్,
పరిపీయమాణమివ వో సకలై రవసాదమేతి నయనాంజలిభిః. ౮౧

వ్యా. భవేతి. భవవీతయే సంసారనివృత్తయే, హతబృహత్తమసాం నిరస్త
మహామోహానాం-యోగినాం సంబంధి రజోగుణ ఏవ రజో ధూళిరితి శ్లిష్టరూపకం.
తస్య శమనం నిరర్తకం అవబోధః తత్త్వజ్ఞానమేవ వారి, తత్-వో యుష్మాకం-అస
కలై రసమక్రైః నయనా న్యేవాంజలయః తైః పరిపీయమాణం నిశ్చేదం గ్రస్యమాన
మిత్యుత్పేక్షా. అవసాదం త్తయమేతి ముక్తానపి బద్ధంతీనాం వః కథమ
సామర్థ్యమితి భావః. అస్త్రోత్పేక్షారూపకయోస్సంకరః.

మూ, బహుధాగతాం జగతి భూతస్యజా

కమనీయతాం సమభిహృత్య పురా,

ఉపపాదితా విదధతా భవతీ

స్మరనద్వయానసుముఖి జనతా.

౮౨

వ్యా. బహుధేతి. కించ - పురా జగతి లోకే బహుధాగతాం నానాముఖేన విప్రకీర్ణాంకమనీయతాం చంద్రాద్యుపమానద్రవ్యగతలావణ్యం - సమభివృత్త్య సం గృహ్య-భవతీః విదధతా సృజతా-భూతసృజా బ్రహ్మణా - జనతా జనసమూహః * 'గ్రామజనబంధుభ్యస్త' లితి తల్. సురసద్వయాననుముఖీ స్వర్గలోకయాత్రా ప్రవణా ఉపపాదితా కృతా. స్వర్గస్యాపి యత్ప్రసాదాత్సర్వలోకాశాస్యత్వం తాసాం వః కథమసామర్థ్యమితి భావః. అత్రాప్సరసాం ప్రకీర్ణలావణ్యసంగ్రహ నిర్మితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభి ధానాదతిశయోక్తిః.

అవ. అథ క్రూర్యాంశమాహః—

తదుపేత్య విఘ్నయత తస్య తపః కృతిభిః కలాసు సహితాస్సచ్చివైః,
హృతవీతరాగమనసాం నను వమ్నఖసంగినం ప్రతి సుఖా విజితిః.

వ్యా. తదితి. త త్తస్మాత్సమర్థత్వాత్కలాసు గీతవాద్యాదిమ కృతిభిః తుకలైః సచివై ర్గంధర్వైః సహితాః సంగతాః ఉపేత్య తస్య పురుషస్య తపో విఘ్నయత విఘ్నవత్కురుత. నిహతేత్యర్థః. విఘ్నవచ్ఛబ్దాన్తత్వంతాత్తత్కరోతీతి జితి లోట్. ణావిష్కవదాహనాన్త తుపోలుక్. న చాశక్తిశంకా కార్యేత్యర్థాంతరన్యాసేనాహ. — హృతేతి. ననుసంబోధనే. హే అప్సరసః! హృతాని వశీకృతాని ఏతరాగాణాం నిస్పృహాణాం ముముక్షూణాం మనాంసి చిత్తాని యాభి స్తాసాం వః యుష్మాకం అప్సరసాం సుఖసంగినం సుఖాభిలాషిణం పురుషంప్రతి విజితిర్విజయః. సుఖా సుఖ సాధ్యానతు దుష్కరా. ఏతేనాయం సుఖార్థీ న ముముక్షురిత్యుక్తం. అర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అథ సుఖసంగిత్యలింగమాహః—

అవిమృశ్య మేతదభిలష్యతి స ద్విషతాం వధేన విషయాభిరతిమ్,
భవవీతయే న హి తథా సవిధిః క్వ శరాసనం క్వ చ విముక్తిపథః.

వ్యా. అవిమృశ్యమితి. హే అప్సరసః! స పురుషః ద్విషతాం శత్రుజాం వధేన శత్రుహననద్వారా - విషయాభిరతిం విషయసుఖం - అతిశయమితి పాశే - అధిక్యం-అభిలష్యతి నాంఛతి. * 'వాగ్రాశేత్యా'దినా శ్యక్ ప్రత్యయః. ఏత ద్విషయాసక్తత్వం అవిమృశ్యం అవిచార్యం. భవవీతిర్న సందేహవ్యమిత్యర్థః. * 'ఋదుపధాచ్చాక్తపిచ్చుతే'రితి క్యప్. హి యస్మాత్-తథా సవిధిః 'సవిధిర్విషణ భుజంగభుజ' ఇత్యాది స్లోకోక్తానుష్టానప్రకారః భవవీతయే ముక్తయే న భవతి. తుత ఇత్యాహ. — శరాసనం భనుః క్వ? విముక్తిపథశ్చ క్వ? పరస్పరం విరుద్ధమిత్యర్థః. న ఖలు హింసాసాధ్యా ముక్తిరితి భావః. అర్థాంతరన్యాసః.

అవ. న చ కాపథయమపి సంభావ్యమస్తాదిత్యాహః—

మూ. పృథుధామ్ని తత్ర పరిజోధి చ మా భవతీభిరస్యమునివద్వికృతిః,
స్వయశాంసివిక్రమవతామవతాంనవధూష్వహూనివిమృశంతిధియః,

వ్యా. పృథ్వితి. పృథుధామ్ని మహాతేజసి తత్ర తస్మిన్ పురుషే విషయే
అన్యమునివదన్యస్మిన్ మునావవ. * 'తత్ర తస్యేవే'తి కలిప్రత్యయః. వికృతిః
కోపవికారశ్చ భవతీభిః మా పరిజోధి మా విజ్ఞాయ, మా శంకితి యావత్. * బుధ్యతేః
కర్తృణి లుక్. మాజ్యోగా దాకిరగోఽదాగమాభావశ్చ. తథాహి.—స్వయశాంస్య
వతాం రక్షతాం యశోధనానామిత్యర్థః. విక్రమవతాం ధియశ్చిత్తాని వధూషు
శ్రీషు విషయే అహూని వ్యసనాని. 'దుఃఖైర్నోవ్యసనేష్యు' మితి వైజయంతీ. న
విమృశంతి న స్మృశంతీత్యర్థాంతరన్యాసః. శ్రీహింసాయశ్శురాణాం యశోహాని
కరత్వాన్న సర్వధా వో హినస్తి స ఇత్యర్థః.

మూ. ఆశంసితాపచితిచారు పురస్సురాణా

మాదేశమిత్యభిముఖం సమవాప్య భర్తః,

లేభే పరాం ద్యుతిమమర్త్యవధూసమూహ

స్సంభావనా హ్యాధిక్యతస్య తనోతి తేజః.

౪౬

వ్యా. ఆశంసితేతి. ఆమర్త్యవధూసమూహః అప్సరోగణః సురాణాం
పురోఽగ్రే ఆశంసితాపచితిభిః అపేక్షితసంభావనాభిః చారు యథాతథా. ని,
'క్షయార్పయోరపచితి' రిత్యమరః. అభిముఖం సమక్షం భర్తః స్వామినః - ఇతి
పూర్వోక్తి మాదేశం నియోగం సమవాప్య అర్థ్య పరాం ద్యుతిం లేభే. ఉచితం
'హ్యేతత్'. తథాహి—అధిక్యతస్య క్వచిదధికౌతే నియత్తస్య సంభావనా స్వామి
కృతా పూజా తేజః కాంతిం తనోతి.

అవ. తతః కిం కృతమిత్యత ఆహః—

మూ. ప్రణతిమథ విధాయ ప్రస్థితాస్సద్గనస్తాః

స్తనభరనమితాంగీరంగనాః ప్రీతిభాజః,

అచలనలినలక్ష్మీహారి నాలం బభూవ

స్తిమితమమరభ ద్ద్రుష్టుమత్క్షాం సహస్రమ్.

౪౭

ఇతి ప్రభారవికృతా కీరాతాద్జనీయే అక్షిపదలాంధనే
మహాకాశ్యే వ్యవస్థస్సర్వః.

వ్యా. ప్రణతిమితి. అథ ప్రణతిం విధాయ సద్దనః ఇంద్రభవనాత్ ప్రస్థితాః
ప్రచలితాః పార్థ విశోభనాయ నిష్క్రింతాః సునభరై ర్మమితాన్యంగాని యాసాం
తాః. * అంగ గాత్రకంఠేభ్యో వ క్తవ్య మితి జీమ్. శ్రీతిభాజః స్వామిసంభావనయా
సంతుష్టాః తాః అంగ నాః-అచలవలినానాం సిరకమలానాం అక్షీం హరతీతి త త్తథో
క్తం. తద్వస్త నోహరమిత్యర్థః. కుతః? స్తిమితం విస్తయాన్నిశ్చలం అమరభర్తరింద్రస్య
అజ్ఞాం సహస్రంకర్తృ-ద్రష్టు మలం సమర్థం న బధూవ. తాసాం సౌందర్యసాగ
రస్యోద్వేలత్వా దితి భావః. అప్రోపమాంశౌరః. తల్లక్షణంతు. —శ్లో. 'స్వతస్సిద్ధే
న భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోషమే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్ల నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం షష్ఠ స్కంధః.

—

న ప్రమ స్సర్గః.

మూ. శ్రీమద్భిస్సరథగజై స్సురాఽగనానాం
 గుప్తానామథ సచివై స్త్రిలోకభక్తుః.
 సమ్మార్చన్నలఘువిమానరంధ్రభిన్నః
 ప్రస్థానం సమభిదధే మృదంగనాదః.

౧

వ్యా. శ్రీమద్భరితి. అథ ప్రస్థానానంతరం. శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః. సహ
 రథగజేన సరథగజాః. వైః. * 'తేన సహ'తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః.
 త్రయాణాం లోకానాం భక్తుః త్రిలోకభక్తు రింద్రస్య. * 'తద్ధితాశ్చ'త్యాదినా
 ఉత్తరపదసమాసః. సచివైర్గంధర్వైః. గుప్తానాం కురాంగనానాం ప్రస్థానం గమ
 నం. అలఘుః మహత్సు విమానరంధ్రేషు విమానానాం రంధ్రేషుకుక్షికుహరేషు
 భిన్నః. ప్రతిధ్వనై రనేకీభూతః అతఏవ సమ్మార్చక వ్యాఘ్రవక్-మృదంగనాదః
 సమభిదధే అదఙ్ఘృ. పారేభ్య ఇతి శేవః. అన్వికాశగ్రే ప్రహర్షిణీవృత్తం. 'హ్ను
 త్'గ్రా శ్రీదశయతి. ప్రహర్షిణీయ' మితి లక్షణాత్.

మూ. సోత్కంఠైరమరగజై రసుప్రకీర్ణా
 నిర్ఘాయ జ్వలితరుచః పురాన్తఃసహోసః,
 రామాణాముపరి వివస్వతస్థితానాం
 నానేదే చరితగుణత్వమాతపత్రైః.

౨

వ్యా. సోత్కంఠైరితి. సోత్కంఠైరవేక్షణోత్సుకై రిత్యర్థః. అమరగజై రసు
 ప్రకీర్ణాదాకీర్ణాత్. జ్వలితరుచః దీప్తకాంతేః మఘాన ఇంద్రస్య పురాదమరావత్యాః,
 నిర్ఘాయ నిర్గత్య. * నిపూర్వాత్ యాతేక్వోల్యవ్. వివస్వతః ఉపరిస్థితానాం రామా
 ణాం ఆతపాశ్రయంత ఇత్యాపత్రాణి వైః. కుషీలియోగవిభాగా త్కప్రత్యయః. చరి
 త గుణత్వం సార్థకత్వం-నానేదే నప్రాపే. తాసాం సూర్యోపరిస్థితత్వేనాతపాభావా
 దాతపత్రాణామసంభవాదితి భావః.

మూ. ధూతానామభిముఖపాతిభిస్సమీరై
 రాయాసాదవిశదలోచనోత్పలానామ్,

అనిశ్యే మదజనితాం శ్రియం వధూనా
ముష్ణాంశుద్యుతిజనితః కపోలరాగః.

3

వ్యా. భూతానామితి, అభిముఖపాతిభిః సమీరైః ప్రతిమలవారైః భూతానామితి దుర్విమిత్తనూచనం. ఆయాపాద్యతిప్రయాపాత్ అవికచేతిపాశే-ఈషన్తుకు లితదృశాం వధూనాం - ఉష్ణాంశుద్యుతిజనితః అతపకృతః కపోలానాం రాగః పాట అత్వం మదేన జనితాం శ్రియం తత్సదృశీం శ్రియమిత్యర్థః. అత ఏవ నిదర్శనాలంకారః. అనిశ్యే అనీతవాత్. వధూనితి శేషః. *అజ్ఞాన్వాన్నయతేః కర్తరి లిట్ ఇకారానుబంధత్వాదాత్త నేపదమ్.

మూ. తిష్ఠద్భిః కథమపి దేవతానుభావా
దాకృష్టైః ప్రజవిభిరాయతం తురంగైః,
నేమీనా మనతి వివర్తనే రథామై
రాసేదే వియతి విమానవత్ప్రవృత్తిః.

౪

వ్యా. తిష్ఠద్భిరితి. కథమపి బాధం. ని. 'కథ మాది తథా ప్యంతం యత్న గౌరవబాధయో' రితి వైజయంతి. దేవతానా మనుభావా త్సమర్థ్యాత్ తిష్ఠద్భిః అపతద్భి రిత్యర్థః. రథవిశేషణ మేతత్. ప్రజవిభి ర్యేగవద్భిః తురంగై రాయతం దూర మాకృష్టైః రథామైః-వియతి-నేమీనాం చక్రధారాణాం. ని. 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమి' రితి యాదవః. వివర్తనే భ్రమణే అనతి విమానవద్విమానానామిత్యుపమా. తత్ర తస్యేవేవతి ప్రత్యయః. ప్రవృత్తిర్గతిరాసేదే ప్రాప్తానదేః కర్తరి లిట్.

మూ. కాంతానాం కృతపులక స్తనాంగరాగే
వక్త్రేషు చ్యుతతిలకేషు మాక్తికాభః,
సంపేదే శ్రమసలిలోద్గమో విభూషా
రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి.

౫

వ్యా. కాంతానామితి. కాంతానాం అపరసాం. స్తనానామంగరాగే కృతపులకః కృతిరోమాంచః. చ్యుతాః ప్రస్ఫుష్టా స్తిలకౌ యేషాం తేషు వక్త్రేషు, మాక్తికాభః శ్రమసలిలోద్గమః స్వేగోచ్ఛేదః విభూషా భూషణం సంపేదే సంపన్నః. కర్తరి లిట్. తథాహి.-రమ్యాణాం స్వభావసుందరాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి. అతః స్వేదస్యాపి భూషణత్వముపపద్యత ఇతి భావః.

మూ. రాజద్భిః పతి మరుతామభిన్న హస్తైః
దుల్కూర్చిస్సుటగతిభిర్ధ్వజాంశుకానామ్,

తేజోభిః కనకనికాపరాజగౌరై

రామామః క్రియత ఇవ స్త సాతిరేకః.

౬

వ్యా. రాజద్భిరితి. సురుతాం పథి ఆకాశే. రాజద్భిః దీప్యమానైః అభిన్న రూపై రవిచ్ఛిన్నాకారైః. ఆతవన ఉల్కానా మర్చింపీవ స్ఫుటగతిని దీప్తమార్గాణి తైః. కనకస్య నికాషో నికషణం తస్య రాజః రేఖా తద్వద్భారై రయతైః. ని. 'కాశోరుణే సితే పీత' ఇతి విశ్వః. ధ్వజాంశుకానాం తేజోభిః ఆయామః తేషా మేవ చైర్ల్యం సాతిరేకః సాతిశయః క్రియతేస్తేన కృత ఇవ-దీర్ఘా ధ్వజపటాః స్యతేజఃప్రసారేణ దీర్ఘతమా ఇవాలక్ష్యం లేఖ్యత్యేక్షా. సాచోల్కాద్యపమాను ప్రాణితా.

మూ. రామాణామవజితమాల్యసాకుమార్యే

సంప్రాప్తే వపుషి సహత్వమాతపస్య,

గంధర్వైరధిగతవిస్తయైః ప్రతీయే

కల్యాణీ విధిషు విచిత్రతా విధాతుః.

౭

వ్యా. రామాణామితి. మాలైవ మాల్యం స్వాస్థ్యే వ్యభో, యద్యా. * ము ధారణ ఇతి ధాతో ర్మల్యతే ధార్యత ఇతి మాల్యం. * 'ఋహలోర్ల్యత్'. తస్య సాకుమార్యం-ఆవజితం యేన తస్మిన్-కుసుమాదపి సుకుమార ఇత్యర్థః. రామాణాం వపుషి-ఆతపస్య. * కృద్యోగే కర్తృణి వస్తీ. సహత ఇతి సహం త్వమం. వచాద్యచ్. తస్య భావస్సహత్వం తత్సంప్రాప్తే సతి అధిగతవిస్తయైః గంధర్వైః-విధాతుర్భృచ్చాణః-విధిషు సృష్టిషు - కల్యాణీ సాధీయసీ ఉపకారకత్వాదితి భావః. విచిత్రతా నానావిధత్వం-ప్రతీయే ఆవగతా జ్ఞాతా, ప్రతిపూర్వా దిగః కర్తృణి లిట్.

మూ. సిందూరైః కృతరుచయస్సహేమకత్యైః

ప్రోతోభిస్త్రిదశగజా మదం త్షరంతః,

సాదృశ్యం యయురదరాంశురాగభిన్నై

ర్వస్తద్భిస్సస్పృశితతప్తపూదైః పయోదైః.

౮

వ్యా. సిందూరైరితి. సిందూరైః నాగసంభవాభైః రాగద్రవ్యైః. ని. 'సిందూరం నాగసంభవ' మిత్యమరః. కృతరుచయః - అలంకృతా ఇత్యర్థః. సహ సేముః కత్యైభిః మధ్యబంధనైః - సహేమకత్యైః. * 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. ని. 'కత్య ప్రోష్ఠే హర్త్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన' ఇత్యమరః. ప్రోతోభిః సప్తభిర్దశాదీభిః. శ్లో. 'కరాత్కటాభ్యాం మేధాచ్చ సేత్రాభ్యాం చ మదస్రతి' రితి బాలకాప్యే. కరాన్నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః. మదం త్షరంతః రన్తంతః - త్రిదశగజాః ఆరుణస్వార్కస్య అంశుకానాం రాగేణ ఆరు

జ్యేన భిన్నైః సంస్పృష్టైః వర్షద్భిః స్ఫురితశతవ్రజైః స్ఫురితతటిత్కైః పయోదైః -
సాదృశ్యం యయు రిత్సుపమాలంకారః.

మూ. అత్యర్థం దురుపసదాదుపేత్య దూరం
పర్యంతాదహిమమయూఖమండలస్య,
ఆశానాముపరిచితామివైకవేణీం

రమ్యోర్మిం త్రిదశనదీం యయుర్బలాని.

౯

వ్యా. అత్యర్థమితి. బలాని సైన్యాని అత్యర్థం దురుపసదాత్ దుస్సహత్ -
అహిమ మయూఖమండలస్య మూర్ఖబింబస్య-పర్యంతాత్ప్రింతాత్-దూర ముపేత్య
అగత్య-ఆశానాం ఉపరిచితాం గుంభితాం ఏకవేణీమిత్యుత్పేక్షా - గంగా
కేశయోః శుక్లకృష్ణరయా సామ్యాసంభవాత్ దిశా మేకవేణీం హరలక్ష్మీమివేతి
కేచిత్. ని. 'మక్తా యష్టిచైచ్చికవేణీ హరభేదా ఇమే మతా' ఇతి. రమ్యా ఊర్మి
యస్తరంగభంగ్యశ్చ యస్యాస్తాం త్రిదశనదీం మందాకినీం యయుః ప్రాపుః.

మూ. ఆమత్రభ్రమరకులాకులాని ధున్వ
న్నద్ధూతే గ్రథితరజాంసి పంకజాని,
కాంతానాం గగననదీతరంగశీత

స్సంతాపం విరమయతిస్త మాతరిశ్వా.

౧౦

వ్యా. ఆమత్రేతి. ఆమత్రైః భగ్నిమరకులైః ఆకులాని ఉద్ధూతాని ఉత్థాపితాని
గ్రథితాని అన్యోన్యసంబద్ధాని చ రజాంసి యేషు తాని పంకజాని ధున్వక్ కంప
యక్-సురభిరిత్యర్థః. గగననదీతరంగైః శీతః-మాతర్యంతరిక్షే శ్వయతీతి మాతరిశ్వా
వాయుః-కాంతానాం సంతాపం విరమయతి స్త. శమయామానేత్యర్థః.

మూ. సంభిన్నైర్విరిభతురీ గావగాహనేన

ప్రాప్యోర్విరసపదవీం విమాసపక్ష్యః,

తత్సూర్వం ప్రతివిదధే సురాపగాయా

వస్త్రాలిస్థలసంపత్తినం పయోభిః.

౧౧

వ్యా. సంభిన్నైరితి. ఇభితురీ గావగాహనేన వాస్త్యశ్వాకలౌడనేన - సంభి
న్నైః సంతుభితైః-సురాపగాయాః పయోభిః కర్తృభిః-పదవీ మనుపదవ్యామిత్యర్థః.
*అక్షణేతం భూతే'త్యాదినా కర్తృప్రవచనీయత్వాద్వితీయా. ఉర్యః విపులాః
విమానస్త్రీః ప్రాప్య సురాణామితి శేషః. తదేన పూర్వం తత్సూర్వమిదం ప్రథ
మం యథా తథా, ఆకౌశగంగాయః తటాభావాదితి భావః. వస్త్రాలిస్థేషు రోడ్ధో

భూమిఁను స్థానానితైః వివర్తనం ప్రత్యావృత్తిః. ని. 'వప్రః పితరి నా సత్త్రిక్షత్రే
రోధసి సామసి'తి వైజయంతీ + ప్రతివిదధే చక్రే ఇత్యతిశయోక్తిః.

మూ. క్రాంతానాం గ్రహచరితాత్పథో రథానా
మత్యగ్రక్షతసుర వేళ్ల వేదికానామ్,
నిస్సంగం ప్రథిభి రుపాదదే వివృత్తి
స్సంపీడక్షుభితజలేషు తోయదేషు.

౧౨

వ్యా. క్రాంతానామితి. గ్రహాశ్చరితాత్ మూర్యాదిభిరాత్రితాత్ - కర్తృణీ
క్తిః. పథః మార్గాత్-క్రాంతానాం నిష్క్రంతానాం అతః శ్చక్రధారా దారు
విశేషః. లేషు మస్త్రైః క్షతా దాతాః సురవేళ్ల వేదికా యైస్తేషాం రథానాం ప్రథి
భిః సేమిభిః చక్రాంతైః. ని. 'చక్రం రథాంగం తస్యాంతే సేమి స్త్రీస్యాత్ప్రథిః
పుమా' నిత్యమరః. సంపీడేన నోద సేన క్షుభితాని జలాని యేషాం లేషు తోయదేషు-
నిస్సంగ మప్రతిఘాతం యథా తథా. వివృత్తిః పరిభ్రమణం ఉపాదదే స్వీకృతేత్యతి
శయోక్తిః స్వభావోక్త్యా సంస్పృజ్యతే. సంభిన్నక్షుభితేతి పాశే-సంభేదో విమర్దః.

మూ. తప్తానాముపదధరే విషాణభిన్నాః
ప్రహ్లాదం సురకరిణాం ఘనాః క్షరంతః,
యుక్తానాం ఖలు మహతాం పరోపకారే
కల్యాణీ భవతి రుజత్స్వపి ప్రవృత్తిః.

౧౩

వ్యా. తప్తానామితి. విషాణభిన్నాః గజదంతక్షతాః. ని. 'విషాణం దంతశృం
గయో'రితి హలాయధః. అత ఏవ క్షరంతః స్రవంతః-ఘనాః-తప్తానాం సురకరిణాం
ప్రహ్లాదం ఉపదధరే చక్రైః. తథాపి. పరోపకారే యుక్తానాం ఆసక్తానాం మహ
తాం సతాం రుజత్స్వపి పీడయత్స్వపి విషయే కల్యాణీ హితకారిణీ ప్రవృత్తిః వ్యా
పారో భవతి ఖల్విత్యర్థాంతరన్యాసో'లంకారః. తతో యుక్తం మేఘానాం గజ
దంతపాటితానా మపి తదాహ్లాదకత్వమితి భావః. (ఘనగ్రహణాద్యతో ఘనా దృఢా
స్తతో నవిశీర్ణాః కింతూపకృతకంత ఇతి తాత్పర్యార్థః.)

మూ. సంవాతా ముహూరినిలేన నీయమానే
దివ్యస్త్రీజఘనవరాంశుకే నివృత్తిమ్,
పర్యస్యత్ప్రభుమణి మేఖలాంశుజాలం
సంజజ్జే యుతకమివాంతిరీయమూర్వోః.

౧౪

+ 'వప్రః పితరికేదారే వప్రః ప్రాకారరోధసా'రితి వైజయంతీ, ఇతి ముంబా
భృత్సకే.

వ్యా. సంవాతేతి. సంవాతా సంవహతా. * వాగలిగంధవయోరితి ధాతో శ్చత్వ ప్రత్యయః. అనిలేన కామి నేవేతి భావః. దివ్యస్త్రీణాం గఘ సేఘ వరం శ్రేష్ఠం యదంశుకం తస్మిక్ నివృత్తిం ఆపసారిం ముచు ర్మీయమానే గతి - పర్యవ్యక్త ప్రసర్వత్ పృథు వికాలం మణిమేఖలాంశుజాలం ఊర్వోర్ముతకం చలనాఖ్యమివ. ని. 'యుతకం సంశయే యుక్తే యాతకే చలనేఽపి చే'తి విశ్వ. అంతరే భవం ఆంత రీయం ఆధోంశుకం. * గహాదిభ్యశ్చేతి ఛప్రత్యయః. ని. 'అంతరీయోపసంవానపరి ధానాన్యధోంశుక' ఇత్యమరః. సంజ్ఞే సంజాతం. జనీధాతోః క ర్తరి లిట్, ఉత్పే ఙ్మలంకారః.

మూ. అప్యార్ద్రీకృతతిలకాస్తుమారపాతైః

ప్రహ్లాదం శిమితపరిశ్రమా దిశంతః

కాంతానాం బహుమతిమాయయుః పయోదా

నాల్పీయా నృహు సుకృతం హి న స్తి దోషః.

౧౧

వ్యా. అపీతి. తుమారపాతైః కీకరవర్తైః. ని. 'తుమరా హినుకీకరా' వితి విశ్వః.

అర్ద్రీకృతతిలకా అపి మార్జితవిశేషకా అపి - శవితపరిశ్రమా-ఆతవ - ప్రహ్లాదం దిశంతః ఆనందకారిణః-పయోదాః-కాంతానాం-క ర్తరి వస్తీ. బహుమతిం తిలకార్ద్రీ కరణదోషేఽపి పరిశ్రమశమనేన ప్రహర్షదానాత్సత్కార మాయయుః. తథాహి- అల్పీయాకా అల్పః దోషః బహుప్రభూతం సుకృతమపకారం న హి న స్తి న నిహంతి. ఆర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మూ. యాతస్య గ్రథితతరంగసైకతాభే

విచ్ఛేదం విపయసి వారివాహజాలే,

ఆలేను స్తి దశవధూజనాంగభాజాం

సంధానం సురధనుషః ప్రభా మణీనామ్.

౧౨

వ్యా. యాతస్యేతి. గ్రథితతరంగం బద్ధో యత్రైకతం తస్య ఆభేవాభా యస్య తస్మిక్ వికలాని పయాంసి యస్తా తస్మిన్విపయసి నిర్జలే. * 'శేషా ద్విభా' షేతి వికల్పాన్న సమాసాంతః. ఉరః ప్రభృతిషు పాత స్తు పయశ్చబద్ధైకవచనాం తస్యైవేతి న కచ్చి ద్విరోధః. వారివాహజాలే మేఘబుంధే విచ్ఛేదం త్రుటిం యాత స్య సురధనుషః ఇంద్రచాపస్య త్రిదశవధూజనాంగభాజాం మణీనాం తదంగసంగి విభూషామణీనామిత్యర్థః. ప్రభాః కాంతయః - సంధానం ఆలేనుః చంద్రః. అత్ర భరణప్రభాణామింద్రచాప సంధానాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తి రలంకారః.

మూ. సంసిద్ధావితకరణీయసన్నిబద్ధై

రాలాపైః పిపతిషతాం విలంఘ్య వీధీమ్,

ఆసేదే దశశతలోచనధ్వజిన్యా

జీమూక్షైరపిహితనానురింద్రకీలః.

౧౭

వ్యా. సంసిద్ధావతి. సంసిద్ధా కార్యసిద్ధివిషయే-ఇతితం భావినా ప్రకారేణ కర్తవ్య మితికరణీయం తేన సన్నిబద్ధః అనంతరకరణీయార్థ సంబద్ధరిత్యర్థః. ఆలాపైరా భాషణైః-ఉపలక్షితయా. ని. 'స్వాదాధాపణమాలాప' ఇత్యమరః. దశశతాని సంఖ్యా యేషు తాని లోచనాని యస్య సః దశశతలోచనః సహస్రాక్ష ఇత్యర్థః. తస్య ధ్వజిన్యా సేనయా-పిపతిపతాం పక్షిణాం వీధిం మార్గం. ని. 'పిత్సంతో నభసంగమా' ఇత్యమరః. * 'తనిపతి'త్యాదినా వికల్పా దిడాగమః. విలంఘ్య జీవనముదకమాయతే బద్ధ్యతే ఏష్యతి జీమూతాః ‡ పృషాదరాదిత్యాత్సాధుః. తైః అపిహితసానుః ఛాది తతిటః. తుంగతట ఇత్యర్థః. ఇంద్రకీలః ఆసేదే స్త్రాప్తః. సదేః కర్తృణి లిట్.

మూ. ఆక్షిణ్ణా ముఖనభినైర్విలాసిసినా

ముద్మూలెస్సుటవిశదాతపత్రఫేనా,

సా తూర్యధ్వనితగభీరమాపతంతీ

భూభక్తుశ్శిరసి నభోనదీవ రేజే.

౧౮

వ్యా. ఆక్షిణ్ణతి. విలాసినాం ముఖనభినైః. ఉపమితసమాసః. ఆక్షిణ్ణా వ్యాప్తా - ఉద్ధూతాన్యూర్ధ్వముత్తిప్తాని స్సుటాన్యసంకుచితాని విశదాతపత్రాణి శ్వేతచ్ఛత్రాణి ఫేనా ఇవ యస్యాస్యా తథోక్తా. తూర్యధ్వనితైః వాద్యనిర్ఘోషైః గభీరం యథా తథా - భూభక్తుః ఇంద్రకీలస్య శిరసి ఆపతంతీ సా సేనా నభోనదీవ రేజే.

మూ. సేతుత్వం దధతి పయోముచాం వితాసే

సంరంభాదభిపతతో రథాక్ జవేన,

అనిన్యర్మియమితరశ్చిభుగ్నఘోణాః

కృచ్ఛేణ క్షీతిమవనామినస్తురంగాః.

౧౯

వ్యా. సేతుత్వ మితి. పయోముచాం వితాసే సేతుత్వం దధతి సతి-సంరంభా దాటోపాజ్ఞవేన అభిపతతః వేఘబృందమధరీకృత్య ధావత ఇత్యర్థః. తథా భూతాక్ రథాక్ నియమితైః ఆకృష్టైః రత్నభిః ప్రగ్రహైః భుగ్నః ఆకుంచితాః ఘోణాః ప్రోధాః యేషాం తే. ని. 'కుంచితం నతం, ఆవిధం కుటిలం భుగ్నం వేత్రితం వక్రమి త్యపి' ఇతి. 'కిరణప్రగ్రహా రక్షి' ఇతి 'ఘోణాతు ప్రోధమత్రియా'మితి చామ రః. అవనమంతీత్యవనామినః అవనతపూర్వకాయః తురంగాః - కృచ్ఛేణ మహతా ప్రయాసేన క్షితిమానిన్యరితి స్వభావోక్తిః.

‡ జీవనస్యోదకస్య మూతః పుటబంధో యేషామితి ముంబాబుస్తకే.

మూ. మాహేంద్రం నగమభిః కరేణవర్యాః

పర్యంతసిఖిజలదా దివః పశంతః,

సాదృశ్యం నిలయచనిష్క్రికంపపత్నై

రాజగుర్జరలనిధిశాయిభిర్నగేంద్రైః.

౨౦

వ్యా. మాహేంద్రమితి. మాహేంద్రం నగమభిః ఇంద్రకీలాభిముఖం.*

‘అభిఃపరిత’ ఇత్యాదినా ద్వివీమా. దివః అంతరిక్షే పశంతః ఆపశంతః - పర్యంత
స్థితాః పార్వస్థాః జలదాః యేషాం తే కరేణుషు వర్యాః కరేణువర్యాః శ్రేష్ఠా
ఇత్యర్థః. *‘సనిధారణ’ ఇతి షష్ఠీసమాస ప్రతిషేధా త్సప్తమితి యోగవిభాగా
త్సప్తమీ సమాసః. నిలయనే స్థానే నిష్క్రికంపపత్నైః సశ్చలపత్నైః జలనిధిశాయిభిః
నగేంద్రైః మైనాకాదిభి సాదృశ్యం అజగుర్జరీత్యుపమా.

మూ. ఉత్సంగే నమవిషమే సమం మహాద్రేః

క్రాంతానాం వియదభిసాతలాఘవేన,

ఆమూలాదుపనదిస్తైక తేషు లేభే

సామగ్ర్యం ఖురపదవీ తురంగమాణామ్.

౨౧

వ్యా. ఉత్సంగ ఇతి. మహాద్రేః ఉత్సంగే మూర్ధవి యత్సమవిషమం సమం చ
విషమం చ తస్మైక్ సమవిషమే నిష్నాన్నతే. ద్వంద్వైకవద్యావః. వియదభిసాత
లాఘవేన గగనసంచారపాటవేన సమమేకరూపమాగోహవహోహరహితమిత్యర్థః.
క్రాంతానాం గచ్ఛతాం తురంగమాణాం ఖురపదవీ ఖురపత్నీః - ఉపనది నదీ
సమీపే*‘అవ్యయాభావ’శ్చేతి నపుంసకత్వాద్భిస్వత్వం. స్తైకతేషు ఆమూలాదుల
మారభ్య-దివ ఆరభ్యేతి యావత్. సమగ్ర్య భావః సామగ్ర్యం సాకల్యం భావే
వ్యుత్థే + లేభే. స్తైకతా దన్యత్ర నిష్పేక్షా గగనసంచారేణ సమఖురస్పర్శభావా
ద్విచ్ఛిన్నా ఖురసరణిః-స్తైకతే సన్యత్ర సమత్వాదవిచ్ఛిన్నేత్యర్థః.

మూ. సద్ధానం నిపతితనిర్ఘరాసు మంద్రై

స్సమ్మూర్చస్పృతినినదై రధిత్యకాసు,

ఉద్గీర్ణైర్ఘనరివశంకయా మయూరై

స్సోత్కంఠం ధ్వనియమశ్రువే రథానామ్.

౨౨

వ్యా. సద్ధానమితి. సద్ధానం సశబ్దం నిపతితాః నిర్ఘరాః ప్రవాహాయాను

+ మాతంపిచ్చేతి పితృదేవ జీషి సిద్ధే గౌరాదిషు మాతామహీశబ్దపాఠాత్.
పితృప్రయుక్తస్య జీషోఽనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్. జీషభావః. ఆతపీనాహ వామనః,
‘వ్యుత్పత్తిర్మరణాదీకాశో బహుల’ మితి.

తాను. ని. 'ప్రవాహా నిర్ఘోషో యర' ఇత్యమరః. అధిత్యకాను నగోర్ధ్వభూమిషు.
ని. 'భూమి రూర్ధ్వ మధిత్యకే' త్యమరః. * 'ఉపాధిభ్యా' మిత్యాదినా త్యక
స్యిత్యమః. మంద్రైః గంభీరైః. ని. 'కలో మంద్రస్తు గంభీర' ఇత్యమరః. ప్రతి
నివదైః ప్రతిధ్వవైః - సస్పూర్షక్ వర్ధమానః-రథానాం ధ్వనిః ఘనరవశంకయా
గర్జితభ్రమేణేతి భ్రాంతి మదలంకారః. * ఉద్యోవైః మయూరైః సోత్కంఠం ఉప
శుశ్రువే. శ్రుతః శృణోతేః కర్తృణి లిట్.

మూ. సంభిన్నామవిరళపాతిభి ర్మయూఖై

రీలీలానాం భృకముపమేఖలం మణీనామ్,

విచ్ఛిన్నామివ వనితా నభోఽంతరాళే

వస్రాంభస్సుమివలోకయాంబభూవుః.

౨౩

వ్యా. సంభిన్నామితి. అవిరళపాతిభిః నిరంతరప్రసారిభిః ఉపమేఖలం-కటకే
ష్విత్యర్థః. ని. 'అథ మేఖలా, శ్రోణిస్థానేఽద్రికటకే కటిబంధే సబంధన' ఇతి
యాదవః. నీలానాం మణీనాం మయూరైః భృశం సంభిన్నాం ఏకీభూతాం-అతఏవ
నభోఽంతరాళే విచ్ఛిన్నామివ స్థితామిత్యుత్ప్రేయి. వస్రాంభస్సుమితి ప్రస్థోదక
ధారాం వనితాః అవలోకయాంబభూవుః. వస్రాంభస్సుమితేః స్వచ్ఛాయపరిత్యాగేన
ఇంద్రనీలమణికాంతిస్వీకారరూపతస్సజోతాపితావిచ్ఛేదోత్ప్రేక్షేతి తయోరంగంగి
భావేన సంకరః. తేన చ విచ్ఛేదభ్రమరూపా భ్రాంతియాక వ్యజ్యతే.

మూ. ఆనన్నద్విపదవీమదానిలాయ

క్రథ్యంతో ధిమమవమత్య ధూర్గతానామ్,

నవ్యాజం నిజకరిణీభి రాత్తచిత్తాః

ప్రస్థానం సురకరిణః కథంచిదీమః.

౨౪

వ్యా. ఆనన్నేతి. ధురంగతాస్తేషాం ధూర్గతానాం నియంతృజాంధియమవ
మత్య అవజ్ఞాయ-అనన్నాయాం ద్విపదవ్యాం వనగజమార్గే యో మదానితః తస్మై
క్రథ్యంతః తంప్రతి కుప్యంతః * 'క్రథగ్రపే'త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.
సవ్యాజం కపటం నిజకరిణీభిః ఆత్తచిత్తాః ఆకృష్టచిత్తాః సురకరిణః దేవనాగాః -
ప్రస్థానం గమనం కథంచిత్ కష్టేన ఈమః అభీశమః.

మూ. సీగంద్రం పథిషు రజో రథాంగనుష్ఠం

పర్యవస్యన్నవసలిలారుణం వహతీ,

ఆతేనే వనగమానాని వాహినీ సా

ఘర్జంతతుభిరదలేవ జహ్నుకన్యా.

౨౫

వ్యా. నీరంధ్రమితి. నీరంధ్రం సాంద్రం పథిషు రథాంగైశ్చక్తైః నున్నం ప్రేరితం ని. 'నుత్తమన్నాస్తనిష్ఠ్యాత విదక్షి ప్రేరితా స్సయా' ఇత్యమరః. పర్యస్యత్ ప్రసర్వత్ నవసలిమివ అరుణం రజః వహంతీ సా వాహినీ నేనా - ఘర్జంతే ప్రావృషి తుభిరజలా కలుషాదకేత్యర్థః. జహ్నుక వ్యాగం గేవ-వనాని ఫలపుష్పప్రధానాని చ తాని గహనాని జీర్ణారణ్యాని చ తాని వనగహనాని ఆతేనే వ్యానతే. అత్ర సమాసగతవాక్యగతోపమయోస్సజాతీయయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. సంభోగత మగహనామథోపగంగం
 విభ్రాణాం జ్వలితమణీని సైకతాని,
 అధ్యూషుశ్చ్యుతకుసుమాచితాం సహాయా
 వృత్రారేరవిరళశాద్వలాం ధరిత్రీమ్.

౨౫

వ్యా. సంభోగేతి. అథ వృత్రారే రింద్రస్య సహాయః సచివాః గంధర్వాః - ఉపగంగం గంగాయాస్సమీపే. అవ్యయీభావస్య నపుంసకత్వాద్ధృిస్వత్వం. సంభోగ తమగహనాం ఉపభోగయోగ్యతనాం - జ్వలితాః మణయో యేషు తాని సైకతాని విభ్రాణాం-భృషాః కర్తరి లలక్ష్మనచ. చ్యుతైః స్వతః పతితైః కుసుమైరాచితాం వ్యాప్తాం అవిరళా స్సాంద్రాః శాద్వలాశ్చాదప్రాయప్రదేశాః యస్యాంతాం ధరిత్రీం అధ్యూషుః అధిశ్ఠాః. వసతేర్యజాదిత్వాత్సంప్రసారణం. అత్ర ధరిత్రీవిశేషగపదార్థానామధివాసపేతుత్వా దనేకపదార్థపేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. భూభర్తుస్సమధికమాదధే తతోర్వాః
 శ్రీమత్రాం హరిసఖవాహినీని వేశః,
 సంభక్తా కిమసులభం మహోదయానా
 ముచ్చాప్రియం నయతి యదృచ్ఛయా హి యోగః.

౨౬

వ్యా. భూభర్తురితి. తదా హరిసఖవాహినీనివేశః గంధర్వసేనాజిరం. 'నివేశ క్విలిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి కాశ్యతః. భూభర్తుః ఇంద్రకీలస్య-ఉర్వాః సమధికం పూర్వస్తా దభ్యధికం యథా తథా శ్రీమత్రాం శ్రియమిత్యర్థః. † అదధే జనయామాస. తథాహి - మహోదయానాం మహాత్మ నాం సంభక్తా సమ్యక్సేవాయాం. సంసక్తావీతి పాఠే సమ్యస్సంబంధే ఇత్యర్థః. కిమసులభం న కించిద్దుర్లభమిత్యర్థః. యతః యదృచ్ఛయా దైవాత్ యోగోఽపి ఉచ్చాప్రియముత్కర్షం నయతి. అత్ర ప్రకృత యదృచ్ఛాయోగస్యోత్కర్షార్థాధాయకత్వాభిధానాద ప్రకృతభక్తియోగస్యో

† మత్వంకోత్తరభావప్రత్యయస్య మకుప్ప్రత్యయప్రకృత్యర్థార్థకత్వనియమాదితి భావః.

కర్మవ్యాధాయకత్వం కైముత్యన్యాయేనాపతతితి ప్రాకరణికాదప్రాకరణికసిద్ధిరూపా
 థాపత్తిరలంకారః, తదుక్తం.—శ్లో. 'ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్త వస్త్రస్యదాప
 తేత్, కైముత్యన్యాయతస్స స్వాదర్థాపత్తిరలంక్రియే'తి.

మూ. సామోదాః కుసుమతరుక్రియో వివిక్తా

స్సంపత్తిః కిగలయశాలినీ లతానామ్,

సాఫల్యం యయురమరాంగనోపభుక్తా

స్సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషామ్.

౨౭

వ్యా. సామోదా ఇతి. సామోదాః ససారభాః-కుసుమప్రధానా స్తరవః-కాక
 పార్శవాదిభు ద్రవ్యవ్యుత్తయః. తేషాం శ్రియస్సమృద్ధయః. 'వివిక్తాః విజనప్రదేశాః. ని.
 'వివిక్తవిజనచ్చన్న నిశ్శలకా స్తథా రహ'ఇతి, 'వివిక్తా పూతవిజనా' ఇతి చామరః.
 కిగలయశాలినీ నవపల్ల వయతా లతానాం సంపత్తిః - ఏతా అమరాంగనోపభుక్తా
 స్సత్యః సాఫల్యం యయుః, తథాహి—యయా లక్ష్మ్య కరణేన పరేషాం ఉపకురుతే.
 లక్ష్మీవానితి శేషః. సా లక్ష్మీః నాశ్యేతి భావః. పరేషామిత్యత్త అనుకరోతి భగ
 వతో నారాయణస్యేత్యాది వత్ క్రియాదోగేఽపి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ.

మూ. క్లాంతోఽపి త్రిదశవధూజనః పురస్తా

ల్లీనాహిశ్వసితవిలోలపల్లవానామ్,

సేవ్యానాం హతవిసయైరివావృతానాం

సంపర్కం పరిహరతి స్త చందనానామ్.

౨౮

వ్యా. క్లాంత ఇతి. క్లాంతోఽపి త్రిదశవధూజనః - పురస్తాదగ్రే లీనానాం
 సంక్రితానాం అహీనాం శ్వసితైః నిశ్వాసైః వితోలాః పల్లవా యేషాం తేషాం
 చందనానాం సంపర్కం-హతవిసయైః ఖలైః ఆవృతానాం సంభృతానాం సేవ్యానాం
 ప్రభూతాం సంపర్కమివ పరిహరతి స్త. దుష్టవద్దుష్టసంపృష్టా గుణాధ్యా అపి
 త్యాజ్యా ఇతి భావః.

మూ. ఉత్సృప్తధ్వజకుఠకంకటా ధరిత్రీ

మాసీతా విదితనయైః శ్రమం వినేతుమ్,

ఆక్షిప్తద్రుమగహనా యుగాంతవాతైః

పర్యస్తా గిరయ ఇవ ద్విపా విరేజః.

౨౯

వ్యా. ఉత్సృప్తేతి. ఉత్సృప్తాః ఆక్షిప్తాః ధ్వజాః కుఠా ఆస్తరణానికంకటా
 స్తనుత్రాణి చ యేభ్యస్తే. ని. 'ప్రవేశ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుఠోద్వయో'రితి,
 'ఉరచ్చదః కంకటో జాగరః కవచోఽస్త్రియా' మితి చామరః, విదితనయైః శ్రమభిజ్ఞైః

యంతృభిః-శ్రమం క్లమం విశేతుమపశేతుం ధరిత్రీమాసీతాః నివేశ్యమానా ఇత్యర్థః.
ద్విపాః యుగాంతవాలై రాక్షిప్తాని ఉద్భృతాని ద్రుమాణాం గహనాని వనానియే
భ్యస్తే-పర్యస్తాః విపర్యాసీతాః గిరయ ఇవ విరేజాః. శుశుభిరే.

మూ. ప్రస్థానశ్రమజనితాం †విధాయ నిద్రా
మాముక్తే గజపతినా సదానపంకే,
శయ్యాంతే కులమలినాం త్షణం విలీనం

సంరంభచ్యుతమివ శృంఖలం చకాశే.

30

వ్యా. ప్రస్థానేతి. గజపతినా ప్రస్థానశ్రమేణ జనితాం నిద్రాం విహాయ,
అముక్తే అతఏవ సదానపంకే గజమదయుక్తే, శయ్యాంతే శయనీయదేశే త్షణం
విలీనం అలినాం మధుపానాం కులం. ని. 'మధులి ణ్మధుపాలిన' ఇత్యమరః. సంరం
భేణ ఉత్థానసంభ్రమేణ చ్యుతం భ్రష్టం శృంఖలం నిగళమివేత్యుత్పేక్ష. ని. 'అభ
శృంఖలా, అష్టకో నిగళోఽస్త్రీస్యా' దిత్యమరః. చకాశే శుశుభే.

మూ. ఆయన్తస్సుసరిదోఘుదధవరా
సంప్రాప్తం వనగజిదానగంధిరోధః,
మూర్ధానం నిహితశితాంకుశం విధున్వక్
యంతారం న విగణయాంచకార నాగః.

31

వ్యా. ఆయన్త ఇతి. వనగజదానగంధోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం రోధః పరకూల
మిత్యర్థః. సంప్రాప్తం గంతుం-ఆయన్తః ఉద్యుక్తః ప్రయత్నం కర్వాణ ఇత్యర్థః.
*యసు ప్రయత్న ఇతి ధాతోః కర్తరిక్తః. కింతు సురసరిదోఘేన గంగాప్రవా
హేణ రుద్ధం వర్త్యయస్య సః నాగో గజః-నిహితః దత్తః శితస్తీక్షః అంకుశః
యన్తిక్త తం. ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణిః స్త్రియా' మిత్యమరః. మూర్ధానం
విధున్వక్-రోషేదితి భావః. యంతారం న విగణయాంచకార.

మూ. ఆరోఘస్సమవనతస్య పీతశేషే

సాశంకం పయసి సమీరితే కరేణ,

సమూర్జన్నరుణమదస్త్రీతీ కపోలా

సస్యందే మద ఇవ శీకరః కరేణోః.

32

వ్యా. ఆరోఘిరితి. సమవనతస్య జలపానార్థమాసతపూర్వకాయస్య కరేణోః
గజస్య. ని. 'కరేణు రిభ్యాం స్త్రీ శేభ' ఇత్యమరః. కరేణ పీతస్య శేషే పయసి -

ఆరోధుః హస్తపకాత్ సాశంకం సభయం-సమీరితే ఓస్తే సతీర్థ్యః. కిరః అంబు
కణః-అరుణే మదస్య సుతీ మదధారే యయో స్తా కపోలా సమ్మార్జకా ప్రమృజకా
* 'మృజేరజాదా సంక్రమే విభాషా వృద్ధి ర్యక్తవ్యేతి వృద్ధిః. † మద ఇన సస్యంఢే
సుప్రావ. మదసంపృక్తస్య మదసావర్ణ్యా స్తదోపమా.

మూ. ఆఘ్రాయ తుణమతిత్వవ్యతాపి రోషా

దుత్తీరం సహితవివృత్తలోచనేన,

సంపృక్తం వనకరిణాం మదాంబునేత్రే

ర్నాచేమే హిమమపి వారి వారణేన.

33

వ్యా. ఆఘ్రాయేతి. అతిత్వవ్యతాప్యతిపిసాసలాపి తుణమఘ్రాయ రోషా
దుత్తీరం పరతీర. విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. నిహితే వివృత్తే ఘ్రాణ్ణి తే లోచనే
యేన తేన ప్రతిగజదిదృక్షయేతి భావః. వారణేన హిమం శీతలమపి వనకరిణాం
మదాంబునేత్రః దానధారాభిః సంపృక్తం వారి నాచేమే న పీతమిత్యర్థః. * చము
అదన ఇతి ధాతోః కర్తృణి లిట్.

మూ. ప్రశోచ్ఛితస్స దసురభీణి నిమ్నగాయాః

క్రీడంతో గజపతయః పయాంసి కృత్వా.

కింజల్కవ్యవహితతామ్రదానరేఖై

రుత్రేరుస్సరసిజగంధిభిః కపోలైః.

34

వ్యా. ప్రశోచ్ఛితతి. క్రీడంతో విహరంతః - గజపతయః నిమ్నగాయాః
గంగాయాః పయాంసి ప్రశోచ్ఛితభిః తురద్భిః మదైః సురభీణి కృత్వా కింజల్కైః
శేషైః వ్యవహితా స్తిరోహితా స్తామ్రా స్తామ్రవర్ణా దానరేఖా మదరాజయోయేషు
తైః అత ఏవ సరసిజగంధిభిః-కపోలైః ఉపలక్షితా స్సంతః ఉత్తేరు ర్నిర్జగుః. అత్ర
మదసరసిజగంధయోస్సమయోర్వినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిరంతరంకారః. ఏతేన
గజానాం నిమ్నగాయాశ్చ పరిమళవ్యర్థయాంతస్సంరంభో వ్యజ్యతే.

మూ. అక్షీరం బలరజసా ఘనారుణేన

ప్రక్షోభైస్సపది తరంగితం తటేషు,

మాతంగోన్నధితసరోజరేణుపింగం

మాంజివం వసనమివాంబు నిర్భభాసే.

35

వ్యా. అక్షీర మితి. ఘనారుణేన సాంద్ర లోహితేన. విశేషణసమాసః. బలరజసా
సేనాపరాగేన-అక్షీరం-సపది ప్రక్షోభైః అలోడ్యైః. తటేషు తీరేషు తరంగితం సంజాత

† సంక్రమః, నుణవృద్ధినిషేధహేతుః. ప్రత్యయః, కిత్ ణిచ్ఛేతి యావత్.

తరంగం. *తారకాదిత్వాదితచ్-యద్వా తరంగవత్ప్రకృతం. *మత్వంతా తత్కరోతీతి
 చిచి కర్తృణి క్తః. జావిష్ఠవద్భావాన్తతుపోలుక్. తథా మాతంగైః - ఉన్నథితానాం
 బలితానాం సహజానాం రేణుభిః పింగం పిశంగం అంబు. మంజిష్ఠయా మహారజ
 సేన రక్తం మాంజిష్ఠం. తేన రక్తం రాగాదిత్యచ్. వసనమివ నిర్భభాసే-మాంజిష్ఠ
 మిత్వత్త కాశేయ మితి వా పాఠః. తత్ర * 'కోశాడధి'తి సంభూతార్థే కోశశబ్దా
 డ్ధా. ని. 'కాశేయం క్రిమికోశోత్థ' మిత్వమరః.

మూ. శ్రీమద్భిర్నియమితకంధరాపరాంతై
 స్సంసక్తైరగురువసేషు సాంగహరమ్,
 సంప్రాపే నిస్సృతమదాంబుభిర్జేంద్రైః
 ప్రస్యందిప్రచలితగండైలశోభా.

31

వ్యా. శ్రీమద్భిరితి. శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః-నియమితాః కంధరాః అపరాం
 తాః చరమపాదాగ్రాణి చ యేషాం తైః. ని. 'అపరః పశ్చిమః పాద' ఇతి వైజయం
 తీ. అగురువసేషు సాంగహరం సాంగవిక్షేపం యథా తథా-సంసక్తైః - నిస్సృతాని
 ప్రచలితాని మదాంబూని యేభ్యః తైః గజేంద్రైః-ప్రస్యందినః జలస్రావిణః - ప్రచ
 లితాయే గండజైలాస్ఫుటోపలా స్తేషాం శోభా సంప్రాపే స్పాప్తా. కర్తృణి లిట్. ని.
 గండజైలాస్ఫుటాః స్థూలూపలా గిరే రిత్వమరః. అత్రావ్యశోభాస్పాప్త్యసంధ
 వా తత్త్వదృశి శోభేతి ప్రతిబింబాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః.

మూ. నిశ్చేషం ప్రశమిత రేణువారణానాం
 స్తోతోభిర్నదజలముజ్జతామజస్రమ్,
 ఆమోదం వ్యవహితేభూరిపుష్పగంధం
 భిన్నైలాసురభిమువాహ గంధవాహః.

32

వ్యా. నిశ్చేషమితి. గంధం వహతీతి గంధవాహో వాయుః * 'కర్తృణ్యచ్.'
 స్తోతోభిస్సప్తమదనాడీభిః-ఆజస్రం నిశ్చేషం యథా తథా ప్రశమితః రేణుశ్చేష
 తత్ మదజలముజ్జతాం వర్షతాం వారణానాం సంబంధినం. వ్యవహితే సిరస్కృతః
 భూరిః బహులః పుష్పగంధో యేన తం-భిన్నాః పుల్లః ఏలాలతావిశేషాః. ని. 'పు
 థ్యీకాచంద్రబాలైరే'త్వమరః. తత్ప్రస్పాణి చైలాః. ని. 'పుష్పే జాలిప్రభృతయః
 స్వలింగా ప్రీతయః ఫలే' ఇత్వమరః. భిన్నైలావత్సురభిం ఘ్రాణేంద్రియతర్పణ
 మిత్వపమా. పరిమళమామోదమువాహ వహతి స్త.

మూ. సాదృశ్యం దధతి గభీరమేఘఘోషై
 దన్నిద్రక్షుభితమృగాధిపశ్రుతాని,

ఆతేను శ్చకితచకోరసిలకంతా

స్కచ్చంతానమరమహేభబృంహితాని.

30

వ్యా. సాదృశ్యమితి. గంభీరమేఘఘోషైః సాంద్రగర్జితైః సాదృశ్యం దధ తీత్యుపమా. ఉదాహరణే శ్చత్వప్రత్యయః * 'వానపుంసక స్త్యే'తి వికల్పాన్నమభావః. ఉన్నిద్రాః బృంహితశ్రవణాదేవ ప్రబుధాః క్షుభితాః సంరభాశ్చ యే మృగాధిపాః తైః స్రుతాని ఆకర్ణితాని-నతు ప్రతిబుద్ధానీతి భావః. అమరమహేభబృంహితాని మహాంతశ్చ తే ఇభా గజాశ్చేతి మహేభాః అమరాణాం మహేభాః. తేషాం బృంహితాని గర్జితాని-కచ్చంతా సమీప ప్రదేశాక్. ని. 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్చస్తథావిధ' ఇత్యమరః. చకితాః గర్జితశంకయా సంభ్రంతాః చకోరాః పక్షి విశేషః సీలకంతాః మయూరాశ్చ యేషు తాక్ తథాభూతాక్ ఆతేనుః బ్రాంతిమ దంతకారః.

మూ. శాఖావసక్తకమనీయపరిచ్ఛదానా

మధ్వశ్రమాకులవధూజనసేవితానామ్,

జన్తే నివేశనవిభాగపరిష్కృతానాం

లక్ష్మీః పురోపవనజా వనపాదపానామ్.

31

ఇతి శ్రీభారవికృత కిరాతాద్భునీయే లక్ష్మీపదలాంఛనే

మహాకావ్యే సప్తమస్కర్గః.

వ్యా. కాభేతి. పరితః ఛాద్యతే అనేనేతి పరిచ్ఛదః పరికరః వసనాధరణా దిః * 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణే'తి ఘప్రత్యయః. * 'ఛాదేర్ణై ఓద్యుప్రపర్గ స్త్యే'తి హ్రస్వత్వం. శాఖాను అవసక్తాః కమనీయాః పరిచ్ఛదాః యేషాం తేషాం - అధ్వని శ్రమః తేన ఆకులైః పీడితైః వధూజనై స్సేవితానాం విభాగైః అవాసభూమి విచ్ఛేదైః-పరిష్కృతానామంతకృతానాం * 'సంపరిభ్యామి'త్యాడినా నుట్. వన పాదపానాం అరణ్యవృక్షాణాం-పురే యదుపవనం కృత్రిమవనం తత్రజాతా పురోప వనజా లక్ష్మీః జన్తేజాతా. అత్రాన్యస్యాన్యలక్ష్మీసంబంధాసంభవా తత్సదృశీతి సాదృ శ్యాక్షేపాదసంబంధవద్యస్తు సంబంధనిబంధనేయం నిదర్శనాః. వసంతతిలకావృత్తం శ్లో. 'ఉక్తా వసంతతిలకా తథజాజగౌగ' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదనాకృతప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతాద్భునీయవ్యాఖ్యానాయాం

ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం సప్తమస్కర్గః.

అష్టమ స్సర్గః.

అవ. ఇత్థం సేనానివేశముపకర్ణ్య ఆధునా శుష్పాపచయం వర్ణయతి.—

మూ. అథ స్వమాయాకృతమందిరోజ్జ్వలం
జ్వలన్మణివ్యోమసదాం సనాతనమ్,
నురాంగనా గోపతిచాపగోపురం
పురం వనానాం విజహీర్షయా జహుః.

౧

వ్యా. అథేతి. అథ నివేశనానంతరం-నురాంగనాః ఆపురసః-స్వమాయయా
స్వేచ్ఛాచితేషేణ కృతైః నిర్మితై మందిరైః ఉజ్వలం దీప్తం-జ్వలంతః మణయః య
స్మిన్ తత్-వ్యోమసదాం గంధర్వాణాం సనాతనం సదాతనం *సాయంచర'మిత్యా
దినా భవార్థే ట్యుల్-తుడాగమశ్చ. గౌర్వజ్రం స్వగోవా, తత్పరిరింద్రః తచ్ఛాప
సవర్ణాని గోపురాణి యస్య తత్తథోక్తమిత్యుపమా. పురం నగరం వనానాం విజహీ
ర్షయా వనాని విహర్తుమిచ్ఛయా *కర్తృణి వష్టి. జహుః తత్యజాః *జహితేర్లట్. ఆత్ర
జ్వలం జ్వలదితి పురం పురమితి చాసకృద్వ్యంజనద్వయావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః.
అన్యత్ర తచైవ పరీత్యా ద్వృత్త్యనుప్రాస ఇతి తయోరుపమాయాశ్చ సంస్పృష్టిః. అస్మిన్
సర్గే వంశస్థం వృత్తం. 'జతే తు వంశస్థ ముదీరితం జరా' వితి లక్షణాత్.

మూ. యథాయథం తాన్మహితా నభిశ్చరైః

ప్రభాభి రుద్భాసితశైలవీరుధః,
వనం విశంత్యో వనజాయ తేక్షణాః
క్షణద్యుతీనాం దధు రేకరూపతామ్.

౨

వ్యా. యథాయథమితి. యథాయథం యథాస్వం-స్వకీయ మనలిక్ర మ్యేత్యర్థః.
ని. 'యథా స్వేతు యథాయథ' మిత్యమరః. *యథా స్వే యథాయథం' ఇతి నపుం
సకత్వ నిపాతేన ప్రాస్తవ్యం. నభిశ్చరైర్గంధర్వైః-మేఘైశ్చ సహితాః ప్రభాభిః స్వ
దీప్తిభిః ఉద్భాసితాః శైలవీరుధో యాభిస్తాః-తాః పురోక్తాః వనజాయ తేక్షణాః
పద్మవికాసతోచనాః క్రియః వనం విశంత్యః-క్షణం ధృతిర్యాసాం తాసాం క్షణ
ద్యుతీనాం విద్యుతాం - ఏకరూపతాం సమానరూపతాం దధుః. ముహుర్ముహంత
రాశే తాసాం స్ఫురణస్య క్షణికత్వాదితి భావః, క్లేషానుప్రాణితేయముపమా. క్లేష
ఏవేతి కేచిత్. ఉభయథాప్యనుప్రాసేన సంసర్గః.

మూ. నివృత్తవృత్తోరుపయోధరక్లమః
 ప్రవృత్తనిర్వాది విభూషణారవః,
 నితంబినీనాం భృశమాదధే ధృశిం
 సభః ప్రయాణాదవనౌ పరిక్రమః.

3

వ్యా. నివృత్తేతి. నివృత్తః గతః వృత్తస్య వర్తమానస్య ఉరుపయోధరక్లమో యస్మిన్ సః. పాదప్రక్షేపణేషు విక్రాంతిసంభవాదితి భావః. కించ, ప్రవృత్తో జాతో నిర్వాది విభూషణానాం నూపురాదీనామారవో యస్మిన్ సః. అవనౌ పృథివ్యాం - పరిక్రమః సంచారః నితంబినీనాం స్త్రీణాం సభః ప్రయాణాద్భృశమధికం * 'పంచ మివిభక్తే' ఇతి పంచమి. ధృశిం శంతోషమాదధే. అత్ర విశిష్టపరిక్రమస్య ధృత్యాధానపీఠుత్వాత్కావ్యలింగ మలంకారః.

ఘనాని కామం కుసుమాని బిభ్రతఃకరప్రచేయాన్యపహాయశాఖనః,
 పురోఽభిరస్తే సురసుందరీజనై ర్యథోత్తరేచ్ఛా హిగుణేషు కామినః.

వ్యా. ఘనానీతి. ఘనాని సాంద్రాణి నతు విరళాని కరప్రచేయాని హస్తగ్రహ్యణీ న తూచ్ఛాని. * 'కృత్వైర్విరధికార్థవచనే' ఇతి తృతీయాసమాసః. కామం కుసుమాని బిభ్రతః నవకుసుమితాః-కాఖినః తయాః అపహాయ-సురసుందరీజనైః పురోఽగ్రతః అభిరస్తే అభిసృతం. * భావే లిట్. తథాహి-కామినః గుణేషుతి శయేషు విషయే ఉత్తరముత్తరం యథోత్తరం * వీష్వాగ్నేఽవ్యయిభావః. యథోత్తరమిచ్ఛా యేషాం తే యథోత్తరేచ్ఛా, ఉత్తరోత్తరాభిలాషుకా హి. అత్ర పరికరోత్థాపితోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మూ. తనూరలక్తారుణపాణిపల్లవాః

స్ఫురన్నఖాంశూవృక్షరమంజరీభృతః,

విలాసినీబాహులతా వనాళయౌ

విలేపనామోదహృతాస్సిషేవిరే.

౪

వ్యా. తనూరీతి. విలేపనానాం ఆమోదేన హృతా ఆకృష్టా వనాళయౌ వనభృంగాః, తనూః కృతాః - అలక్ష్మై రరుణాః పాణయ ఏవ పల్లవాః యాసాం తాః స్ఫురంతః నఖాంశూనా ముత్కరాః పుంజా ఏవ మంజర్యః తాః బిభ్రతీతి తథోక్తాః. * క్లిప్. విలాసినీనాం బాహవ ఏవ లతాః తాః - సిషేవిరే. అత్ర సమస్తవస్తువిషయ సావయవరూపకమలంకారః. పాణ్యాద్యవయవేషు పల్లవాదీనాం బాహుషు అతానాం చ రూపజాదితి,

మూ. నిషీయమానస్తబకా శిలీముఖై రశోకయస్త్రిశ్చలబాలపల్లవా,
విడంబయంతీ దదృశే వధూజనై రమందదప్టుష్టకరావధూననమ్.

వ్యా. నిషీయమానేతి. శిలీముఖైః అభిభిః. ని. 'అభిభాణా శిలీముఖా' విత్య
మరః. నిషీయమానః స్తబకః గుచ్ఛో యస్యాస్యా. చలా బాలపల్లవా యస్యాస్యా.
అత ఏవ అమందం దృఢం దప్తః ఓష్ఠో యస్మిన్ తత్ కరావధూననం కరకంపనం
విడంబయంతీ అనుకుర్వతీ. స్తబకపానేనోష్ఠదంశనం పల్లవచలనేన కరావధూననం
చానుకుర్వతీత్యర్థః. ధూణోఽన్యంతా ల్లవ్యత్. జీచి ధూణో ప్రీణో ద్భుగ్వక్తవ్య
ఇతి సుగాగమః. అశోకయస్త్రిః అశోకకాఢేత్యర్థః. వధూజనైః దదృశే దృష్టా. అత్ర
విడంబయంతీతి ప్రస్తుతాశోకాభావిశేషణధూతోపమామహిమ్నా అప్రస్తుత
నాయితాప్రతీతేస్సమాసోక్తి రలంకారః. తదుపాపితమైవోపమయాంగాభిభావేన
సంకీర్యతే.

అవ. అథ కాచిన్తనుపాక్రాంతాం కాంచదాహ.—

కరా ధూనానా నవపల్లవాకృతీ వృధాకృథా మానిని మాపరిశ్రమం,
ఉపేయుషీ కల్పలతాభిశంకయా కథన్వివృతస్త్రస్యతి వట్పదావలిః.

వ్యా. కరాచితి. మానపరిహారేణ మధుపాశ్రయణేషు న కశ్చిద్బాధ ఇత్యాశ
యేన సంబోధయతి—హే మానినితి. నవపల్లవస్య ఆకృతిరివ ఆకృతిర్యదౌరిత్య
పమా-తా కరా ధూనానా *ధుఖః క్రైయాదికాత్కర్తరి లటశ్చానచ్. వృధా వృద్ధం
పరిశ్రమం మాకృథాః మాకురువ్య. కరోతేరాశ్రితకే మాజి లుక్. వృధాత్వే
హేతుమాహ. కల్పలతాభిశంకయా కల్పవల్లభమేణేతి భ్రాంతిమదలంకారః. ఉపే
యుషీ ఉపగతా వట్పదావలిః-కథన్న. ఇతః త్రస్యతి విభేతి. నత్రస్యత్యేవేత్యర్థః.
*వాభ్రాశే'త్యాదినా వికల్పాత్ శ్లక్ ప్రత్యయః. అత్ర కాంతాపరిశ్రమవైయగ్ధ్య
రూపకార్యస్య వట్పదావలిః కల్పవల్లభమనిబంధనత్రాసాభావరూపకారణేన సమగ్ర
నాత్కారణేన కార్యసమర్థనమాపోఽర్థాంతరన్యాసః. స చ భ్రాంతిమతాంగాని
భావేన సంకీర్ణస్సన్నపమయా సంసృజ్యతే.

అవ. అథ కాచిత్సఖీ కాంచిత్రప్రణయకుపితామాహ.—

మూ. జహీహి కోపం దయితోఽనుగమ్యతాం
పురోఽనుశేతే తవ చంచలం మనః,
ఇతి ప్రియం కాంచిదుపేతుమిచ్ఛతీం
పురానునిశ్యే నిపుణస్సఖీజనః.

౮

వ్యా. జహీహితి. ప్రియ ముపేతుం స్వయమేవానుసర్తుం-ఇచ్ఛతీం. *ఆచ్ఛీన
ద్యోయు'మితి వికల్పాన్నమభావః. కాంచిన్నాయితాం నిపుణః చిత్తజ్ఞః సఖీజనః

కోపం జహీహి త్యజ. * 'అచహ' వితి వికల్పాదీకారాదేశః. దయితః-అనుగమ్యతా మనుస్త్రియతాం. ఉభయత్రాపి స్త్రాగ నాయాం లోబ్. అన్యథా చంచలం అస్థిరం తవ మనః, పురోనుకేతే అగ్రే సుశయిష్యతే, అనుతప్ప్యత ఇత్యర్థః. * 'యావత్పురా నిపాతయో గ్లబ్. ఇతి లబ్. ఇత్యనేన ప్రకారేణ పురా పూర్వమేవ అనునిన్యే ప్రసాదయామాసు.

అథ చతుర్థిః కాలాపకమాహ,--

మూ, సమున్నతైః కాశదుకూలశాలిభిః

పరిక్వణత్సారసప జ్జీమేఖలైః,

ప్రతీరదేనైస్సృకశత్రచారుభి

ర్విభూషితాః కుంజసముద్రయోషితః.

౯

వ్యా, సమున్నతైరితి, సమున్నతైః కాశాని ఆశ్వవాలకుసుమాని దుకూలానీన తైః కాంత ఇతి తథోక్తైః. సారసప జ్జీయో మేఖలా ఇవ తాః పరిక్వణంత్వో యేషు తే తైః. స్వేషం కశత్రాణి శ్రోణ్య ఇవ చారవ స్తైః. ని. 'కశత్రం శ్రోణి భార్యయో' రిత్యమరః. ప్రతీరదేనైః తటప్రదేనైః - విభూషితాః కుంజసముద్ర యోషితః వననద్య ఇత్యర్థః. సురరాజయోషితాం మనాంపి జహ్రురితి సంబంధః. అత్ర తీరాదీనాం కశత్రాద్యౌపమ్యావ్యోషిచ్ఛబ్దసామర్థ్యాచ్చ నదీనాం యోషిదౌ పమ్యం గమ్యతే.

మూ, విదూరపాతేన భిదాముపేయుష

శ్చ్యుతాః ప్రవాహదభితః ప్రసారిణః,

ప్రియాంకశీతా శుచిమాక్తికత్విషో

వనప్రహసా ఇవ వారిబిందవః.

౧౦

వ్యా, విదూరేతి, విదూరాత్పాతేన భిదాం భేదం. * 'షిద్ధిదాదిభ్యోక్' ఇత్యక్ ప్రత్యయః. ఉపేయుషః ఉపగతాత్ ప్రవాహచ్చ్యుతాః అత ఏవ ఆభితః ప్రసారిణః ప్రసర్పంతః ప్రియాణామంకః ఉత్సంగ ఇవ శీతాః శీతలాః - శుచీనాం మాక్తికానాం త్విష ఇవ త్విషో యేషం తే. కించ వనస్య ప్రహసా ఇవ స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా. వారిబిందవశ్చ అగ్రోపమయోరుభయోరుత్ప్రేక్షయాశ్చ సంసృష్టిః.

మూ, సుఖిజనం ప్రేమ గురూకృతాదరం

నిరీక్షమాణా ఇవ నన్రుమూర్తయః.

స్థిరద్విరేఖాంజనశారితోదరై

ర్విసారిభిః పుష్పవిలోచనైర్లతాః.

౧౧

వ్యా. సభీతి. ద్వా రేఫా వర్ణవిశేషా యస్మిన్ స ద్విరేఫః. భ్రమరశబ్దస్తేన తదగ్ధో లక్ష్యతే. ద్వ్యక్షరం మానమితి విదధాతీతి భావ్యకారః. సిరాః నిశ్చలాః ద్విరేఫా ఏవాంజనాని తైః. కారితాని శబరీకృతాని ఉదరాణి యేషాం తైః. ని. 'కారశ్శబలవాతయో' రితి విశ్వః. విసారిభిః విస్తృతైః - పుష్పజ్యేవ విలోచనాని తైః. ప్రేష్టా గురూకృతః ఆదరో యస్మిన్ కర్తృణి తత్తథా కాంతాజనం సభీజనం నిరీక్షమాణాః పశ్యంత్య ఇవ సిథితా ఇత్యుత్పేక్షా. కుతః? నమ్రమూర్తయః అవన తాంగ్యః లతాశ్చ. ఆత్మ రూపకోత్పేక్షయోస్సంకరః.

మూ. ఉపేయషీణాం బృహతీరధివ్యకా

మనాంసి జహ్రుస్సురరాజయోషితామ్,

కపోలకాషైః కరిణాం మదారుణై

రుపాహితశ్యామరుచశ్చ చందనాః.

౧౨

వ్యా. ఉపేయషీణామితి. మదేన ఆరుణైః అవ్యక్తరాగైః. ని. 'అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణ' ఇత్యమరః. కరిణాం కపోలానాం కాషైః కషణైః ఉపాహితశ్యామరుచః జనితకృష్ణవర్ణా ఇతి తగ్గుణాలంకారః. చందనాః మలయజాశ్చ. ని. 'గంధనానో మలయజో భద్రశ్రీశ్చందనోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. బృహతీః అధివ్యకాః ఊర్ధ్వ భూమిః ఉపేయషీణాం గురరాజయోషితాం మనాంసి జహ్రుః. ఆత్మ చతు శ్శ్లోక్యాం నద్యాదీనాం విశిష్టానామేవాపసరోమనోహరణహేతుత్వోక్త్యా కావ్య లింగమలంకారః.

మూ. స్వగోచరే సత్యపి చిత్తహరిణా

విలోభ్యమానాః ప్రసవేన శాఖరామ్,

సభశ్చరాణాముపకర్తుమిచ్ఛతాం

ప్రియాణి చక్రః ప్రణయేన యోషితః.

౧౩

వ్యా. స్వగోచరమితి. చిత్తహరిణా మనోహరణ. శాఖినాం ప్రసవేన పుష్ప జాతేన. విలోభ్యమానాః ఆకృప్యమాణాః. తత్త్ర స్పృహయాశన ఇత్యర్థః. యోషితః అప్సరసః-స్వగోచరే స్వవిషయే సత్యపి-ఆత్మ హస్తేనైవ గ్రహీతుం శక్త్యైవ సీత్యర్థః. ప్రసవ ఇతి శేషః. ఉపకర్తుం పరిచరితుం ఇచ్ఛతాం ప్రనూనాదిదానేన ప్రీయం చిక్షీర్షతాం సభశ్చరాణాం గంధర్వాణాం ప్రణయేన హేతునా ప్రియాణి ఆభిలషి తాని, మహ్యవిద మపచిత్వ ప్రయచ్ఛే త్యేవమాదీని చక్రః. స్వకర గ్రాహ్యమపి ప్రసవం స్వకాంతప్రియాగం తిస్థియమాన మేవాగ్రహీషురిత్యర్థః.

మూ. ప్రయచ్ఛతోఽచ్చైః కుసుమాసి ముగ్ధాని

విపక్షగోత్రం దయితేన లంభితః,

న కించిదూచే చరణేన కేవలం

లిలేఖ బాష్పకులలోచనా భువమ్.

౧౮

వ్యా. ప్రయచ్ఛతేతి. కుసుమాని ప్రయచ్ఛతా. *దాణో యచ్ఛాదేశః. దయితేన ఉచ్చైః విపక్షగోత్రం సపత్నీ నామధేయం లంభితా ప్రాపితా-తన్నామ్నా ఆచూతేత్యర్థః. ని. 'నామ గోత్రం కులం గోత్ర' మితి కాశ్యపః. అతఏవ-మానిసి న కించి దూచే. * క ర్తరి లిట్. కింతు కేవలం బాష్పకులలోచనా సతీ చరణేన భువం లిలేఖ. గోత్రస్థలనజనితేర్హ్యానిమిత్తనిర్వేదాదితి భావః. తదుక్తం దశరూ పకే.—శ్లో. 'త త్త్విజ్ఞానాపదీర్హ్యాదేర్ని ర్వేదస్సాన్వితమాననా, తత్ర చింతాశ్రు నిశ్వాసవైవగ్లోచిచ్ఛాసదీనతా' ఇతి.

మూ. ప్రియేఽపరా యచ్ఛతి వాచమున్ముఖం

నిబద్ధదృష్టిశ్శిథిలాతులోచ్చయా,

నమాదధే నాంశుకమాహితం వృథా

వివేద పుష్పేషు న పాణిపల్లవమ్.

౧౯

వ్యా. ప్రియ ఇతి. వాచం యచ్ఛతి దదతి సమాలపతి సతీత్యర్థః. * దాణ శృత్యప్రత్యయః. పాశ్చాత్యాదినా యచ్ఛాదేశః. ప్రియే నిబద్ధదృష్టిః అతఏవ ఉచ్చభీ శిథిలః శ్లథః ఆకులశ్చలశ్చ ఉచ్చయో నీబంధో యస్యాస్మా. ని. 'నారీ కట్యంకుక గ్రంథో నీనిస్సన్య దుచ్చయో ప్యథేతి మార్తండు. ఆపరా అన్యాస్త్రీ అంశుకం న సమాదధే నబబంధ. రాగపారవశ్యాదితి భావః. పుష్పేషు వృథా మోఘం ఆపీతమాహోపితం అసానే ప్రసారితమిత్యర్థః. పాణిపల్లవం చ న వివేద. ప్రియాసక్తచిత్తతయేతి భావః. ఏషాచ ప్రగల్భా నాయకౌ పాణిపల్లవమిత్యర్థ ఆన్యతరసాధక బాధక ప్రమాణాభావాదుపమాదూపకయోస్సందేహసంకరః.

మూ. సలీలమాన కలతాంతభూషణం

నమానజంత్యా కుసుమావతంసకమ్,

స్తనోపవీడం నునుదే నితంబినా

ఘనేన కశ్చిజ్ఞఘనేన కాంతయా.

౧౬

వ్యా. సలీలమితి ఆసక్తాః తగ్నా తతాంతాః పల్లవా ఏవ భూషణం యస్మిన్ కా తత్ పల్లవైస్సనా గ్రథితమిత్యర్థః. కుసుమావతంసకం పుష్పకేఖరం కాంతద త్తమితి భావః. సలీలం సమానజంత్యా కిరసి ప్రతిదధత్యా * 'దంశసంజస్యంజాంశపీ'తి నలోపః. కాంతయా కశ్చిత్ స్తనాభ్యాముపవీడ్య స్తనోపవీడం * 'సప్తమ్యాంచే'త్యా దినా ణముల్పత్తియః. నితంబినా ప్రశ సనితంబవతా * ప్రశంసాయామినిః. ఘనేన నిబిడేన జఘనేన. ని. 'ప్రశ్నాన్నిలంబః శ్రీకట్యాః క్షీణేతు జఘనం పురి' ఇత్యమరః. నునుది నున్ను, ఔత్సక్యాతిరేకాదితి భావః. ఏషాచ ప్రగల్భాన నాయకౌ.

అవ. అథ యుక్తేనాహ. —

మూ. కళత్ర భారేణ విలోలనీవినా
గళద్దుకుల స్తనశాలినోరసా,
వళివ్యపాయస్సుటరోమరాజినా
నిరాయతత్వా దుదరేణ తామ్యతా.

౧౭

వ్యా. కళత్రేతి. విలోలనీవినా గాత్రోన్నమనాద్విశిష్టత్రుగ్రంథినా-కళత్ర భారేణ శ్రోణిభారేణ. ని. 'కలత్రం శ్రోణిభార్యయో 'రిత్యమరః. తథా గళత్ స్రంసమానం దుకులం యాభ్యాం తాభ్యాం స్తనాభ్యాం కాలత ఇతి తథోక్తేన ఉరసా-తథా-వళివ్యపాయేన భంగినిశ్చత్వా స్సుటా రోమరాజిర్యస్తి తేన-నిరాయ తత్వా త్ప్రసారితత్వా త్తామ్యతా తనూభవతా ఉదరేణ చ ఉపలక్షితయా. స్వభావోక్తి రలంకారః.

మూ. విలంబమానాకుల కేశపాశయా

కయాచిదావిష్కృత బాహుమూలయా,

తరుప్రసూనానపదిశ్య సాదరం

మనోధినాథస్య మనస్సమాదదే.

౧౮

వ్యా. విలంబమానేతి. విలంబమానః విస్రంసమానః ఆకులః విలులితశ్చ కేశ పాశో యస్యా స్తయా-ఆవిష్కృతబాహుమూలయా దర్శితకక్షప్రదేశయా కయా చిత్యా తయా తరుప్రసూనాని ఆపదిశ్య. ప్రసూనగ్రహణం వ్యాజీకృతేత్యర్థః. ని. 'వ్యాజీపదేశో లక్ష్యం చేత్యమరః. సాదరం సాభిలాషం మనోధినాథస్య ప్రియస్య మనః సమాదదే ఆచకృషే. * కర్తణి లుట్. సర్వాంగసౌమ్యవదర్శనాత్సద్వ్యోలగ్నం ప్రియమనస్తత్రేతి భావః. అత్ర ప్రియమనోహరణపేతుభిః కాంతావిశేషణపదార్థైః

కావ్యలింగ ముత్తిష్టమానం స్వభావోక్త్యా సహాంగాగిభావేన సంకీర్త్యతే.

మూ. వ్యపోహితుం లోచనతో ముఖానిలై

రపారయంతం కిల పుష్పజం రజః,

పయోధరేణోరసి కాచిదున్ననాః

ప్రియం జఘానోన్నతపీఠరస్తనీ.

౧౯

వ్యా. వ్యపోహితుమితి. ఉన్నతా పీఠరా చ స్తనాయస్యా స్నా ఉన్నతపీఠరస్తనీ-స్నాంగాచ్చేత్యాది నాజీష్. కాచిల్లోచనతః స్వనేత్రాత్-పుష్పజం రజః పరాగం ముఖానిలైః పూత్కూరమారులైః వ్యపోహితుమపనేతుం అపారయంతం కిల ఆకర్ష్య వంతమవ. కిలేత్యర్థికే. వస్తుతస్తు తదాస్యస్పర్శలోభాదపారయంతమిత్యర్థః. ప్రియ

మున్న నాః ఉత్సుకాసతీ అశవిన పయోధరేణ ఉరసి జఘాన. తత్కపటపరిజ్ఞానజన్యా
దౌత్సుక్యాదితి భావః. హననస్య స్థానత్వాదురసీతి సప్తమీ. ఇయంచ ప్రగల్భః.

మూ. ఇమాన్యమూనీత్యపవర్జితే శన్తై
ర్యథాభిరామం కుసుమాగ్రపల్లవే,
విహాయ నిస్సారతయేవ భూరుహాన్
పదం వనశ్రీర్యవితాసు నందధే.

౨౦

వా. ఇమానీతి. యద్యదభిరామం యథాభిరామం వీష్ణాయామవ్యయాభావః.
కుసుమాన్యగ్రపల్లవాని చ కుసుమాగ్ర పల్లవం తస్మిన్. * 'బాతిరస్రాణి నా'మిత్యే
కవద్భావా న్న పుంసకత్వం. ఇమాన్యమూని ఇతీతం నిర్దేశపూర్వకమిత్యర్థః. * ఇద
మదసీనన్నికృష్టవిప్రకృష్టాథే. శన్తై రపవర్జితే అపచితే సతి వనశ్రీః నిస్సారతయేవేతి
హేతూత్ప్రేక్షా. భూరుహాన్ తరుాన్ విహాయ వనితాసు పదం నందధే. ఆత్ర వని
తా గతాయాః పుష్పప్రసాధనజనితాయాః లక్ష్మ్యః విషయభూతాయాః నిగరణేన
విషయ భూతాయాః వనశ్రీయః వనితాగతత్వోక్త్యా అనంబంధే సంబంధరూపాభేదే
అభేదరూపావా అతిశయోక్తిరలంకారః. శ్లో. 'విషయస్యానుపాదానా ద్విషయ్యుప
నిబద్ధతే, యత్ర సాతిశయోక్తిస్సాన్యత్కవిప్రాధోక్తిజీవితే'తి లక్షణాత్.
ఉత్ప్రేక్షాత్వంగమస్యాః.

మూ. ప్రవాళభంగారుణపాణిపల్లవః
పరాగపాండుకృతపీవరస్తనః,
మహీరుహః పుష్పసుగంధిరాదదే
వపుర్గుణోచ్చాయమివాంగనాజనః.

౨౧

వా. ప్రవాళేతి. ప్రవాళభంగేన పల్లవలవనేన అరుణపాణిపల్లవః. తద్రస
రంజనా దిత్యర్థః. పరాగేణ పుష్పరజసా పాండుకృతా పీవరస్తనా యస్య సః -
పుష్పై స్సుగంధిః సురభిః అంగనాజనః మహీరుహః వృక్షజాతాత్ వపుర్గుణస్య స్వదే
హగుణస్య ఉచ్చాయః పాణిపల్లవాదేర్యఉత్కర్షం సం ఆదత్తే లబ్ధవానివేత్యుత్ప్రేక్షా.
వస్తుత్వ స్వాభావిక ఏవ ప్రవాళభంగాదిభి రభివ్యజ్యత ఇతి భావః. ఉత్కృష్టః
గ్రాయః ఉచ్చాయ ఇతి ఘృణంతేన ప్రాదిసమాసః. సతూపసృష్టా ధ్వజ్విత్వయః.
శ్రీజీభువోఽనుపసగ్గ ఇతి ప్రతిషేధాత్.

అన. అథ పంచభిః శ్లోకైః తుళికమాహః—

మూ. వరోరుభిర్వాణిమాస్తపీవర్తైశ్చిరాయ ఖన్నా సవపల్లవశ్రియః,
సమేఽపి యాతు చరణాసనీశ్చిరాన్తదాదీవ ప్రస్థలతిః పదేపదే.

వ్యా. వరోరుభిరితి. అనుసాను సానుషు యద్వర్త్య తతస్సకాశాత్-గురుణా
భేదేన మంథరమలసం వినిర్యతీనాం నిగచ్ఛంతీనాం సురాంగ నానాం సంబంధిభిః వా
రణ హస్తపీఠైః కరికరస్థూలైః-వరాశ్చ తే ఊరవశ్చ వైశ్చిరాయ శిన్నాక్-కించ
నవపల్లవానాం శ్రీరివ శ్రీశ్యేషం తాక్ తద్వర్త్యమా నిత్యర్థః. అతఏవ సమే
సమర్థలేపి కింపునర్విషమ ఇతి భావః. యాసం గతుం అనీశ్వరాక్ అశక్తాక్ అత
ఏవ మదాదివ పథేపథే * వీస్సాయాం ద్వీర్భావః. స్ప్రలతశ్చరణాక్, మదాదివే
త్యుపమా.

మూ. విసారి కాంచీమణిరశ్చి లబ్ధయా
మనోహరోచ్చాయనితంబశోభయా,
స్థితాని జిత్వా నవసై కతద్యుతిం
శ్రమాతిరిక్తైర్జఘనాని గౌరవైః.

93

వ్యా. విసారితి. విసారిభిః-కాంచీమణిరశ్చిభిః లబ్ధయా తజ్జనితయేత్వర్థః. మనో
హరః ఉచ్చాయః ఉత్సేధో యేషం తేషం నితంబానాం శోభయా కరణేన. నవ
సై కతానాం ద్యుతిం శోభాం జిత్వా స్థితాని తత్తుల్యానీత్యర్థః. అతఏవోపమాలంకా
రః. శ్రమేణ అతిరిక్తైః అతిశయివైః గౌరవైః గురుత్వగుణైరుపలక్షితాని. భృశం
భారాయమాణానీత్యర్థః. జఘనాని చ. ఉచ్చాయో వ్యాఖ్యాతః.

మూ. సముచ్చ్వసత్పంకజకోశకోమలై
రుపాహితశ్రీమ్యుపవీవి నాభిభిః,
దధంతి మధ్యేషు వలీవిధంగిషు
స్తనాతిభారాదుదరాణి నమ్రతామ్.

94

వ్యా. సముచ్చ్వసదితి. సముచ్చ్వసత్పంకజకోశకోమలైః దళత్కమలముకుల
మూర్ధై రిత్తుపమా. నాభిభిః ప్రతారికాఫై ర్విరుదరజైరంగైః ని. 'అథ నాభిస్తు జం
త్వంగే యస్య సంజ్ఞాప్రతారికా, రథచక్రస్య మధ్యస్థపిండికాయాం చ నూపుర' ఇతి
తేజవః. పుల్లింగతాయాం తు కవిరేవ ప్రమాణం కడపవీవివ్యసస్సమీపే-ఉపాహిత
శ్రీణి జనితకాంతీని-తథా వలీవిధంగిషు ఊర్విమత్సు మధ్యేషువలగ్నేషు స్తనాతిభా
రాన్నప్రతాం దధంతి బిభ్రాణాని. అ 'వా నపుంసక స్యేతి' వికల్పాచ్చతుర్నుమా
గమః, ఉదరాణి చ.

† 'ముఖ్యరాట్ శ్చత్రయో ర్నాభిః పుంసి ప్రాణ్యంగ కే ద్వయో'రితి త్రికాండ
తేషవచనాత్. 'ముఖ్యరాట్ శ్చత్రయోః పుంసి నాభిః ప్రాణ్యంగ కేద్వయోః, చక్ర
మధ్యేప్రధానే చ త్రియాం కస్తూరికామదే' ఇతి రథసకోశాచ్చ నాభిశ్చబ్దస్య
పుల్లింగత్వం ప్రామాణికమేవేతి బోధ్యమ్.

మూ. సమానకాంతీని తుషారభూషితై
 స్వగోరుహైరన్ముటపత్రపక్షిభిః.
 చితాని ఘర్మాంబుకణై స్వచుంతతో
 ముఖాన్యరత్నై విలోచనాని చ.

౨౫

వ్యా. సమానేతి. కించ, ఘర్మాంబుకణైః స్వేదోదకలింగుభిః సమంతతః చితాని
 వ్యాసాని-అనుత్ఫుల్లలోచనాని అంకసదక్షిణ-అతవీవ. తుషారభూషితైః శీకరపరి
 మృతైః. ని. 'తుషారాహిమశీకరా'త్వమరః. అన్ముటపత్రపక్షిభిః అవికచదళా
 వలిభిః. ని. 'వ్యాలోచవికచన్ముటా' ఇత్యమరః. సగోరుహైః సమానకాంతీనీత్యుప
 మా-ముఖాని చ.

మూ. వినిర్వతీనాం గురుభేదమంధరం
 సురాంగనానామనుసాను వర్తనః,
 నవిస్మయం రూపయతో నభశ్చరా
 నిర్వేళ తత్సూర్యమివేతజాదరః.

౨౬

వ్యా. వినిర్వతీనామితి. సవిస్మయం రూపయతః పూర్వోక్తచరణాదీని నిర్వర్ణ
 యతః, నభశ్చరా గంధర్వాణా తత్సూర్యమివ తదేవ ప్రథమం యథా తథేతత్సూ
 ర్యేషా. తాతజాదరః ఆలోకనకాతుకం నివేళ పూర్వాధ్యం వహోబలితి స్లోకే
 వాఖ్యాతం. అత్ర కలశే స్వభావోక్తి రుత్ప్రేక్షాంగం.

అవ. ఇథం పుష్పపచయముపవర్ణ్య జలక్రీడావర్ణ సమారభతే:-

మూ. అథన్మరసి నవిధూతపంకజా
 విపంకతీరస్థలితోగ్ని సుహతిః,
 పయోఽవగాఢం కలహంసనాదినీ
 సమాజుహవేవ వధూన్మరాపగా.

౨౭

వ్యా. అథేతి. అథ పుష్పపచయనంతరం-న్మరద్భిః చలద్భిర్నైః విధూతపంక
 జేతి సదృష్టిమఖిపీక్షణోక్తిః. విపంకం పంకరహితం విహరయోగ్యమితి యవత్.
 తత్ర తీరేచ్ఛలితా విచలితా ఉగ్రీణాం సుహతి ర్యస్యాం నేలిహ ససంఖ్యోక్తిః. కలహం
 సనాదినీ కాదంబజ్జ్వలంతీతి వాగ్ద్యపారోక్తిః. అతవీవ సురాపగా గంగావధూరప్ప
 రసః పయోఽవగాఢం అవగాహితం. గాహేరూదిత్యాదిద్యుక్తయః. సమాజుహవేవ
 ఆకారయామానేత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'హూతిరాకారణాహ్యనే' ఇత్యమరః. *హూ
 యతే నిల్. * 'అథస్వస్య'చేతి సంప్రసారణం. అత్ర మినపంకజాదివర్ణనం సురా
 పగాయాః సైస్సగ్నికమితీవేత్. తస్మాన్ నోహరముపమావ్యక్తికమలంకారః. తదుక్తం-
 'ఉపమానస్య యావ్యక్తిరుపమావ్యక్తి మాత్రతః, ప్రకాశమేతి తత్రాచురుపమా
 వ్యక్తికం బుధా' ఇతి. *

* కుండలితో గ్రంథః మంబాపుస్తకే నాస్తి.

ప్రశాంతఘర్తాభిభవశ్చనైర్వివాక్ విలాసినిభ్యః పరిమృష్టపంకజః.
దదా భుజాలంబమివాత్తశీకర స్తరంగమాలాంతరగోచరోఽనిలః.

వ్యా. ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతఘర్తాభిభవః ప్రశాంతోష్ణభాదః * 'వాదాంత
శాంతే'త్యాదినా నిపాతనాత్పాదుః. శనైర్వివాక్ మందం వహా. విపూర్వాత్
వాతే శ్శక్త్యప్రత్యయః. పరిమృష్టపంకజః పద్మగంధీత్యర్థః. ఆత్మశీకరః, కుతః? తరంగ
మాలానాం అంతరం మధ్యం గోచరః స్థానం యస్య సః అనితః-విలాసినిభ్యః భుజా
లంబం దదాచివేత్యుత్పేక్షా. విశిష్టవాయుసంపర్కా త్తతోచ్ఛ్వసురిత్యర్థః.

గతైస్సహజైః కలహంసవిక్రమం కళత్రభారైః పులిసం నితంబిభిః,
ముఖై స్సరోజానిచద్గర్జితైః స్ఫురిన్తి యస్మామ్యగ్రాన్నిరాసిరే.

వ్యా. గతైరితి. సురస్త్రియోఽపైరసః-సహజైః సవిలాపైః గతైః గతిభిః.
* 'సపుంసకే భావే క్తః.'-కలహంసానాం విక్రమం గతిం విలాసవిధురమితి శేషః.
తథా నితంబిభిః ప్రశస్తనితంబైః కళత్రభారైః జఘనభారైః పులిసం నితంబభార
కూన్యమితి శేషః. తథా దీర్ఘ లోచనైః ముఖైః సరోజాని చ, ఆలోచనానీతి శేషః.
సామ్యపేవ గుణస్తస్తాత్ నిరాసిరే నిరస్తత్యుః. గుణవదగుణయోః కుతస్సామ్యమితి
భావః. అస్యతేః కర్తరిట్. ఉపసర్గాదస్యత్యాహార్యేవేతి వికల్పదాత్త సేవదం.
మూ. విభిన్నవర్ణంతగమీనపజ్జయః పురోవగాధాస్సఖిభిర్నరుత్వతః,
కథంచిదాచస్సురసుందరీజనై స్సభీతిభి స్తత్ప్రేరథమం ప్రపేదిరే.

వ్యా. విభిన్నేతి. విభిన్నాః విచ్యుతాః పర్యంతగాః స్రాంతగాః మీనానాం
పజ్జయో యాసాం తాః, కుతః? మరుత్వతః ఇంద్రస్య సఖిభిః సచివైః గంధర్వైః
పురః పూర్వ మవగాధాః ప్రవిష్టాః. తాసాం విశ్వాస్థాం గర్తగ్రాహదిపరీక్షార్థం చేతి
భావః. సభీతిభిః అప్రవిష్టవిషయత్వాత్సభ్యైః విషాదిభిరితి పాకేఽప్రయమేవాగ్ధో
లక్యః. సురసుందరీజనైః తదేవావగాహనం ప్రథమం యథాతథా అతఏవ కథంచితో
భయాత్కృచ్ఛేణ ఆపః ప్రపేదిరే అవజగాహిరే.

మూ. విగాఢమాత్రే రిమణీభిరుంభసి ప్రయత్నసంవాహితపీవరోఽనిభిః,
విభిద్యమానా విసార సారసానుద్యుతీరేషు తరంగసంవాహితః.

వ్యా. విగాఢేతి. ప్రయత్నేన సంవాహితాః సంచారితాః పీవరాః స్థూలాః
ఉరవో యాభిస్తాభిః రమణీభిః-విగాఢ ఏవ విగాఢమాత్రే ప్రవిష్టఏవ సతీత్యర్థః.
సుప్నుకేతి సమాసః. ని. 'మాత్రం కాత్సేన్ద్రియైశ్చధారణ' ఇత్యమరః. విభిద్యమానా
స్వయం వికీర్యమాణా * కర్త కర్తరి శావచ్. తరంగసంవాహితః తీరేషు సారసాన్
పక్షివిశేషా. ని. 'సారసో మైథునీ కామీ గోవర్ధః పుష్కరాహ్వయ' ఇతి

యాదవః, యద్యా సారసాః హంసాః, ని, 'చక్రంః సారసో హంస' ఇతి శబ్దార్థః. ఉదస్య ఉత్సాహ్య విససార వితస్తార.

శిలాఘ్నైర్నాకసదామురస్థస్సలైర్బృహస్పివేతైశ్చవధూపయోధరైః, తటాభిసితేన విభిన్నవీచినా సుషేష భేతే కలుషత్వమంభసా. 32

వ్యా. శిలేతి. శిలావర్షనైః కఠినైః, నాకసదాం గంధర్వాణాం ఉరస్థస్థైః, బృహస్పివేతైః మహాసంస్థానైః అతిస్థూలైరిత్యర్థః. వధూపయోధరైశ్చ తటమభిరః సితేన ప్రాపితేన ఆతవీర విభిన్నవీచినా భగ్నోర్విణా అంభసా కర్తృ రుషేవేతి హేతుత్వేత్తా కలుషత్వ మావిలత్వం మనః త్తోభవ్య ధ్వన్యతే. భేతే - కర్మణి లిప్త్. యథా కశ్యప్త్యదుస్వభావః కేనచిత్ కఠినాత్మనా సాంగభంగం తాడ యిత్వా నిష్కాపితః త్కుభ్యతి తద్వదితి భావః. కలుషత్వమిత్యత్ర వాచ్యప్రతీయ మానయోరభేదాధ్యరసాయః. అన్యథా శుద్ధవాచ్యస్యవిలత్వస్య రోషహేతు కత్వాదుత్పేక్షానుత్థానాదితి.

మూ. విధూతకేశాః పరిలోలితస్రజ

స్సురాంగనానాం ప్రవిలుప్తచండనాః,

అతిప్రసంగాద్విహితాగ్రహో ముహుః

ప్రకంపమీయస్సభయో ధ్వనోర్తయః

33

వ్యా. విధూతేతి. విధూతాః కఠిన్తాః కేశాః యైస్తే విసూరితేశాః పరిలోలితాః మృదితాః ప్రసంగో యైస్తే. ప్రసంగం ప్రస్మయ్యం చందనమంగరాగో యైస్తే. ఉత్సాహః తరంగః ఇతిమతిప్రసంగాదతిసాంగత్యాత్ పరిత్రీసంస్థరూపాదత్యా చారాద్యా. సురాంగ నానాం విహితాః కృతిమండనఖండనరూపాపరాధాః అతి వీర సభయాభవ త్రీభ్యో భీతాభవ ముహుః ప్రకంపమీయః. స్వాభావికస్య ప్రకంపస్య భయహేతుకత్వముత్పేక్ష్యతే, యద్యా సురాంగ నానాం విధూతకేశా ఇత్యాదియోజనా. సాక్షేత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. త్రీసంగ్రహణసాహసమప రాధః. భయం తు రాజాదిభ్య ఇతి.

మూ. విపత్తుచిత్తోన్మథనా నఖవ్రణా

స్త్రోహితా విభ్రమమండనేన యే,

హృతస్య శేషానివ కుంకుమస్య తాః

వికత్తనీయాః దధురన్యథా స్త్రియః.

34

వ్యా. విపత్తుచి. విపత్తస్య సపత్నీజనస్య చిత్తానాం ఉన్మథనాః వ్యథకా ఇత్యర్థః. బహుశ్చ నాణాత్కర్తరి బుద్ధి. యే నఖవ్రణాః నఖత్తతాని, ని, 'వ్రణోత్త్రీయా'

మిత్యమరః. విభ్రమస్సౌందర్యమిత్యుక్తం-తస్య మండనం * తాదర్థ్యప్రశస్తిమాసాది
వత్సప్తీసమాసః. నతు చతుర్థీసమాసః, యూపదార్యాదివత్సృకృతివికృతిభావాభావా
దితి. తేన కుంకుమలేపనాదినా తిరోహితాః ఛన్నాః, హృతస్య ఊళితస్య కుంకుమస్య
శేషానివాపశ్చైతేకానిన స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా-వికత్తనీయాక్ భర్తృవల్లభ్యస్య వ్యంజ
క త్వేన క్షాఘనీయాక్-నఖవ్రణాక్ శ్రీమః అన్యథా దదుః ప్రకాశం దధురిత్యర్థః.

మూ. సరోజపత్రే ను విలీనపట్నదే
విలోలదృష్టేస్త్విదమూ విలోచనే,
శిరోఽహస్త్విన్నలపత్నసంతతే
ద్విరేఫబృందం నువి శబ్దనిశ్చలమ్.

31

వ్యా. అథ యుక్తే నాహ—సరోజేత్యాదినా. అమూ పురోవ ర్తినీ విలీనపట్నదే
సంసక్తభృంగే, సకనీనికత్వ మ్మణ్ణో రర్థసిద్ధ మిత్యుపమానం విశిష్యతే-సరోజపత్రేను-
యద్వా విలోలదృష్టేః చంచలాయాః విలోచనే స్వీత్-మన్విచ్ఛద్దో వితర్కే. నత
పత్నసంతతేః పత్నలాప్త్యాః శిరోఽహః స్వీత్-విశబ్దం నిశ్చబ్దం నీరవం చ తన్నిశ్చ
లంచ ద్విరేఫబృందం ను.

మూ. అగూఢహాస్యస్ఫుటదంతకేసరం
ముఖం స్విదేతద్వికసన్న పంకజమ్,
ఇతి ప్రలీనాం నళినివనే సఖం
విదాంబభూవుస్సుచిరేణ యోషితః.

32

వ్యా. అగూఢేతి. కించ, అగూఢహాస్యం వ్యక్తస్థితం తేన స్ఫుటాః కేసరా ఇన
దంతాః దంతకేసరా యస్య తత్ ముఖం స్వీత్-యద్వా వికసత్సంకజం ను. ఇతీతం-
సంకయ్యేతి శేషః. నళినివనే ప్రలీనాం నిగూఢాం సఖం యోషితః నుచిరేణ బహు
కాలేన విదాంబభూవుః విదుః. నిశ్చిత్వరిత్యర్థః. * ఉపవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యా'
మితి వికల్పదామృతిత్యయః. ఆత్ర యుక్తే నిశ్చయంతస్సందేహాంతకారః.

మూ. ప్రియేణ సంగ్రధ్య విపత్సన్నిధా
వుపాహితాం వత్ససి వీవరస్తనే,
స్రజం న కాచిద్విజహౌ జలావిలాం
వసంతి హి ప్రేష్ణి గుణా న వస్తుసి.

32

వ్యా. ప్రియేణేతి. కాచిత్ప్రియేణ సంగ్రధ్య స్వయమేవ రచయిత్వా-విపత్స
సన్నిధౌ సవత్సజనసమక్షం వీవరస్తనే వత్ససి ఉపాహితాం స్రజం మాలాం జలావిలాం

మృదితామపీత్యర్థః. న విజహా న తత్యాజ. న చ నిర్గుణాయాం తత్ర కా ప్రీతిరితి
వాచ్యమిత్యర్థాంతరన్యాసేనాహ. —తథాహి—గుణాః ప్రేష్టి వసంతి; వస్తుని న
వసంతి. యత్ప్రేమాస్పదం తదేవ గుణవత్ అన్యత్తు గుణవదపి నిర్గుణమేవ. ప్రేమ న
వస్తుపరీక్షా మపేక్షిత ఇతి భావః.

మూ, అసంశయం న్యస్తముపాంతరి క్తతాం

యదేవ రోదుం రమణీభిరంజనమ్,

హృతేఽపి తస్మిన్నలిలేన శుక్లతాం

నిరాస రాగో నయనేషు న శ్రియమ్.

3౮

వ్యా. అసంశయమితి. ప్రీతాం నేత్రశోభార్థం అంజనధారణ మంబువిహారా
త్తదవగమే సలిరక్తవర్ణత్వం చాక్షౌం తతశ్చాక్ష్యతిరోధానం చేతి సితే ఉత్ప్రే
క్షితే, రమణీభిః సురాంగనాభిః-యదంజనం న్యస్తం తదితి శేషః. యత్తదోర్నిత్య
సంబంధాత్. తదంజనం ఉపాంతయోర్యా రక్తతా తాం రోద్ధం ప్రతిబంధం నిర
సితుమేవ న్యస్తం. న తు శోభార్థమిత్యర్థః. అన్యథా రాగాభివ్యాప్త్యా శాక్ష్యతి
రోధానం న స్యా దిత్యర్థః. అసంశయమిత్యుత్ప్రేక్ష్యంజకం, సంశయస్యాభావః
అసంశయం నాత్రి సంశయోఽస్తీత్యర్థః. అర్థాభావేఽన్యయాభావః. తుత ఏతదితి
చేత్, యత్తస్మిన్నంజనే సలిలేన హృతే ఊలిలే నత్యపి రాగః పూర్వోక్తోపాంత
రక్తతా ప్రతిబంధాభావాదభిరః ప్రసృతేత్యాశయః. నయనేషు శుక్లతాం నిరాస
నిరస్తవాక్ అప్యతే ర్లిట్. శ్రియం శోభాం తు న నిరాస. అతః శాక్ష్యవిరోధి
రాగనిరోధార్థమేవాయమంజనన్యాసో నతు శోభార్థః. తస్యా స్తదభావేఽపి
సద్భావాదిత్యర్థః-అంజనాపగమేఽపి తన్నయనానాం రాగ ఏవాలంకారోఽభూదితి
భావః. అత్రాంజనన్యాస మనూద్య తస్య శోభార్థత్వసిషేధేన రాగనిరోధార్థత్వో
త్ప్రేక్ష్య గ ముచితం-ఉత్తిరాధ తస్మైవ సమర్థనాత్ ఏవం చ రోద్ధం యదంజనం
న్యస్తమిత్యేవాన్వయే విధ్యుపవాదవిరోధస్సాన్వితః. ఇలాత్ప్రేక్షేయం.

మూ, ద్యుతిం వహంతో వనితావతంసకా

హృతాః ప్రలోభాదివ వేగిభిర్జలైః,

ఉపప్లుతాస్తత్త ణశోచనీయతాం

చ్యుతాధికారస్సచివా ఇవాయయుః.

3౯

వ్యా. ద్యుతిమితి. ద్యుతిం శోభాం లేజచ్చ వహంతః-వేగిభిః జవిభిః హృద్యేగి
భిశ్చ జలై స్తాయైః అజ్జేశ్చ, లడయారభేదాత్. ని. 'జలం గోకబలే నీరప్రీతేరేథజతే
స్యవ' దితి నిశ్చయః. ప్రలోభాత్ గార్హస్థ్యదివేతుత్ప్రేక్ష్య. హృతాః గృహీతాః
స్థానాత్ భ్రంకితాః ఉపప్లుతాః మృదితాః-యద్వాక ర్తరిక్తః ప్లవమానా ఇత్యర్థః.

అన్యత్ర ధనగ్రహణబంధనాదినా పీడితాః, కనితావతంసకాః కర్ణ పూర్యాః-చ్యుతాధికారాః భ్రష్టాధికారాస్స చివా ఇవ తక్షణం శోచనీయతాం ఆయయుః ప్రాప్తుః.

మూ. విపత్ర లేఖానిరల క్తకాధరా నిరంజనాక్షీరపి బిభ్రతీ శ్శ్రియమ్,
నిరీక్ష్యరామూ బుబుధే నభశ్చరై రలంకృతం తద్వపుషైవమండలమ్.

వ్యా. విపత్రేతి. విగతాః పత్రరేఖాః తిలకవిశేషాః యాసాం తాః-విపత్ర రేఖాః-నిరల క్తకాః ఖాలితలాఖారాగాః అధరాః యాసాం తాః-నిరంజనాని అక్షీణి యాసాంతాః. 'బహువ్రీహా సక్యజ్ఞోస్సాన్వీగాత్ పవీ', 'షిష్టారాదిభ్యశ్చే'తి. జీష్, తథాపి శ్రియం బిభ్రతీః శోభాకారణభావేఽపి శోభమానా ఇతి విభావనా లంకారః. రామాః నిరీక్ష్య నభశ్చరైః-గంధరైః-తాసాం వపుషైవ మండన మలంకృతం-నతు మండనేన తద్వపురిత్యేవకారాః ఇతి బుబుధే జ్ఞాతం. కర్ణణి లిట్. స్వభావరమణీయానాం కిమలంకరణైరితి భావః.

మూ. తథా న పూర్వం కృతభూషణాదరః

ప్రియానురాగేణ విలాసినీజనః,

యథా జలార్ద్రో నఖమండనశ్రియా

దదాహ దృష్టిః ప్రతిక్షయోషితామ్.

రగ

వ్యా. తథేతి. విలాసినీజనః పూర్వం జలవిహారాత్ప్రేరేక కృతో భూషణేష్య దశో యేన' సః - అనుర కప్రియత్వాత్సమ్యక్సాధితస్సన్నపీత్యర్థః. ప్రియస్యానురాగేణ ప్రేక్షా ప్రతిపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టీశ్చక్షూంషి తథా న దదాహ న దుఃఖీచకార. యథా జలేన ఆర్ద్రః ప్రక్షాలితస్సన్నపీత్యర్థః. నఖశబ్దేన నఖక్షతాని లక్ష్యంతే. తాన్యేవ మండనం తస్య శ్రియా తక్మృతశోధయేత్యర్థః. ప్రియానురాగరతివిశేషయోః వ్యంజకయేత్యర్థః. విపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టిః యథా దదాహ తాపయామాస - మండనాంతపరాదపి నఖమండనమనురాగాదపి తదనుభావః సపత్నీనాం దుఃఖహేతురితి భావః. జలార్ద్రో దదాహేతి విరుద్ధకార్యత్వత్తిరూపో విషమాలంకారః. శ్లో. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యతానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా నా స్యాద్విషమాలంకృతిశ్చైధే'తి లక్షణాత్.

మూ. శుభాననాః సాంబురుహేషు భీరవో

విలోలహారాశ్చలఘేనపజ్జీఘ,

నితాంతగౌర్యో హృతకుంకుమేష్వలం

న లేభిరే తాః పరభాగమూర్చ్ఛు.

ర ౨

వ్యా. శుభేతి. శుభాననాః కోమలవదనాః-విలోలహారాః చలమాక్షికహారాః
నితాంతగర్భాః ఆరుణాంగ్యః ని. 'గౌరాఽరుణే నితే పీత' ఇతి వైజయంతీ. * గౌరాది
త్వాత్ జీష్. భీరవః తాః స్త్రీయః. ని. 'విశేషా స్త్వంగ నా భీరు' రిత్యమరః. సాం
బురుహేషు సకమలేషు చలాః. ఘోరపజ్జ్వయో డిండిరరాజయో యేషు లేషు హృ
తాని డౌళితాని కుంకుమాని యై స్తేషు కుంకుమసంక్రమారుణేష్విత్యర్థః. డౌర్జ్యేషు
విషయేషు ఆల మత్సర్గం పరభాగం గుణోత్కర్షం న లేభిరేన ప్రాప్తవత్స. ని. 'పర
భాగో గుణోత్కర్ష' ఇతి యాదట. తాసా మూర్తీణాం చారుణ్యాదిగుణసామ్యా
న్న కచ్చి ద్విశేషోఽలక్ష్యత ఇత్యర్థః. ఆత ఏవ సామాన్యాలంకారః. శ్లో. 'సామా
న్యం గుణసామ్యేన యత్రి వ స్త్వంతిరైక తే'తి లక్షణాత్. శుభాననత్వసాంబురుహ
త్వాద్యుభయనిశేషణానాం క్రమేణాన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారశ్చ. ఉక్తిం చ
కావ్యప్రకాశే. — శ్లో. 'యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ ప్రమికాణాం సమన్వయా'దితి.
అనయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. ప్రాదాంభసి వ్యస్తవధూక'రాహతే
రవం మృదంగధ్వనిధీరముజ్జతి,
ముహూర్తస్సనైస్తాలముం సమాదదే
మనోహరం నృత్యమివ ప్రవేపితమ్.

౪౩

వ్యా. ప్రాదాంభసీతి. వస్తాభ్యాం విపర్యాసితాభ్యాం వధూక రాభ్యాం ఆహతే
ఏకేన కరణోత్సార్గ్య అస్యేన తాడిత ఇత్యర్థః. ప్రాదాంభసి మృదంగధ్వనివధీరం గం
భీరం రవం ధ్వని ముజ్జతి సతి-తథా ధ్వనతి సతీత్యర్థః. ముహూః పునఃపునః స్తతః
తాలో గీతవాద్యసృతానాం పరిచ్ఛేదః. ని. 'తాళః కాలక్రియామాన' మిత్యమరః.
సమాదదే స్వీకృతం. ఉపమాలంకారః.

మూ. శ్రియా హసద్భిః కమలాని సస్మితై
రలంకృతాంబుః ప్రతిమాగతైర్మృఖైః,
కృతానుకూల్యా సురరాజయోషితాం
ప్రసాదసాఫల్యమవాప బాహ్నువీ.

౪౪

వ్యా. శ్రియేతి. శ్రియా శోభయా కమలాని హసద్భిః కమలతుల్యైరిత్యుపమా.
హసత్స్వర్యతమానతీతి దండినా సదృశపర్యాయపాతాత్. సస్మితైః ప్రతిమాం
ప్రతిబింబత్వం గతైః. ని. 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనే'త్యమ
రః. మృఖైరలంకృతాని అంబూని యస్యాస్యా. కిం చ - సురరాజయోషితాం కృతం
అనుకూల్యం విహారసాధనసంపాదనాద్యుపకారో యయా సా-ఇత్యం యోషిద్భిః

ఉపకృతా స్వయం చ తాసాముపకృతతీ జాహ్నువీ గంగా స్వస్థాః ప్రసాదస్య
స్వచ్ఛత్వస్య సాఫల్యం - అథ కారవాదివత్ వక్షీషమాసనిర్వాహః - అవాప లేభే.
అప్రసన్నాంభనీ విహరబింబగ్రహణయోరసంభవాదిత్యర్థః. స్వచ్ఛావీణ హి పరై
రుపక్రియంతే-స్వయం చోపకుర్యతే తేషామితి భావః. కృతానుకారేతి పాశే అను
కారోఽనుకూలకరణం ఉపకార ఇత్యేనం వ్యాఖ్యేయం. అత్ర జాహ్నువీనిశేషణ
పదార్థస్య ప్రసాదసాఫల్యం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. పరిస్ఫురన్తి నవిఘట్టితోరవన్సురాంగనాస్త్రాసనిలోలదృష్టయః,
ఉపాయయః కంపితపాణిల్ల వాస్పశీజనస్యాపినిలోకనీయతామ్.

వ్యా. పరీతి. పరిస్ఫురద్భిః వివర్తమానైః మినైః విఘట్టితా ఆనాతా ఊరవో
యాసాం తాః-అతఏవ త్రాసనిలోలదృష్టయః ఉద్వేగచంచలనేస్త్రాః-కంపితాః పాణి
పల్లవాః వల్లవపాణయః యాసాం తాః సురాంగనాః-సఖీజనస్యాపి నిలోకనీయతాం
దర్శనీయతాం ఉపాయయరుపగతాః కిముత తత్ప్రియజనస్త్యేతి భావః. స్వభావోక్తి
రలంకారః.

మూ. భయాదివావాల్లిష్య యుషాహతేఽంభసి

ప్రియం ముదా నందయతిన్న మానినీ,

అకృత్రిమప్రేమరసాహితైర్హనో

హారంతి రామాః కృత్కై రవీహితైః.

రచ

వ్యా. భయాదితి. మానినీ చంద్ర భగ్యకుంగ్రహణేతి భావః. అంభసి యుషా
హతే మినాకనిపితే సతి. ని. 'విఘట్టోమా ధుషా మత్స్య' ఇత్యవధరః. భయాదివచన
తస్తు న తథేతి భావః. కింఞ్చ ముదా జ్యోత్సుశ్చ్యేన అప్యప్రియమానందయతి.
స్వ. తథాహి. - రామాః స్త్రీయః అకృత్రిమః అనాగోపితః యః ప్రేమైవ రసః తేన
ఆహితైః జనితైః కృతకైః కృత్రిమైరపి ఈహితైః శేష్టితైః మనోహరంతి. ఆగోపిత
మపి భయం ప్రేమమూలత్వాన్మనోహరం బధూతేత్యర్థః. అత్ర తుల్యానుభావేన
భయేన సహజరాగ నిగూహనాత్ మాలచాలంకారః. శ్లో. 'మాలనం వస్తునా యత్ర
వస్త్యంతరనిగూహన' మితి అత్తణాత్-స చార్థాంతరన్యాసేన సంస్పృశ్యతే.

మూ. తిరోహితాంతాని నితాంతమాకులై

రసాం విగాహాదలక్తైః ప్రసారిభిః,

యయుర్వధూనాం వదనాని తుల్యతాం

ద్విరేఫబృందాంతరితైస్సగోరునైః.

ర'2

వ్యా. తిరోహితేతి. అపాం విగాహాత్ జలమజ్జనాత్ నితాంతం అకులైః వ్యాకీర్ణైః
ప్రసారిభిః ఆయతైః అలక్తైః తిరోహితాంతాని ఛన్నప్రాంతాని వధూనాం వదనాని

ద్విరేఫబృందైః అంతరితాని ఛన్నాని చైః-సరోరుహైః తుల్యతాం సాదృశ్యం యయు రిత్యపమాలంకారః.

మూ. కరా ధునానా నవపల్లవాకృతీ
పయస్యగాధే కిల జాలసంభ్రమా,
సభివ్యనిర్వాచ్యమధార్వదూషితం

ప్రియాంగసంక్లేషమవాప మానినీ.

రర

వ్యా. కరానితి. మానినీ పయస్యగాధే సతి-కిలేత్యలీకే. మజ్జనభయాదివేత్సర్థః. జాతసంభ్రమా జాతోద్వేగా-అతఏవ నవపల్లవాకృతీ కరా ధునానా కంపయంతీతి. ధూళీ కంపన ఇత్యస్తాత్తైక్రియాదికాత్కర్తరి లట శ్చానన్. స్వాదీనాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః. సభిషు ఏవయే అనిర్వాచ్యం అవాచ్యం అనింద్యమిత్యర్థః. ధార్వదూషితశ్చ సభవతిత్వధార్వదూషితః తం, వస్తుతో రాగమూలత్వేనపి భయమూలత్వాగోపాదితి భావః. ప్రియాంగసంక్లేషం అవాప. అత్రాపి తుల్యాంగేన భయేనాగంతుకేన సమాజానురాగనిగూహనానీలనాలంకారః. తదుక్తం కౌవ్య ప్రకాశే-శ్లో. 'సమానలక్షణం వస్తు వస్తునా యన్నిగూహ్యతే, నిజేనాగంతుకే నాపి తస్మిలన ముదాహృత' మితి.

మూ. ప్రియైస్సలీలం కరవారివారితః ప్రవృద్ధనిశ్శ్వాసవికంపితస్తనః,
సవిభ్రమాధూతకరాగ్రపల్లవో యథార్థతామాప విలాసినిజనః.

వ్యా. ప్రియైరితి. ప్రియైః కామిభిః సులీలం కరవారిభిః అంజలిజలైః వారితః అవ రుద్ధస్మిన్ ఇత్యర్థః. - ప్రవృద్ధః సంతతైః నిశ్వాసైః విహరత్రమజనితైః వికంపితౌ స్తనౌ యస్య సః-సవిభ్రమం సవిలాసం ఆధూతాని కరాగ్రపల్లవాని పాణిపల్లవాని యేన సః విలాసినికీల విలాసిని * 'వాకమలసకతస్రంభ'ఇతి ఘీనన్. సైవజనః - జాతావేకవచనం-యథార్థతా మాప. ఉక్తరీత్యా అనేకవిలాసవత్తయా యథార్థ నామకత్వ మవాశేత్యర్థః. క్విచిత్తమయా నార్థస్యాప్రయోగః ఇతి నామ్నో ప్ర యోగః. యథా మా ఘో.-'చిరాయ యథార్థమలంభి ద్విగజై' రితి. క్విచిత్ప్రియు జ్యలేచ-యథా రఘువంశే.-'పరంతపో నామ యథార్థ నా' మేతి. తథా నైష ధేపి.-'స జయత్యరిసార్థ సార్థకీకృత నామా కిల భీమభూపతి' రితి. స్వభావోక్తి రలంకారః.

ఉదస్య ధైర్యం దయితేన సాదరం ప్రసాదితాయాః కరవారివారితం,

ముఖం నిమీలన్నయనం సతభ్రువః శ్రియం సూక్ష్మీ వదనాదివాదదే.

వ్యా. ఉదస్యేతి. దయితేన ధైర్యం కౌతస్యం-ఉదస్య అపనీయ అనునీయేత్యర్థః. సాదరం యథార్థతా-ప్రసాదితాయాః సామనస్యం గమితాయాః - సతభ్రువః శ్రి

యః సంబంధికరవారిభిః వారితం ఆకరదం - ఆకరీవ నినిలతీ నయనే యస్మిన్ తస్య
ఖం-సపత్నీవదనాదిం శ్రియమాదదే జగ్రాహ. తదానీం తద్వదనస్య నిష్క్రికత్వా
త్వదీయ శ్రీగ్రహణముత్పేక్ష్యతే.

మూ. విహస్య పాణౌ విధృతే ధృతాంభసి

ప్రియేణ వధ్వా మదనార్ద్రచేతసః,

సఖీవ కాంచీ పయసా ఘనీకృతా

బభార వీతోచ్చయబంధమంశుకమ్.

౧౧

వ్యా. విహస్యేతి. ధృతాంభసి ప్రియనేచనాగ్గం గృహీతజలే పాణౌ అంజా
విత్యర్థః. ప్రియేణ విహస్య విధృతే అవలంబితే సతి-ఆకరీవ మదనార్ద్రచేతసః స్వర
పరవశాయా ఇత్యర్థః. వధ్వాః సంబంధి వీతోచ్చయబంధం వినిర్ము కనీవగ్రంథి స్సంస
మానవిత్త్యర్థః. అంశుకం, పయసా ఘనీకృతా సంశ్లిష్టా కాంచీ సఖీవ బభార
జగ్రాహ-శ్రీతాం కిల శ్రీష్టేవాయ తం లజ్జారక్షణమితి భావః.

నిరంజనే సాచివిలోకితం దృశావయావకం వేపథురోష్ఠపల్లవమ్,

నతభ్రువోమండయతస్త్వనిగ్రహేవళిక్రియాచాతిలకంతదాస్పదమ్.

వ్యా. నిరంజనేతి. నతభ్రువః అంగనాయాః విగ్రహే వపుషి - అథవా
విగ్రహే ప్రణయకలహే నిరంజనే నిరూతజలే దృశా-కర్త, సాచివిలోకితం తిర్య
గీక్షణం కర్తృ, మండయతి స్త. ని. 'తిర్యగ్' సాచి'తిర్యమరః. అనావకం త్వాతి
లాక్షారాగం ఓష్ఠపల్లవం వేపథుః కంపః మండయతి స్త * 'ట్వితో'ఘ' జిత్యఘచ్'
అతిలకం వీతవిశేషకం తదాస్పదం తిలకసానం లలాటం * 'ఆస్పదం ప్రతిస్థాయా'
మితి నిపాతః. కలిక్రియా రేఖాబంధః స్ఫుటటీరచనేతి యావత్. మండయతి స్త
తదానీం నిరలంకారస్యాప్యంగ నాశరీరస్య తత్తచ్ఛరీరవికానై రేవాలంకారస్సమజ
నీత్యర్థః.

మూ. ప్రియేణ సిక్తా చరమం విపక్షత

శ్చుకోప కాచిన్న తుతోష సాంత్యనైః,

జనస్య రూఢప్రణయస్య చేఃసః

కిమప్యమర్షోఽనుసయే భృశాయ శే.

౧౨

వ్యా. ప్రియేణేతి. 'కాచిత్ప్రియేణ విపక్షతః-సపత్నీతః-చరమం పశ్యాత్ సిక్తా
సతిమకోప-సాంత్యనైః అనునయః తత్కృతప్రియభావవైరికత్వం. న తుతోష.
తథాహి.--రూఢప్రణయస్య గాఢప్రేక్షః జనస్య సంబంధి చేతనః అమర్షః. ప్రకోపః
కిమపి తుతోష-పేతో. అనునయే సతి భృశాయ శే గాఢో భవతి * 'భృశాదిభ్యో
భువ్యచ్చ్యేలోఽశ్చ చాల' ఇతి క్యక్. అన్యత్ర ప్రకాంతపేతురనునయః. అత్రితు
ప్రకోపాయైవ భవతి. తత్రకారణం తు న భ్షాయత ఇత్యర్థః.

మూ. నిమిలదాకేకరణోలచక్షుషాం

ప్రియోపకంఠం కృతగాత్రకేళిః,

నిమజ్జతీనాం శ్వసితోద్ధత సునః

శ్రమో ను తాసాం మాదనో ను పప్రథే.

గీర

వ్యా. నిమిలదితి, ప్రియోపకంఠః ప్రియస్య సమీపే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, నిమజ్జతీనాం విగాహమానానాం అతఏవ నిమిలంతి నిమిలంతి ఆకేకరాణి ఆకేకరవంతి లోలాని చక్షుషాం యాసాం తాసాం, ఆకేకరత్వం తు నృత్యవిలాసే, శ్లో. 'దృష్టిరాకేకరా కించిత్ స్ఫుటాసాం గే ప్రసారితా, మిలితార్థపుటా లోకే కించిద్వాన్యవృత్తతారకేతి, తాసాం శ్రీణాం కృతః గాత్రాణాం వేషభుః కంపాయేన సు-శ్వసిః నిశ్వాసైః ఉద్ధతా ఉత్తిష్టాస్తనాయేన సు-శ్రమః ఖేదో సు, శ్లో. 'శ్రమః ఖేదోద్వారత్యాదే' రితిదశరూపకే, మదనో ను పప్రథే ప్రాదుర్భూత, నిమజ్జనప్రియసన్నిధానరూపాభయకారణసంభవాన్నేత్రనిమిలనగాత్ర కంపనిశ్వాసాద్యనుభావసాధారణ్యాచ్చ సందేశః, సవచాలంకారః.

మూ. ఇన్ద్రం విహృత్య వనితాభిరుదస్యమానం

పీన స్థనోరుజఘనగ్ధలశాలిసీభిః,

ఉత్సర్పిణీర్నిచయలంఘితతీరదేశ

మాత్సుర్యనున్నమివ వారి పురః ప్రతప్తే

గీగీ

వ్యా. ఇన్ద్రమితి, పీనైః - స్తనాః ఉరతః జఘనగ్ధలాని చ తైః కాలంత ఇతి తథోక్తాభిరితి సలిలనోదనసామగ్ధ్యక్తిః, స్థనస్య సాక్షాత్ ప్రాణ్యంగత్వాభావా న్న ద్వంద్వైకవద్భావః, వనితాభిః ఇన్ద్రం-విహృత్య-ఉత్తరంతిభిరితి తేషాం, ఉదస్యమానం సుదస్యమానం-ఉత్సర్పిణై రుపరిభాగం ప్రాప్తితైః ఉత్పిచయైః లంఘితః అభివ్యాప్తః సీరదశో యేన తద్వారి, బేత్సుర్యం విరహాసహిష్ణుత్వం - తేన నున్నం ప్రేరితమివే త్యుత్ప్రేక్ష, * 'సుదవిదే'త్యాదినా నిషానత్వం, పురో-గ్రే ప్రతప్తే ప్రఫిటం, యథా పితౄణా గ్రామాంతరం ప్రయాతే నివర్త్యమానో-పి పుత్రాద్వియోగాసహిష్ణురాత్సుర్యాత్సురోయాతి తద్వదితి ఛామా.

మూ. తీరాంతరాణి మిథునాని రథాంగనామ్నాం

సీత్యా విలోలితసరోజవనశ్రియస్తాః,

సంరేజితే సురసరిజ్వలధౌతిహారా

స్తారావితానతరళా ఇవ యామవత్యః.

గీ౬

వ్యా. తీరాంతరాణీతి. రథాంగనామ్నాం మిథునాని చక్రవాకద్వంద్వాని
అన్యాని తీరాణి తీరాంతరాణి సీత్యా వియోజ్యేత్యర్థః. అవిహితలక్షణస్తత్పురుషో
మయూరవ్యంసకాదిషు ద్రష్టవ్యః. విఠాలితాః విలులితాః సహజవస్త్రియః
యాభిస్తాః-సురసరిజ్వలైః ధారహారాః ఘృతముక్తావళయః తాః స్త్రీయః తారావితా
నైః ఉడుగజైః తిరళా భానురాః. ని. 'తిరళో భానురే హీరే చంచలే పీఠి నైజ
యంతీ. యామవతోఽ రాత్రయ ఇవ సంరేజితే శుశుభితే.

మూ. సంక్రాంతచందనరసాహితవల్లభేదం
విచ్ఛిన్నభూషణమణిప్రకరాంశునిత్రమ్,
బద్ధోర్నినాకవనితాపరిభుక్తముక్తం
సింధోర్బభారచలిలం శయనీయస్త్రీమ్.

౫౭

ఇతి శ్రీభాగవిక్యతా కిరాతాజ్ఞసీయే మహాకావ్యే
అశ్తీపదలాంఛనే అష్టమస్కంధః.

వ్యా. సంక్రాంతేతి. సంక్రాంతైశ్చందనరసైః మలయబద్ధనైః ఆహితో వల్ల
భేదో రూపాంతరం యస్య తత్-విచ్ఛిన్నాని స్రుతితాని యాని భూషణాని తేషాం
యే మణిప్రకరాః మణిగణాః తేషాం అంశుభిః చిత్రిం నానావర్ణం - బద్ధోర్నితరం
గితం నాకవనితాభిః పరిభుక్తముక్తం పూర్వం పరిభుక్తం పశ్చాన్నుక్తం * 'పూర్వ
కారే'త్యాదినా తత్పురుషః. సింధోర్గంగాయాః సలిలం, శేరతే అత్రేతి శయనీయం
తత్త్వం. * 'కృత్యల్యటో బహులమితి బహుళగ్రహణాదధికరణే అనీయర్పిత్యయః.
తస్య అశ్తీం బభార - తాదృశీం అశ్తీ మనాపేత్యర్థః. అతివీచ నిదర్శనాలంకారః.
శ్లో. 'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రయా గమ్యా
యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహాసుహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లి నాథసురివరచితాయాం కిరాతాజ్ఞసీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం అష్టమస్కంధః.

న వ మ న్స ర్గః.

ఇత్యం జలకేళిముపవర్ణ్య ఆధునా నూర్యాస్తమయం వర్ణయతి:—

మూ. వీత్య రంతుమనసస్సురనారీరా త్తచిత్ర సరిధానవిభూషాః,
తద్విప్రయామివ యాతుమథాస్తం భానుమానుషపయోధిలలంబే.

వ్యా. వీత్యేతి. అథ జలక్రీడానంతరం-భానుమాన్ అంశుమాన్ ఆత్మచిత్ర పరిధానవిభూషాః స్వీకృతవివిధవస్త్రాభరణాః సురతనన్నావవలీరిత్యర్థః. అతివివరంతుం మనో యాసాం తాః. * 'సమానకర్తృకేషు తుముక్.' 'ఁం' పేదవశ్యమః కృత్యే తుం కామ మనసార పేతి మకారలోపః. సుర నారీః అస్సరసః వీత్య-తాసాం ప్రయార్థమివ అవసరదానరూపం ప్రయం కర్తృమివేత్యర్థః. ఫలాత్ప్రేక్షేయం. ఆస్తమదర్శనం. మకారాంతిమవ్యయ మేతిత్. యాతుం ప్రాప్తం-ఉపపయోధి సముద్ర సమీపి లలంబేన స్రవంతే. అన్తిక్ సర్గ స్వాగతావృత్తిం. శ్లో. 'స్వాగతేతి రసభాన్వయం' మితి అక్షణాత్.

మూ. మధ్యమోపలనిభే లసదంతా వేకతశ్చుత్తిముపేయిషి భానా,
ద్యౌవావాహ పరివృత్తివిలోలాం హరియప్తిమివ హసరలక్ష్మీమ్.

వ్యా. మధ్యమేతి. మధ్యమోపలనిభే నాయకమణినదృశే. ని. 'నిభసంకాశని కాశ ప్రతికాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. 'ఉపల' రత్న వాషణా వుపలా శర్కరాపి చేతి రుద్రః. 'శర్కరాయాం త్రియాం ప్రోక్తః పుంస్యశ్చస్యపలో మణా' ఇతి వైజయంతిచ. లసదంతౌ ప్రసరదశ్చభానా - వికరః వికన్తిక్ భాగే చ్యుతిం స్రవంతాం ఉపేయిషి ప్రాప్తే సతి-ద్యౌః పరివృత్త్యా పరివృత్తినేన మధ్యాహ్నాది క్రమేణ విలోలాం గత్వరీం ఆన్యత్రి గాత్రిన్య తిర్యగావృత్త్యా మహాశ్చలంతిం వాసరలక్ష్మీం - హరియప్తం ముక్తావళిమివ ఉవాహ వహతిస్త.

మూ. అంశుపాణిభరతీవ పిపాసుః పద్మజం మధు భృశం రసయిత్యా,
క్షిబతామివ గతః క్షీతి మేష్యన్లోహితం వపువాహ పతంగః.

వ్యా. అంశుపాణిభరతి. పతంగః సూర్యః. ని. 'పతంగః పక్షిసూర్యయో' రిశ్యమరః. అతివ నిర్భరం. ని. 'అత్యంతచ నిర్భర' ఇత్యమరః. పాతుమిచ్ఛః పిపాసుః శృషి తిస్నక్. * పిపలే స్పన్నంతా ద ప్రత్యయః. అంశవవిన పాణయః తైః-పద్మేషు జాతం

పద్మజం మధ్యేన మధ్యతి శ్చిష్టహృపకం మకరందమద్యం. ని. 'మధు మద్యే పుష్కరస' ఇత్యమరః. భృశం సుష్టు రసయిత్వా ఆస్వాద్య త్తీబతాం మత్తత్వం గతిఇత్యు త్పేక్ష. ని. 'మత్తే శౌండోత్కటక్షణ' ఇత్యమరః. తీతిమేష్యక- గమ్యక లోహతం రక్తం వపుః ఉవాహ. యథా మత్తిః తీతా లుతతి రజ్యతేచ తిద్యదితి భావః. నూర్యస్య తీతా నిలయన మస్తమయ ఇత్యాగమః. అత్ర యాపక్షోత్పేక్ష యోస్సాపేక్షిత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. గమ్యతాముపగ తే నయనానాం లోహితాయతి సహస్ర మరీచా, ఆనాద విరహాయ్య ధరిత్రీం చక్రవాకహృదయాన్యభితాపః, ర వ్యా. గమ్యతామితి. సహస్రమరీచా మార్య లోహితో భవతితి లోహితాయతి * 'లోహితాదాబ్జ్యః క్యష్', 'వాక్యష్' ఇత్యాత్తి నేపదస్య కైకల్పికత్వాత్ శత్రుప్రత్యయః. అతివి నయనానాం గమ్యతాం ఉపగ తే దర్శనియతాం ప్రాప్తే సతి-అభితాపః ధరిత్రీం విరహాయ్య విహాయ * 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్వియాదేశః. చక్రవాకహృదయాని ఆసనాద. అత్ర ధరిత్ర్యాః యాదృశ స్తీవార్కకరిసంపర్క కృతస్తాపస్తాదృశశ్చక్రవాకహృదయేషు విరహసంతాపస్సంజాత ఇతి తాత్పర్యార్థః, పరంతు తదుపశమ నాంతర మేవాస్యావిర్భావా త్పివత్రి సంక్రాంత ఇత్యభేదాధ్యవ సాయేన వ్యవడేశః. అతివ భేదైష్యభేదరూపాలికయో క్తరలంకారః.

మూ. ముక్తమూలలఘుర్జుతిపూర్వః పశ్చిమే నభ సిసంభృతసాంద్రః, సామి మజ్జతి రవౌ న ఏరేజే దుగ్ధిజిహ్వా ఇవ రశ్మి సమూహః. గ వ్యా. ముక్తతి. రవౌ సామి మజ్జతి అర్ధాస్తమితే సతి ని. 'సామి త్వర్ధే జాగు ప్సన్' ఇత్యమరః. ముక్తం త్విక్తప్రాయం మూల మాశ్రయభూతో రవిః అన్యత్రి స్వామిచయేనసః. అతివి లఘు రల్పశ్చ ముక్తమూలలఘుః ఉష్ణితిపూర్వః త్విక్త పూర్వదిక్కుః-అన్యత్రి త్విక్తపూర్వజనః-పశ్చిమే నభసి నభోభాగే అన్యత్రితు క్వచి స్నిచ్ఛిన్తే-సంభృతః సంహతః అతివి సాంద్రః బహుశ్చ రశ్మి సమూహః ఆశ్రితదన సమూహాశ్చ ధ్వన్యతే. దుఃఖేన జిహ్వా దీన ఇవ న విరేజే న శోభితే స్త. అత్ర ముక్తమూల త్వదిప్రస్తుతివిశేషణనామ్యాదప్రస్తుతాత్రితజనప్రతీతేస్సమాధాక్షః. తత్ర వాచ్యరశ్మి సమూహాస్యాచేతనస్యాపి ప్రతియమానేన చేతనేనాభేదాభిధానా త్ దుఃఖితత్వాద్యుత్పేక్షితి తయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

కాంతదూత్యిఇవకుంకుమతామ్రాస్సాయమండనమభిత్వరయంత్యః, సాదరం దదృశిరే వనితాభిస్సాధిజాలపతితా రవిభానః. ౬

వ్యా. కాంతేతి. కుంకుమవత్తామ్రః కుంకుమేన చ తామ్రః ఇత్యధ్యవసాయః. సాయం సాయంకాలే. ని. 'సాయం సాయే ప్రగే ప్రాతః' ఇత్యమరః. యన్మండనం తదభి

తదుద్దిశ్య త్వరయంత్యః త్వరాం కారయంత్యః-సాధానాం జాలైః గవాక్షైః పతితాః ప్రవిష్టాః. ని. 'జాలం గవాక్ష ఆనాయే' ఇత్యమరః. రవిభాసః కాంతానాం ప్రియాణాం దూత్యివ-వనితాభిః సాదరం సప్రేమ యథాతథా దదృశిరే దృష్టాః. సాయం తనార్కభాసాం ప్రియసమాగమనూచకత్వాద్దూతీష్వివ తాసు శ్రీణామాదరోఽభూ దిత్వర్థః.

మూ. అగ్ర సానుషు నితాంతపిశంఘైర్భూరుహాన్మృదుకరై రవలంబ్య, అస్తశైలగహనం ను వివన్వానావివేశ జలధిం ను మహీం ను. 2

వ్యా. అగ్రేతి. వివన్వాన్ మార్యః-అగ్రే అస్తశైలశిఖరే యే సానవః తేషు యే భూరుహః తాన్ నితాంతపిశంఘైః అత్యంతారుజైః మృదుభిః కరైరంశుభిరేవ కరైః హస్తైరితి శిష్టరూపకం. ని. 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః యన్వాకరైః మృదుల్లథం యథాతథా ఆవలంబ్యావదృశ్య-అస్తశైలైలోఽస్తశైలః. ని. 'అస్తస్థు' చరమత్వైభ్యదుదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యురః. తస్య గహనం కాననం ను జలధిం ను మహీం ను-ను వితర్క-ఆవివేశ. తపనస్య పతనసన్నాహ ఏవ దృష్టః. పతనంతు క్వవా న జ్ఞాయతే. కీపుభావాదిత్వర్థః. అత్ర తపనే పతనస్యోపసమానస్యగహనాద్యనేకవిషయక త్వేన సందేహ త్సందేహాలంకారః-ఉత్పేక్షేతి కేచిత్.

మూ. ఆకులశ్చలపతత్రీకులానామారవై రనుదితోషసరాగః,

ఆయయావహారిదశ్వనిపాండు స్తుల్యతాం దినముఖేన దినాంతః. ౩

వ్యా. ఆకులశ్చలి. చలానాం కులాయేభ్యః కులాయాన్ ప్రతి చలతాం. పతత్రీ కులానాం అరవైశ్చ బై రాకులో వ్యాప్తః-అనుదితశ్చైవ అభావమాత్రమువశ్యజ్జైవ సంధ్యా మార్తం చ వివక్ష్యతే. ఉపసి భవ బౌషసః *సంధివేలే'త్యాదినా యోగ విభాగాదన్, అన్యథా *కాలాప్తాఞ్'తి తక్షస్యాత్. తథాచ అనుదితోషసరాగః అవిద్యమానసంధ్యారాగ ఇత్యర్థః. ఏకత్రాపగమాదన్యత్రానుదయాచ్చేతి భావః. ఆహరిదశ్వః అవిద్యమానసూర్యః - ఏకత్రాస్తమయాదన్యత్రానుదయాచ్చేతి భావః. అతఏవ విపాండుః తిమిరానుదయాదితి భావః. దినాంతః సాయంకాలః-దినముఖేన స్తాతఃకాలేన కుల్యతాం ఆయయా తద్వద్భావిత్వర్థః. అతఏవోపమాంకారః. పూర్వ శ్లోకే జలధిమావివేకేత్యుక్తం-తదీయవిరహదుఃఖాత్ విపాండుస్సన్ పక్షికులారవ వ్యాజేన దినాంతో రురోవేషేతి భావః.

మూ. ఆస్థితః స్థగితవారిదవస్త్రైస్సంధ్యయా గగనసృజ్మనుభాగః,

సోఽపి ద్రుమవితానపిభాసా రంజితస్య జలధేశ్చీయమూహే. ౪

వ్యా. ఆస్థితఇతి. స్థగితవారిదపక్ష్యాన్య పిహితమేఘశ్చందయా సంధ్యయా ఆస్థితః ఆక్రంతః గగనపశ్చిమభాగః స్తోర్య యాసంక్రాంతేత్యర్థః. తతా విద్రుమవి తానవిభాసా ప్రవాళప్రకరకాంత్యా రంజితస్య స్వసాదగ్గ్లయాసాదితస్య జలధేః శ్రియ మూహే సంధ్యానూ ర క్తవర్ణత్వాదితి భావః. వనాతేః కర్తరి లిట్ - స్వరి శేత్వాదాత్మ నేపదమ్. తత్సద్భుకిం క్రియమువాహేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలంకారః. మూ. ప్రాంజలావపి జనే నతమూర్ధ్ని ప్రేమ తస్మిన్వివణచేతసి హిత్యా.

సంధ్యయానువిదధే విరమంత్యా చా. లేన సుజనేరత్మమైత్రీ. ౧౦

వ్యా. ప్రాంజలావపి. ప్రబద్ధః అంజలిశ్చేన తస్మిన్ ప్రాంజలా బద్ధాంజలా. ని. 'తాయుతావంజలిః పునా'నిత్యమరః. * క్రద్ధోధాతుజస్య వాచోబహువ్రీహి ర్వాత్తరపదలోపశ్చ. నతమూర్ధ్ని నమస్కుర్యాజే తత్ప్రసంగం తత్ప్ర సంధ్యానూమే వాసక్తం చేనో యస్య తస్మిన్ ఏవం విధేఽపి జనే విషయే ప్రేమ హిత్యా విషయ విరమంత్యా నివర్తమానయా ప్రయాంత్యేత్యర్థః. * 'వ్యాజ్ఞరిభ్యో రమ'ఇతి పరస్మై పదం. సంధ్యయా చాపలేన ఆస్తైశ్చ * యువాదిత్వాదత్. సుజనాదితరో దుర్జనః తస్య మైత్రీ సఖ్యం అనువిదధే అనుచక్రే * కర్తరి లిట్. యథా దుర్జనస్య మైత్రీ స్నిహ్యంతమపి జహాతి తద్వత్సంధ్యాపి భజమానం జనమహానీదిత్యర్థః. మిత్రస్య కర్తృ మైత్రీ * వ్యుఞ్ఞంతాత్ జీష్. ఆత్మ సంధ్యాగుర్జనమైత్ర్యో శ్చాపలం సమానధర్మః, అనువిధానం సాదృశ్యం. అతఏవార్థో యముపమా.

మూ. ఔషమాతపభయాదివ లీనం వాసరచ్చవివిరామపటియః,

సన్నిపత్య తనక్తై రథ నిమ్నా దంధకారముదవాప సమాని. ౧౧

వ్యా. ఔషనేతి. ఔషసాత్ ప్రాభాతికాత్ అతపాద్యయం తస్మాదివేత్త్య త్పేక్షా. లీనం క్యచిత్కుహరాదిషు గూఢం విలగ్నం-వాసరచ్చవే రాతపస్య విరా మాత్ అపగమాధ్యేతోః-పటియః పటుతరం ప్రభవిష్టుతరం, అంధం కరోతీత్యంధ కారం ధ్వాంతం. ని. 'అంధకారోఽస్త్రిణాం ధ్వాంత' మిత్యమరః. అథ సంధ్యా పగమానంతరం-శనక్తైః మందమందం నిమ్నాత్ సన్నిపత్య ఆగత్య-సమాని సమన్థ లాని ఉదవాప వ్యావశే. ఆత్మ ప్రస్తుతాంధకారవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతచార్యా ద్యగ్ధప్రతీతేస్సమాసోక్తిః-ఉత్పేక్షాత్వంగమస్యాః.

మూ. ఏక తామివ గతస్య వివేకః కస్యచిన్న మహతోఽప్యసలేభే,

భాస్వతా నిదధిరే భువనానామాత్మనీవ పతితేన విశేషాః. ౧౨

వ్యా. ఏక తామితి. ఏక తామభేదం గతస్యేత, తమోవ్యాప్త్యా తథా ప్రతీతే రియమ త్పేక్షా. మహతః కైలాదేరపి కస్యచిత్కుస్యాపి పదార్థస్య వివేకో భేదః,

నోపలేనేనగృహీతః-కింపున రత్నస్య యత ఏవం తత ఉత్పేక్షతే. పతితేన అస్తమితేన భాస్వతా మార్యేణ. ని. 'భాస్వ ద్వివస్వ త్వస్తాశ్వ' ఇత్యమరః. భువనానాం భువనస్థ పదార్థానామిత్యర్థః. విశేషః భూధరాదిభేదాః-అత్త ని స్వస్తి స్నేహ నిదధిర ఇవ నిహితాః కిం? అన్యథా కథం నోపలభ్యేరన్నిత్యర్థః. అత్తే త్వేక్షయోస్సజాతీయ యోస్సాపేక్షత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. ఇచ్చతాం సహ వధూభిరభేదం యామినీవిరహిణాం విహగానాం, ఆప్రరేవ మిధునాని వియోగం లంఘ్యతే న ఖలు కాలనియోగః.

వ్యా. ఇచ్చతామితి. వధూభిస్సహ కాంతాభిస్సహ-అభేద మవియోగం ఇచ్చతాం తథా సంకల్పవతామపీత్యర్థః. యామినీషు విరహిణాం నియతవియోగవతాం - రహయతేరావశ్యకేరేణినిః - యద్వా సిందాయామిని. తేషాం విహగానాం చక్రవాకాణామిత్యర్థః. మిధునాని వియోగమాపురేవ - నతు నాపురిత్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. తథాపి. - కాలనియోగః జైవాహ్లా న లంఘ్యతే ఖలు-దుర్వార ఇత్యర్థః.

యచ్చతి ప్రతిముఖం దయితాయై వాచమంతికగ తేఽపి శకుంతౌ,

నీయతే స్త నతిముజ్జితహర్షం పంకజం ముఖమివాంబురుహిణ్యా.

వ్యా. యచ్చతీతి. శంకుత చక్రవాకపక్షిణి. సామాన్యస్య ప్రాకరణికవిశేషపర్యవసానాత్. ని. 'శకుంతిపక్షిశకుని శకుంతశకునద్విజా' ఇత్యమరః. అంతికగ తేసమాపగ తేఽపి దయితాయై చక్రవాక్యై ప్రతిముఖమభిముఖం యథా తథా వాచం యచ్చతి సతివాచమేవ దదానే నతు సంగచ్ఛమానే ఇత్యర్థః. * పాశ్చాత్యైత్యాది నాదాణోయచ్ఛాదేశః. అంబురుహిణ్యా నలిన్యా-ఉజ్జితహర్షం చక్రవాకదుర్దశాదర్పనాదివ త్యక్తవికాసం-పంకజం ముఖమివ నతిం నవ్రత్యం నీయతే స్త సీతం. * ప్రధానకర్తవ్యాభ్యేయే లాదీనామి ద్వికర్తృణా' మితి-నీయతేద్వికర్తృకత్వాత్ప్రధానే కర్తృణి లట్. ప్రాయశో దుఃఖినాం దర్పనాత్ క్రియః ఖిద్యంతే - విశేషతో విరహాదర్పనాదితి భావః. అత్త పంకజావనతేః చక్రవాకవిక్రోశనానంతర్యాత్తద్దేతుకత్వ ముత్పేక్ష్యతే. సాచ ముఖోపమయాంబురుహిణ్యాం కామినీసామ్యం గమయంత్యా నిరుహ్యత ఇత్యుపమాత్పేక్షయోరంగాంగిభావేన సంకరః. వ్యంజకాప్రయోగాదుత్పేక్షా ప్రతీయమానా.

మూ. రంజితాను వివిధాస్తరుశైలా నామితం ను గగనం స్థగితం సు,

పూరితా ను విషమేషు ధగిత్రీ సుహృతాను కతుభ స్తిమిరేణ.

వ్యా. రంజితాదితి. తిమిరేణ వివిధాః తరవః. 'శైలాశ్చ రంజితాః అనులిప్తాః-స్వసావర్ణ్యమాపాదితా సు-అన్యథా కథమేషామిత్యం నీలాన్త్యతమితి భావః. తథా

నామితం న? అధూతలాదితి శేషః. *మితాంహ్యస్య' ఇత్యత్ర వాశబ్దానువృత్త్యాన్యరస్థిత విభాషాశ్రయణాన్న హ్రస్వః. †యన్వా గగనం స్థగితం ను ఛన్నం కిం? ఉభయత్రాపి కథమన్యథా న దృశ్యేతేతి భావః. తథా ధరిత్రీ విమలేషు నిష్కాన్న తేషు పూరితా సమీకృతా న? అన్యథా తద్వివేకః కథం న స్యాదితి భావః. కకుభో దిశశ్చ సంహృతాను బుప్తాః కిం? ని. 'దిశస్సు కకుభః కాస్తా' ఇత్యమరః. కథమన్యథా న దృశ్యేరన్నితి భావః. అత్ర తిమిరే తరుణాలాద్య నేకవిషయంబంజత్వా దిక మారోప్యైవం సందిహ్యత ఇతి సంజేహంకారః. శేచిత్త్వధ్యక్షసాయాశ్రయ త్వేన సంజేహప్రకారమామూ. అక్యే తు సుశబ్దస్య సంభాషణాద్యోతకస్య సత్త్వా గుత్త్యేకాప్రకార వినుమానత్వత ఇద్విలంకారస్వస్యకారః.

మూ. రాత్రిరంగమగ్నిరూపి వికారం సుతజ్జగత్ సహాయంతి విహాయ,

స్పష్టతారకమింద్రుణం సభ శ్రీర్వస్థునిచ్చతి నిరాపది సర్వః.

వ్యా. రాత్రితి. శ్రీ. శోభా కస్త్రీ-రాత్రేః సంధ్యాయాః రాగేణ స్వచ్ఛాయో పరంజనేన మలిసాని కృష్ణాని-అతఏవ వికాసం దృంభణం రహాయంతి త్యజంతి*రహాయతేః త్యాగధాన్యశృప్రత్యయః. పంకజాని కహాయ - స్పష్టతారకం సభః ఖమియాయప్రాప. తథాహి—సర్వో జనః నిరాపది నిర్వాధ్యతే వస్తుం సాతుం* ఏకాచ ఉపదేశేన సదాత్మా' దితిట్పితిషేధః-ఘనిశ్చసాం శేషునసిరితి వచనాత్-ఇచ్చతి.

అవ. అస్తాదిసంధ్యాంతం వర్ణయిత్వా చంద్రోదయవర్ణ సమారభతే.—

మూ. వ్యాసశే శశధరేణ విముక్తః శేతకేకుసుమకేసరపాండుః,

చూర్ణముష్టిలివ లంభితకాంతిర్వాసవస్య చిశేమంశుసమూహః.

వ్యా. వ్యాసశ ఇతి. శశధరేణ చంద్రేణ విముక్తః క్షిప్తః-శేతకేకుసుమకేసర ఇవ పాండుః-లంభితా స్తాపితా కాంతిర్యేన సః రిక్తి సమూహః చూర్ణస్య కర్పూరాది త్తోదస్య ముష్టిలివ - ముష్టిశబ్దస్య ద్వీలింగ త్వేనప్యత్ర పుల్లింగత్వైవ గ్రాహ్యః-ఉప మేయానుసారాత్-వాసవస్య దిశం స్తాచీం వ్యాసశే వ్యాప్తవాక్. ఏతేన నిశానిశా కరయోర్నాయకానాయకాపమ్యం గమ్యతే. యథా కాముకప్రయుక్తః పట వాసాదిచూర్ణముష్టి ర్లంభితకాంతిస్సక్ నాయకాం వ్యన్నతే ఏవమసావపిత్యగ్గః.

మూ. ఉజ్జ్వలీ శువమివాశుశమిస్తా ముత్పిం వ్రజతి తారకగాధే,

దిక్ప్రసాదిగుణమహాసముపా పీ లక్ష్మీహేమనిరేదం ముఖమైంద్రి.

† వస్తుతస్య, జ్వలన్వాలహూతన మా మనుషసర్గ ద్వ, ఇత్య నేనానుపసర్గాన్న మేర్పిత్వస్య వైకల్పికత్వాదత్ర మిత్యాభివక్ష్యంగీకారజైవ హ్రస్వాభావోప పత్తావయం క్షేః ప్రకృతే వ్యగ్ధ ఇతి బోధ్యమ్.

వ్యా. ఉజ్జ తీసి, ఇంద్ర స్వేదామెంద్రీ, దిక్ ప్రాచీ తారకనాథే నక్షత్రనాథే. ని. 'కనీసకాయాం నక్షత్రే తారకం తారకాపితేతి విశ్వః. అంతికం ప్రజతి సతి - ఆకు తమిస్తానుగధతమసం. ని. 'తమిస్తా త్రీధ్యాంతతతా నిశ్శంధతమసేనసేతి నైజ యంతి. శుచం విరహగుఃఖమిత్యర్థః. ఉజ్జ తీ జహతీసతి - ప్రసాదో వైర్జల్యమేవ గుణః సవీర మండనం యస్య తత్ - రక్తయోహసా ఇవః. విశదం నిర్మలం ముఖ మానన మేన చుఖమగ్ర భాగం-స్వీప్తపమేయం. ఉహే వహతి స్త. అత్ర దిక్పంప్ర యోర్నాయితా నాయకాపమ్యం గమ్యతే.

మూ. నీలనీరదనిధే హిమగౌరం శైలరుద్ధచపుచస్పితరక్షేః.

భే రరాజ నిపత్యే. రజాలం వారిధేః పయసి గాంగమివాంభః

వ్యా. నీలేతి. శైలరుద్ధచపుచః ఉదఃకుగిరితోహితమండలస్య నీతరక్షేరిందో స్సంబంధి, నీలనీరదనిధే కాలమేఘసదృశే - నీలనీరజేతి పాతే నీలోత్పలతుల్యే భే ఆకాశే - నిపత్యే ప్రసర్వతే హిమచివ గౌరం శుశ్రం కరజాల మంశుసమూహః. - వారిధేః పయసి నిపత్యే గాంగం ఆంధ ఇవ రరాజ - ఉపమానేపి విశేష జాని యోజ్యాని.

మూ. ద్యాం నిరుంధదతిసీలఘుసంభం ద్యాంతముద్యతక గేణ పురస్తాత్, త్రిప్యమాణమసి తేతరిభాసా శంభు నీవ కరిచర్త చకాశే. ౨౦

వ్యా. ద్యావీతి. ద్యాం నిరుంధదాకాశమావృణ్వత్ - అతి సీలఘునాథం నీలనీరద నిధం-ఉద్యతాః కరా అంశవో నాస్తాశ్చ యస్య తేన - అనీతాభ్య ఇతరాః శుభ్రాః భాసా యస్య తేన చంద్రేణ-పురస్తాత్ప్రాచ్యాం-అగ్రే చ, త్రిప్యమాణం నుద్యమానం ద్యాంతం శంభునా త్రిప్యమాణం కరిచర్తేన చకాశే. ఉపమానేపి విశేషజాని యోజ్యాని.

మూ. అంతికాంతికగతేందువిస్ఫుట్టే జిహ్వాతాం జహతి దీధితిజాలే,

నిస్సృత స్తిమిరభారనిరోధాదుచ్ఛ్వస్నీవ రరాజ దిగంతః. ౨౧

వ్యా. అంతికేతి. అంతికాంతికమలిసమీపం. *ప్రకాశే గుణచనస్యేతి ద్వి ర్భావః. కర్తృధారయవద్భావాత్సుపో లక్. అంతికాంతికం గతేన ఇందునా విస్ఫుట్టే ముక్తేదీధితిజాలే-జిహ్వాతాం సంకోచం జహతి త్యజతి సతి-తిమిరభారైః తమస్సోస్తైః నిరోధాదాక్రమణాత్ - నిస్సృతో నిర్గతః దిగంతః ఉచ్ఛ్వగ్ ప్రాణన్నివేత్య త్వేక్షాలంకారః. రరాజ.

మూ. లేఖయా విమలవిద్రుమభాసా సంతతం తిమిరమిందుసదాసే,

దంష్ట్రయా కనకటంకపిశంగ్యా మండలం భువ ఇవాదివరాహః.

వ్యా. లేఖయేతి. ఇందుః విమలవిద్రుమభాసాస్వచ్ఛప్రవాళసవర్ణయా లేఖయా కలయా సంతతం సాంద్రం తిమిరం-ఆదివరాహః కనకస్యటంకః శిలాభేదకళస్త్రం. ని. 'టంకః పాషాణదారణ' ఇత్యమరః. తద్వత్ప్రశంభా లోహితవర్ణయా. *పిశంకా చ్ఛేతి వక్తవ్య' మితి జీవ. దంష్ట్రయా భవః మండలమివ ఉదాసే ఉచ్చితేష. *అస్య తేక ర్తరి లిట్, సోపస్సగ్దాదస్య తేరుపస్సగ్దాదస్య త్యాహార్యరితి వికల్పాదాత్ నేపదం. మూ. దీపయన్తథ సభః కిరణౌ ఘ్నేః కుంకుమారుణసయోధరగౌరః,

హేమకుంభ ఇవ పూర్వపయోధే సన్తమజ్జ శనకై స్తుహినాంశుః.

వ్యా. దీపయన్తితి. అథ ఆగ్ధోదయానంతరం కిరణౌఘ్నేః సభః దీపయన్ ప్రకాశయన్ - కుంకుమేన అరుణః యః పయోధరః కుచః స ఇవ గౌరః పిశంకః ఉదయరాగాదితి భావః. తుహినాంశురిందుః శనకైః పూర్వపయోధేః పూర్వసాగరాత్ హేముః కుంభ ఇవ ఉన్నమజ్జ ఉజ్జగామేత్యుత్పేయం.

మూ. ఉద్గతేందుమవిభిన్న తమిస్త్రాం పిశ్యతి స్మ రజసిమవిత్ప్రప్తః, వ్యంశుకస్ఫుటముఖిమపి ఒహ్లాం వీడియా సవపధూమివ లోకః.

వ్యా. ఉద్గతేందుమితి. లోకః జనః ని. 'లోకస్థు భువనే జన' ఇత్యమరః. ఉద్గతేందుమగితిమాత్రసంగ్రహ ఆవిభిన్నతమిస్త్రాం అనిశ్చేషితధ్యాంతాం - రజసిం వ్యంశుకమపనీతావకుంతలం - అతేవీవ స్ఫుటం దృశ్యమానం మాఖం యస్యాస్తాం - తథాపి-ప్రదయా జహ్ంం విక్రం-అప్రకాశాంగీమిత్యర్థః. నవవధూం నవోధాం త్రియమివ ఆవిత్ప్రప్తః సత్ప్రస్థ స్వక్ పశ్యతిస్త. ని. 'వధూర్నవోధయోషాయాం స్నుషా భార్యాంగ నాను చేతి ధరణిః.

మూ.న ప్రసాదముచితిం గమితాజ్యారోద్ధృతం తిమిరమద్రివనేభ్యః, నిజ్జుభేషు స చ ధామ వికీర్ణం భూషితైవ రజసి హిమభానా.

వ్యా. సేతి. హిమభానా చంద్రణ ద్యౌరాకాశ ముచిలం యోగ్యం ప్రసాదం వైర్నిల్యం న గమితా ననీతా. అద్రయో వనాని చ తేభ్యః తిమిరం నోద్భృతం నోత్పాదితం. నిజ్జుభేషు దిగంతేషు ధామ తేజశ్చ స వికీర్ణం న పర్యంతం. తథాపి రజసి భూషితైవ, కిమతోక్తగుణసంపత్తావేతి భావః. ద్యాః జ్యో రజసి చేతి నాయికాః. తాసాం మధ్యే చంద్రో నాయకః అత్యంతానురాగాద్రజసిమేవ భూషయామానేత్యర్థః. అత్రి ద్యౌప్రసాదాదికారణాభావేపి తత్కార్యభూషణోక్త్యా విభావనాలంకారః. లక్షణంతు పూర్వమేవోక్తం.

మూ. మానీనీజనవిలోచనపాతానుష్ఠబాష్పకలుషాస్పృతిగృహ్లా, మందమగద ముదితః ప్రయయా ఖం భీతభీత ఇవ శీతమయూఖః.

వ్యా. మానసితి. ఉదితః శతమయూఖః - ఉష్ణేన విరహతప్తేన బాష్పేణ కలుషాత్ అవిలాక్ మానసిజనస్య కలహంతరితనాయికాజనస్య విలోచనపాతాక్ కటాక్షమోక్షాక్ - మానభంగజనితకోపభీషణానీతి భావః. శ్లో. 'కోపాత్కాంతం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపమున్విత', కలహంతరితా ప్రోక్తా నాయికా ననుకూలిభి' రితి దశరూపకే. ప్రతిగృహ్ణాత్ స్వీకుర్వత్-అపగాధదండస్యాసరిహర్యత్వాదితి భావః. అతఏవ భీతభీతః భీతప్రకార ఇవేత్యత్ప్రేమ. మందమందం మందప్రకారం-ఉభయశ్రాపి. * 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్వైరాభరః. కర్తృధారయవద్యాహతుప్రోలుక్. ఖమాకాశం ప్రయయా అభిజగామ.

మూ. శ్లిష్యతః ప్రియవధూ - కలహంతం తారితా స్తుతికరస్య హిమాంశోః, ఉద్వమన్నభిరరాజ - మంతాదుగరాగ ఇవ లోహితరాగః. ౨౭

వ్యా. శ్లిష్యతి ఇతి. తతః ప్రసాదతః కరా అశవవన కరా మాస్తాః యేన తస్య-తారకా ఏవ ప్రియవధూః-ఉపశంతిం అంతికే కంఠే చ. * అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా. విభక్త్యర్థేనస్యయాభావః. శ్లిష్యతః ప్రత్యాసీదతిః సన్నికర్షం గచ్ఛత ఇత్యర్థః. ఆలింగితశ్చ హిమాంశోః సంబంధ - సమంతాత్ సర్వతః ఉద్వమన్న త్వర్క-అర్థాంతరత్వా దకర్తృకత్వం-భార్యారాంతరే వృత్తిరితి వచనాత్ లోహిత రాగః అయప్రభః ఆంగరాగ ఇవ ఆభిరరాజ. ఆలింగనాదంగరాగో గళితీతి ప్రసిద్ధిః. అశ్రరూపకోపమయో రుపగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. ప్రేరితశ్శిశధ రేణ కీరాఘ్నస్యంతాన్యప సునోది తిమాంసి,

క్షీరసింధు-న ముదరిభిన్నః కౌనవాన్యవిరలోచ్చతరూగి. ౨౮

వ్యా. ప్రేరిత ఇతి. శశధరేణ చంద్రేణ ప్రేరితో విస్ఫుట్టః కరౌఘః - సంహతాని సాంద్రాణ్యపి తమాంసి-మందంబ విందరాద్రితా భిన్నో సున్నః క్షీరసింధుః. అవిరళః సాంద్రః ఉచ్చాః ఉన్నతాశ్చ తిరవో యేషు తాని వనాని కౌనవానివ సునోద చిక్షేప. దూరీచకారత్యర్థః.

మూ. శారతాంగమితయా శశిపాదై శ్చాయయా విటపినాం ప్రతిపేదే, స్య స్రశుక్లబలిచిత్రలలాభిస్తుల్యతాం వసతివేశ్మమహీభిః. ౨౯

వ్యా. శారతామితి. శశిపాదైః సంప్రరశ్చిభిః. ని. 'పాదారశ్శ్యంఘ్రీతు ర్వాంకా' ఇత్యమరః. శారతాం శబలతాం. ని. 'శారశ్శబలపీతయో' రితి విశ్వః. గమితయా ప్రాపితయా-విటపినాం తరూణాం ధాయయా - స్యపైః నిక్షిపైః శుక్లబలిభిః శ్వేతపుష్పద్యుపచారైః - చిత్రాణి నానావర్ణాని తలని ప్రదేశాయానాం తాభిః. ని. 'కోపచాయోః పుంసీబలః ప్రాణ్యంగశే త్రియా' మిత్యమరః. వసతివేశ్మ

మహీభిః నివాసగృహభూమిభిః-తుల్యతాం సామ్యం ప్రతిపేదే ప్రాప్తాః. కర్తృణి లిట్. ఆర్థీయ ముపమా. కనశిగ్రహణం భూతపూర్వనివాసనిర్వృత్త్యర్థం.

మూ. అతివే ధృతిమతా సహ పథ్యా యావనివిరహితా విహగేన,

సేహిరే న కిరణా హిమరశ్చేర్దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమ్.

వ్యా. అతప ఇతి. దుఃఖకరేపీతి భావః. వధ్వాచక్రవాక్యా సహ-అతపిత ధృతిమతా సంగోషవతా యామినిషు విరహితా నియతివిరహితా అతపిత విహగేన చక్రవాకేన-హిమరశ్చేః చంద్రస్య కిరణాః. న సేహిరే న సోధాః. తథాహి-దుఃఖితే సంజాతదుఃఖే మనసి-సర్వం మనోహరమపీతి భావః. అసహ్యం సోధుమశక్యం శక్తి సహాశ్చేతి యత్ప్రతిభ్యయః. పూర్వేత్వాతపా ఇతి పేయః. తస్మి వధ్వా సహ అతపా అపి సేహిరే తద్విరహితాతు శశికిరణా అపి న సేహిర ఇతి యోజ్యం ఫలంతు సమానం.

మూ. గంధముద్ధతిరజః కణవాహీ విక్షిప్తస్వితాం కుముదానాం,

అనుధావ శరిలీనవిహంగా యామినిమసవపాం వనరాజీః. 30

వ్యా. గంధమితి. అపాం కణవాహీ-యోగ్యాన్వయే వ్యవధానమపి సోఘంధ్యం-వికసతాం కుముదానాం గంధం సౌరభం ఉద్ధతం రజః పరాగో యస్మిత్ కర్తృణి తద్యథా తథా, శేవాద్విభాషేలి నికల్పాన్న కవ్. విక్షిపక్ వికిరక్ ఇత్థం శిశిరస్సు రభిశ్చ యామిని మరుత్ రాత్రి వాయుః-పవిత్రో లీనాశ్చయతా విహంగా యాను తాః వనరాజీః అనుధావ ఈషక్కుంపయామాస. విహంగశయ నావిరోధే నేర్పిర్థ్యః. ని. 'అజీవదళేభివ్యాప్తా' విత్త్యమరః. యథా కల్పితామీ గంధోదకాదివా సింహస్వని తామాకంపయతి తద్వదితి భావః.

మూ. సంవిధాతుమభిషేగిముదానే మన్తధన్య లసదుంశుజతాఘః,

యామినివనితయా తతిచిహ్నస్సోస్పల్పి రిజశ్చికుంభ ఇవేందుః.

వ్యా. సంవిధాతుమితి. యామినివనితేవ తయా రాత్రిరూపయా కాంతయా మన్తధన్య అభిషేకం త్రిభువనజైత్రయాలాభిషేకం-సంవిధాతుం సమ్యక్కర్తుం అంశవో జలానీన తేషాం ఓఘం పూరిః లగ్నో యస్మిత్ స-తత చిహ్నః స్ఫుటలాం ఛనః ఇందుః-సోత్పలః మంగళార్థం నిహితేందీవరః రజతికుంభః రజతికలశ ఇవ ఉదానే ఉత్తిష్టః. *అస్యతేః కర్తృణి లిట్. అత్ర సంవిధాతుమితి తుమునా ప్రతీయ మానయా ఫలోత్పేక్షయా అనుప్రాణితేయముపమా-తయోరంగంగిభావేన సంకరః.

మూ. తేజసాపి ఖలు నూనమనూనం నానహాయముసయాతి జయశ్రీః,

యద్విభుశ్శశిమయూఖినఖస్సన్నాద దే విజయిచాపమనంగః. 33

వ్యా. తేజసేతి. తేజసా అనూసం సంపూర్ణమపి అసహాయం సహాయరహితం-
ఏకాకినం పురుషమితి శేషః. జయశ్రీః నోపయాతి ఖలు-నూనం-కుతః, యద్యస్తాత్
విభుస్సమర్థోఽపి-అనంగః శశిమయూఖానాం సఖా సహచరః తత్సహాయస్సక్-విజ
యి విజయశీలం. * జిదృక్ష్మాత్వాదినా ఇనిః. చాప మాదదే అదత్తవాక్ విశేషేణ
సామాన్య సమర్థ నమాపోఽర్థంతరన్యాసః.

అవ. ఇత్యముద్దీపనసామగ్రీచుపఖర్లప్ర సంప్రతి తత్కార్యభూతాం రతిం వర్ణ
యితుమారభతే. —

మూ. సద్దనాం విరచనాహితశోభై రాగతప్రియకథైరపి దూత్యమ్,
సన్నికృష్టరతిభిస్సురదారైర్దూష్ణితైరిపి విభావణమీషే. 3ర

వ్యా. సద్దనామిత్యాది. సన్నికృష్టరతిభిః ఆసన్నసురతోత్సవైః-అతఏవ సుర
దారైః సురవధూభిః ఆహితశోభైః స్రాగవ విహితకేళిగృహమండనైరపి-పునః సద్ద
నాం కేళి గృహణాం విరచనా మండనమలంకృతిరిత్యర్థః. ఈషే అభిలీషే * కర్తణి
లిప్. ఆగతప్రియకథైః ప్రాప్తప్రియజనవృత్తాంతైరపి-దూత్యః కర్తదూత్యం దూతీ
వ్యాపారః. ఈషే, * 'దూత్యభావకర్తణో' రితి యత్ ప్రత్యయః. ని. 'దూత్యం
తద్భావకర్తణో' రిత్యమరః. తథా భూషితైరపి హరస్రకృష్ణదనాదిమండన
మండితైరపి-భూషణం ప్రసాధన మీషే-బోత్సుక్యాతిరేకాదితి భావః.

మూ. న స్రజో రురుచిరే రమణీభ్యశ్చండనాని విరహే మదిరావా,
సాధనేషు హి రితేరుపధతై రమ్యతాం ప్రియసమాగమ ఏవ.

వ్యా. సేతి. విరహే వియోగావస్థాయాం స్రజః-మాల్యాని చండనాని గం
ధాః మదిరామద్యానిచ-రమణీభ్యః. * 'రుచ్యర్థానాం ప్రియమాణ' ఇతి సంప్రదాన
త్వాచ్చతురీ. న రురుచిరే న శోచంతే స్త. హి యస్తాత్ ప్రియసమాగమ ఏవ రతే
స్సాధనేషు స్రగాదిషు-రమ్యతాం మనోరమత్వం రుచికరత్వమితి యావత్-ఉపధతై
ఉపపాదయతి-తిదభావే తు ఆరుచిర్యుక్తై వేత్యర్థః. అతఏవ వైధర్మ్యత్కారణేన
కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః. రమంతే ఏష్యితి రమ్యాణి. * 'పారదుపధా'
దితి యత్. 'కృత్యులటోబహుళ' మిత్యధి కరణార్థత్వం.

మూ. ప్రస్థితాభిరభినాధనినాసం ధ్వంసితే ప్రియసఖివచనాభిః,

మానసిభిరపహస్తితైర్హర్షస్సాదయన్నపి మదోఽవలలంబే. 3౬

వ్యా. ప్రస్థితాభిరితి. అభినాధనినాసం ప్రియగృహం ప్రతి ప్రస్థితాభిః ప్రచ
లితాభిః-ధ్వంసితాని ఖండితాని ప్రియసఖివచనాని ఆప్రపయస్యావచనాని "స్వయం
ప్రస్థానం లాభవాదే"త్యేకం రూపాణి యాభిస్తాభిః, మానసిభిః శోపనాభిః, శ్లో.
'శ్రీరామార్ష్యాకృతః శోపామానోవ్యాసంగిని ప్రియ' ఇతి అక్షరార్థ. అపహస్తితం

నిరస్తం ధైర్యం యేన సః-తథా సాదయత మానం శరీరం చ కర్మయన్మపి సదో
హోఽపీత్యర్థః. మదః అవలలంచే స్వీకృతః. అజ్ఞానవ్యాజేన లాఘవాపహ్నవసౌకర్యా
దితి భావః.

మూ. కాంత వేశ బహుసందిశతీభిర్భాతమేవ రతయే రమణీభిః,

మన్త ధేన పరిలుప్తమతీనాం స్త్రాయశ్శస్థలితమప్యపకారి 32

వ్యా. కాంతేతి. రతయే సురతాయ-బహు సందిశతీభిః - హే నూతి కాంత

మిథం ప్రలోభ్య ఆనయేత్యేవం రూపానేకవాచికం కథయంతీభిః, సందేశవ్యసనా
ద్గంతవ్యమప్యజానతీభిరిత్యర్థః. రమణీభిః కాంతవేశ్చ స్త్రియగృహం ప్రయాతం స్త్రాప్త
మేవ-సతు మధ్యేమాగ్నాన్నివృత్తమిత్యర్థః. తదాహి-మన్త ధేన పరిలుప్తమతీనాం
హతవివేకానాం-స్థలితం విరుద్ధాచరణసః స్త్రాయశః ఉపకారి భవతి సహసా రమణీ
భిరితి పాలే కాలక్షేపమసహమానాభిః-స్వయమేవ శిష్యం యాతమిత్యర్థః.

మూ. ఆశు కాంతమభిసారితసత్త్వా యోషితః ఫులకరున్దకపోలమ్,

నిర్జిగాయ ముఖమిందుమాఖండం ఖండపత్రతిలకాకృతి కాంత్యా.

వ్యా. అశ్వితి. ఆశు కాంత మభిసారితవత్త్వాః *స్వాధే జిచ్ యోషితః సంబం
ధి, ఫులకైః దుర్ధావావృతాకపోతా యస్య తత్-ఖండాప్రవృష్టాపత్రాణాం పత్రరే
ఖాణాం తిలకస్య చ ఆకృతిస్సన్నివేశో యస్య తత్తథోక్తం - ముఖం - కాంత్యా
అఖండం పూర్ణం ఇందుం నిర్జిగాయ జయతి స్త - ఇత్యాశ్చీయముపమా. 'స్మర్థతే
జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతీతి దండినా సదృశాశ్చేష పరిగణనాత్.

అవ. అథ యుక్తేన సఖినాయకాసంవాదమాహ. -

మూ. ఉచ్యతాం స వచనీయమశేషం నేత్యరే పరుషతా సఖి సాధ్వీ,

ఆనయేనమనునీయ కథం వా విప్రియాణి జవయన్ననునేయః.

వ్యా. ఉచ్యతామితి. తత్ర నాయకాఽఽహ-సభార్థః-అశేషమఖిలం వచనీ
యం వక్తవ్యమచ్యతాం నిత్యంకముపలభ్యతామిత్యర్థః. బ్రహ్మ దుహాదిత్యాదప్రధానే
కర్తృణి లోబ్. అథ సఖ్యాహ-హే సఖి నాయకే ఈశ్వరే ధర్మరి వివయే పరు
షతా పారుష్యం న సాధ్వీ న హితా. అథ నాయకాహ-హే సఖి ఏత్త్వా ఏన
మనునీయ సాంత్యయిత్యా ఆనయ-పునస్సఖ్యాహ-విప్రియాణి జవయన్నప్రియాణి
కుర్వక స కథం వానునేయః కేన ప్రకారేణ అనునయాన్. -

కిం గతేన సహి యుక్తముపైతుం కఃప్రియే సుభగమానినిమానః,

యోషితామితి కథాను సమేతైః కామిభిర్బహురసాధ్యతిరూపే.

వ్యా. కిమితి. పునర్నాయకాఽఽహ-తస్మా గతేన తం ప్రతి గమనేన కిం
కోర్థ ఇత్యర్థః. అతః ఉపైతుం గంతుం న యుక్తం హి-పునస్సఖ్యాహ-సుభగమాత్తా

నం మన్యతే తాచ్ఛీల్యేనేతి-సుభగమానీ సాందర్యాభిమానీ. * అత్తమానే ఖశ్యేతి చకారాణ్ణిని సత్యయః. తస్మిన్ విషయే-కోమానః-మానో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. యద్వా నహిత్యాది సఖివాక్యం-తత్ర నహిత్యేకం వాక్యం-త్వదుక్తం సఖిత్వత్వార్థః. కింతు ఉచైతుం యుక్తం-తుతః సుభగమానిని ప్రేయే కోమానః-తాదృగ్జనస్య దుర్లభత్వాదితి భావః. ఇత్యేవం రూపాను యోషితాం కథాను విషయే సమేతైః సమీపమాగత్య శృణ్వద్భిత్వార్థః. కామిభిః బహురసా అనేకస్వాదా ధృతిః సంతోషః ఊహే ఊహా. అత్ర కామినః రాత్యైత్సుక్యనిర్వేదాద్య నేకభావకాబల్యపరిపూర్ణ కాంతాజనకథాకర్ణ నాదుత్తగోతరమపూర్వాస్వాదమందనిష్ఠ్యందమానందసందోహమవిందనిత్వార్థః. ప్రాయేణాత్ర ప్రాధాః కలహంతరితాశ్చ నాయికాః.

మూ. యోషితః పులకరోధి దధత్వా ఘుర్త వారి వనసంగమజన్త,

కాంతవత్సనీ బభూవ పతంత్యా భూషణం లులితమండనతైవ.

వ్యా. యోషిత ఇతి. పులకరోధి గోమాంచవ్యాపి నవసంగమాత్ జన్తయస్య తత్ ఘుర్తవారి స్వేదోదకం-దధత్వా ఇతి సాత్త్వికోక్తిః. కాంతవత్సనీ పతంత్యా ఇత్యైత్సుకోక్తిః. యోషితః యా లులితమండనతాప్రమృష్ట ప్రసాధనత్వం, భావే తత్. సైవ మండనం-బభూవ. తదేకఫలత్వాత్తనేతి భావః.

మూ. శీఘ్రపానవిధురాను నిగృహ్ణాన్ మానమాశు శిథిలీకృతలజ్జః,

సంగతాను దయితైరుపలేభే మానినీషు మదనో ను మదోను. ౪౨

వ్యా. కీర్తితి. కేరతే అనేనేతి కీర్తిః పశ్యేత్పురసవికారో మద్యవిశేషః. తస్య పానేన విధురాను మూఢాను-దయితైస్సంగతాను సహాసన్ధితాను మానినీషు అతిమానవతీషు ఆశు మానం కోపం నిగృహ్ణాన్ నివర్తయన్-తథా-శిథిలీకృతా లజ్జాయేన సః మదోను మదనోను ఉపలేభే లత్యతేనేత్వార్థః. ఇతి గాఢానురోగోక్తిః. ప్రియసమాగమకీర్తిపానమాపోభయకారణసంభవాన్తాననిగ్రహద్యనుభావసాధారణ్యాచ్చ సందేహః. సవీచాలంకారః.

ద్వారి చక్షురధిపాణి కపోతా జీవితం త్వయి తుతః కలహోస్యాః,

కామినామితి వచః పునరుక్తం ప్రీతయే నవనవత్వమియాయ. ౪౩

వ్యా. ద్వారీతి. ద్వారి త్వదాగమనమార్గవీచ-చక్షురిత్యైత్సుకోక్తిః. అధిపాణి పాణౌ కరే కపోలావీతి చింతోక్తిః. కిం బహునా-జీవితం త్వయి త్వదధీనం-వినాన జీవతీత్యర్థః. ఇతి గాఢానురాగోక్తిః. అతోస్యాః కలహో విగ్రహః. తుతఇత్యేవం కామినాం ప్రీతయే పునరుక్తం పునఃపునరుచ్యమానం వచో దూతీవాక్యం నవనవత్వం నవప్రకారత్వం అపూర్వవద్భావం ఇయాయ. * ప్రకారాథే ద్విర్భావః. కర్తృధారయ

వచ్చావాత్సుసో బుక్. కాంతానురాగ ప్రకటనాత్ కామినః ప్రహృష్యంతి స్తేతి భావః. కలహంతరితేయం.

మూ. సాచి లోచనయుగం నమయంతీ రుంధతీ దయితవత్తుసి పాతమ్,
సుభ్రవో జనయతి స్త్వ విభూషాం సంగతావుపరరామ చ లజ్జా.

వ్యా. సాచీతి. లోచనయుగం సాచి తిర్యక్ - నమయంతీ ప్రియే పాత యంతీ నతు సమరేఖయేత్వర్గః. దయితవత్తుసి పాతం రుంధతీ ఇష్టమపి ప్రతిబద్ధతీ సుభ్రవో నాయకాయః విభూషాం శోభాం జనయతిస్త్వ ఆజీవనత్. కించ సంగతా నురత ప్రసంగే సతి ఉపరరామ చ ఉపరమతేస్త్వ. ఏవం యత సతస్సాపి భూషణమే వేతి భావః. * 'విభాషార్తకా'దితి పరస్మైపదం. (యవ్యా దయితవత్తుసి పాతం పతనం విధికాలింగనం రుంధతీ. తథాచ రతిప్రదీపే. - శ్లో. 'ఆల్లవ్య గాఢం హృది చంచలాక్షీ స్థిరోపవిష్టం పురుషం సనాభ్యాం, నితంబిని విధ్యతీ తం చ గాఢం గృహ్లాత్వసా విధకముచ్యతే'తదితి.)

మూ. సవ్యళీకమవధీరితభిన్నం ప్రస్థితం సపది శోపపదేన,
యోషితస్సుహృదివ స్త్వ రుణద్ధి ప్రాణనాథమభి బాష్పనిపాతః.

వ్యా. సవ్యళీకమితి. సవ్యళీకం పాపరాధం గోత్రస్థలనాద్యప్రియకారిణం. ని. 'వ్యళీకమప్రియే కాశ్య వైలక్ష్యే' ఇతి విశ్వః. ఆరవీర అవధీరితః అవజ్ఞాతః భిన్నః విచల్లశ్చ తమవధీరితభిన్నం * 'పూర్వకాలే'త్యాదినా తిత్తురుచుః. సపది శోపపదేన శోపవ్యాజేన ప్రస్థితం వినిర్గచ్ఛంతం ప్రాణనాథం ప్రియం - యోషితః సంబంధీ అభి బాష్పనిపాతః అభిముఖ్యేనాస్త్రిమోక్షః - సుహృదివ రుణద్ధి స్త్వ రురోధ. బాష్ప పాతస్య మన్యమోక్షలింగరయా ప్రస్థానప్రతిబంధకత్వాత్సుహృదౌపమ్యం. ఇయ మధీరా ఖండితా చ. శ్లో. 'జ్ఞాతేన న్యాసంగవికృతే ఖండితేర్నాకే మయితా, అధీరా సామ్రవక్రోక్తి' రితి దశరూపశే.

మూ. శంకితాయ కృత బాష్పనిపాతా

మీర్ష్య మా విముఖతాం దయితాయ,

మానిసిమభిముఖాహితీ త్వాం

శంసతి స్త్వ ఘనరోమవిభేదః.

౪౬

వ్యా. శంకితాయేతి. శంకితాయ నాయకాయ - అవిశ్వస్థాయ దయితాయ ఈర్ష్యయా విముఖితాం - విముఖీకృతాం ఆరవీర కృతబాష్పనిపాతాం విహితబాష్ప వర్షాం మానిసిం-ఘనరోమవిభేదః సాంద్రపుణ్యకోదయః - అభిముఖమాహితర చిత్రిం యయాతాం నిహ్నపామిత్యర్థః. శంసతి స్త్వ వ్యవక్తిస్తేత్యర్థః. అన్యథా సాత్త్వి కానుదయాదితి భావః. అత్రాపి పూర్వోక్తేన నాయకా.

అథ సంభోగశృంగారం కథయత్ బాహ్యరతమాహ.—

మూ. లోలదృష్టి వదనం దయితాయాశ్శుంబతి ప్రియతమే రథసేన,
వీడయా సహ విసివి నితంబాదంశుకం శిథిలతాముపపేదే. ౪౨

న్యా. లోలేతి. ప్రియతమే లోలదృష్టి చంచలేక్షణం దయితాయాః వదనం రథసేన బలాత్కారేణ చుంబతి సతి - విసివి విగతబంధనం అంశుకం నితంబాత్ వీడయా సహ శిథిలతాముపపేదే. ద్వయమపి శిథిలతామాపేత్యర్థః. అత్ర ప్రీడాంశుకరూప. సంబంధి భేదభిన్ననివృత్తిస్సంసరరూపతైథిల్యస్యాభేదాధ్యవసాయనిబంధనాతికయోక్తిమూల సహోక్తిరలంకారః. అతఏవ ప్రీడాంశుకయోరౌపమ్యం చ కల్పయిం. అత్ర వాత్సల్యయినీయాః.—శ్లో. 'బాహ్యమాధ్యంతరం చేతి ద్వివిధం రతముచ్యతే, తత్రాద్యం చుంబనాల్లేపనఖదంతక్షతాదికం, ద్వితీయం సురతం సాక్షాన్నానాకరణకల్పిత'మితి.

మూ. ప్రీతయా గళితనీవి నిరస్యన్నంతరీయమవలంబితకాంచీ,
మండలీకృతపృథు స్తనభారం సస్వజే దయితయా హృదయేకః.

న్యా. ప్రీతయేతి. గళితనీవి వల్లభకరస్సర్వనాద్విగళితబంధనం - తథాప్యవలంబితా కాంచీ యేన తత్ కాంచీలగ్నమిత్యర్థః. తదంతరీయం అఙ్గోంశుకం. ని. 'అంతరీయోప సంవ్యాసపరిధానాస్యఙ్గోంశుక' ఇత్యమరః. నిరస్యన్నాక్షిపత్-హృదయేకః ప్రియః ప్రీతయా వస్త్రాపగమాలజ్జితయా * ప్రీధాతోః కర్తరిక్తః. సుదవిడత్యవ్యవైకల్పికత్వాన్నిష్ఠానత్యాభావః. దయితయా మండలీకృతః వర్తలీకృతః పృథుస్తనభారో యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా తథా గాఢమిత్యర్థః. సస్వజే అగ్నిప్తే, ప్రియదృష్టి ప్రతిబంధార్థమిత్యర్థః.

మూ. ఆదృతా నఖపదైః పరిరంభాశ్శుంబితాని ఘనదంతనిపాతైః,

సాకుమార్యగుణసంభృతకీర్తిర్వామ ఏవ సురతేష్వపికామః.

న్యా. ఆదృతా ఇతి. పరిరంభాః ఆలింగనాని-నఖపదైః - హేతుభిః ఆదృతాః అభిమతాః. * 'హేతా'నితి తృతీయా. తథా చుంబితాని చుంబనాని ఘనదంతనిపాతైః హేతుభిః ఆదృతానీతి లింగవిపరిణామః. సురతమఖోద్ధీపకత్వాన్నఖదంతక్షతపూర్వకేష్వలింగనచుంబనేష్వదరస్సంవృత్త ఇత్యర్థః. నన్యతిసుకుమారే కామతంత్రే కథం పీడాకరేష్వదర ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ— సాకుమార్యేతి. సాకుమార్యవేన గుణః తేన సంభృతకీర్తిః లబ్ధయాః కామః సురతేషు సంభోగేష్వపి-న కేవలం విప్రచింతేష్యేతి భావః. వామః స్తూరః. ని. 'వాహ వల్ల ప్రతీపా ద్వా'నిత్యమరః. సుకుమారః కామః ఇతి వాదమాత్రం - వస్తుతస్తు పీడయన్నేవ సుభావనా ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసముత్తనరూపాంశుకంతరన్యాసః.

అథాభ్యంతరమాహ.—

మూ. పాణిపల్లవవిధూననమంతస్సీత్సత్తాని నయనార్థనిమేషాః,

యోషితాం రహసి గద్గదవాచామస్త్రతాముపయయ్యుర్దదనస్య.

వ్యా. పాణిలి. రహసి ఏకాంతే ఇతి విస్త్రంభాతిశయోక్తిః. గద్గదవాచాం స్థల ద్దిరాం యోషితాం సంబంధీని - పాణిపల్లవయోః విధూననం కంపనం - అంతస్సీత్సత్తాని సీత్కారాః ఏతేన కుట్టమితాభ్యోభావ ఉక్తః అధరపీడనాదౌ శుభేఽపి దుఃఖ వదుపచారః కుట్టమితమితి లక్షణాత్. నయనానాం ఆర్థనిమేషాః ఆర్థనిమిలితాని రహసి గద్గదవాచామితి విశేషణసామర్థ్యాత్ గద్గదకంతవత్త్వం చేత్యేతాని మద నస్య అస్త్రతా ముపయయుః. అస్త్రసత్ప్రసా ముద్దీపకాన్యాసన్నిత్యర్థః. అత్ర సీత్కారార్థనిమేషాడినా శుఖపారవశ్యం వ్యభిచరే. తదుక్తం రతిరహస్యే.—శ్లో. 'ప్రస్తుతా వపుషిమిలనం దృశోహూర్భనా చ రతిలాభలక్షణం, శ్లేషయేత్స్వజఘనం ముహూర్త చుస్సీత్కరోతి గళగద్గదాకులే'తి. నన్వనిమిషవనితానాం కథం నయనార్థ నిమేషస్సంభవేయితి చేత - తాసామపి మదనపారవశ్యాన్నయనార్థనిమేషాః సంభవంతీత్యదోషః.

అథ మధుపానవర్ణనమారభతే.—

మూ. పాతుమాహితంతీస్యభిలేషు స్తర్షయంత్యపునరుక్తరసాని,

సస్త్రితాని వదనాని వధూనాం సోత్పలాని చ ముఘాని యువానః.

వ్యా. పాతుమిత్యాడినా. యువానః అహితరసీని వర్ధితరాగాణి-అతఏవ అపున రుక్తరసాని పునఃపునః పానేఽప్యపూర్వస్వాదాని - అతఏవ తర్షయంతి తృప్తోత్పాద కాని-అతృప్తికరాణీత్యర్థః. సస్త్రితాని వధూనాం వదనాని - సోత్పలాని ముఘాని చ పాతుం అభిలేషుః చకమిరే. అత్ర ప్రస్తుతానామేవ వదనానాం ముఘానాం చ పాన క్రియయాపమ్యస్య గమ్యత్వాత్యేవలప్రాకరణికవిషయతయా తుల్యయోగితాలం కారః. శ్లో. 'ప్రస్తుతానాం తథాస్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔషమ్యం గమ్యతేయత్ర సా మతా తుల్యయోగితే' తి లక్షణాత్.

మూ. కాంతసంగమపరాజితిమన్యో వారుణీరసనశాంతవివాదే,

మానిసిజన ఉపాహితసంధౌ సందధే ధనుషి నేషు మనంగః. ౧౬౨

వ్యా. కాంతేతి. కాంతసంగ మేన పరాజితమన్యా త్యక్తరోషే తదవధికత్వాత్ స్యేలిభావః. కించ వారుణీరస నేన మధ్వాస్వాదేన కాంతిః వివాదః వాక్కలహః యస్య తస్మిన్. కుతః? ఉపాహితసంధౌ ప్రియైస్సహ కృతసంధానే - మానిసిజనే విషయే - అనంగః ఇమం ధనుషి న సందధేన సంహితవాక్. సిద్ధేర్థే సాధనవైయర్థ్యాదితి భావః.

మూ. కుప్యతాశు భవతా నతచిత్తాః కోపితాంశ్చ పరివస్యత యూనః,
 ఇత్యనేక ఉపదేశ ఇవస్త్వాన్వాద్యతే యువతిభిర్నధువారః. ౧౭3
 వ్యా. కుప్యతేతి. యూనః ప్రయాక్ ప్రతి కుప్యత-నాత్రి క్రథద్రుహేత్యా
 దినా యూనాం సంప్రదానత్వం. తస్య 'యం ప్రతికోప' ఇతి నియుమాత్ కోపశ్చాత్రి
 కృత్రిమ ఇతి-ఆశు ఆనతిచిత్తాః-ప్రహ్వచేతః అనుకూలచిత్తా భవతః. కించ-కోపితాక్
 తాక్ వరివస్యతి పరిచరత * 'సమీవరివశ్చిత్రిజ్ఞః కన్యచ' -వరివసః పరిచర్యామిత్వ
 ర్థనియుమశ్చ. ఇత్యేవ మనేః అనేక ప్రకారాణి ఉపదేశః ప్రవర్తకవాక్యం న ఇవ
 మధువారో మధువానావృత్తిః. ని. 'మధువారా మధుక్రమా' ఇత్యమరః. యువతిభిః
 స్వాద్యతే స్త న్యపియతి. మధువారస్య కూపాదకిర్యప్రవర్తకత్వసామ్యాదుపదేశ
 ఇవేత్యత్యేషి. అనియతాః ఖలు ముత్తచేష్ట ఇతి భావః.

మూ. భర్తృభిః ప్రణయసంభ్రముదత్తాం వాసుణీమితరిసాం రసయిత్యా,
 ప్రీపమోవాపిరహాదుపలేభే పాటవం నుహృదయం ను వధూభిః.

వ్యా. భర్తృభిరతి. భర్తృభిః ప్రీయైః ప్రణయసంభ్రమాభ్యాం ప్రేమాదరా
 భ్యాం దత్తాం. ని. 'సంభ్రమస్సాధ్యసేఽపి న్యూత్నిం వేగాదరయోరపి'తి విశ్వః. ఆత
 ఏవ అతి రహామధికస్వాదాం వారుణీం వరుణాత్తజాం. ని. 'సురా హలిప్రియా హలా
 పరిస్థ ద్వరుణాత్తజే'త్యమరః. రసయిత్యా అస్వాద్య-వధూభిః-ప్రీపిమోహవిరహాత్
 మదెన అజ్ఞానాద్యాపగమాధ్యతః పాటవం కృతేషు నైపుణ్యం ను ఆహాస్విత్ హృ
 దయం కార్యపరిజ్ఞానం ను ఉపలేభే ప్రాపే. అతిఏవ హృదయస్య తత్త్వతాత్పర్యాజ్ఞాన
 సామర్థ్యం, హృదయమేవ ప్రాగసత్కృష్టబలమితి సందేహః. అన్యథా కథం సంప్ర
 త్యేవ కృత్యాకేషు ప్రవృత్తిరతి భావః. సందహాలంకారః.

మూ. న్వాదితస్స్వయమధైధిలేమానం లంభితః ప్రియతమైస్సహ పీతః,
 ఆసవః ప్రజీపదం ప్రమదానాం నైరయాపరిసతామివ భేజే. ౧౭౪

వ్యా. న్వాదిత ఇతి. స్వయం న్వాదితః అదో స్వయమేవాదాయ పీతః-అథానం
 తరం-ప్రియతమైః విధితమానం వర్ధితసమ్మానం యథా తథా లంభితో గ్రాహితః స్వహ
 సేన పాయిత ఇత్యర్థః. తతః ప్రియతమైస్సహ నీతః యుగపదేశ పాత్రేణ పీత ఇత్యర్థః.
 ఆసవః ప్రమదానాం ప్రతిపదం ప్రతివారం వైకరూపరసతాం అనేకవిధన్వాదత్వం-
 ఉత్తరోత్తరాలితయరసవత్తాం, నశ్వరస్య నశబ్దస్య సుఖస్థిపేతి సమాసః-నశో సమా
 సేన లోపస్సాన్యత్. భేజే ఇవ ప్రాపేన. ప్రాయణోపచారివశేషద్విత్యేషు రసవిశేష
 స్సాన్యదితి భావః. అత్ర స్వాదనాదీపదార్థానామనేకవిధరసతాప్రాప్తిహేతుత్వాత్కా
 ర్యుంగం తాదేశం-స్వాదనాదీనా మనేకధర్మాణా మేకస్మిన్నాసవశక్రమేణ సంబం

ధాత్వరాయభేదశ్చ-కయోస్సంసృష్టయోరనేకరసత్వోత్పేక్షాబీజత్వాత్తయా సహం
గాంగిభావేన సంకరః.

మూ. భూవిలాససుభగాననుకర్తుం విభ్రమానివ వధూనయనానామ్,
ఆదదే మృదువిలోలపలాశై రుత్పిలై శ్చమకవీచిషు కంపః. ౧౬

వ్యా. భూవిలాసేతి. భూవిలాసైః భూభంగైః సుభగాన్ సుందరాన్ -
వధూనయనానాం విభ్రమాన్విలాసాన్ అనుకర్తుం తైరాత్మానం సమీకర్తమివేతి
ఫలాత్పేక్షా. మృదువిలోలపలాశైః ఈషత్తిరళదశైః ఉత్పిలైః చమకేషు యా
వీచయః మధూర్తయః తాసు యః కంపః స ఆదదే స్వీకృతః - నతు స్వకంపం తస్య
విలోలవిశేషణేనైవోక్తత్వాత్, తస్మిన్కౌశ్చ తద్యోగ ఏవ పూర్వం నేత్రమాత్ర
సాన్యభజాముత్పిలానాం కంపయానవీచియోగాత్సభూవిలాసనేత్రసామ్యలాభో
జాత ఇత్యర్థః.

మూ. ఓష్ఠపిల్ల వవిదంశరుచీనాం హృద్యతాముపయయా రమణానామ్,
పుల్లలోచనవీలినసరోజై రంగనాన్యచమకైర్నధువారః. ౧౭

వ్యా. ఓష్ఠేతి. ఓష్ఠ ఏవపిల్లకః తస్య విదంశే దంశనే యచిరభిలాషో యేషాం
తేషాం ముఖసురాపానమిషేణ ఆధరం పిపాసతామిత్యర్థః. రమణానాం పుల్లని లోచ
నాన్యేవ వీలినసరోజాని యేషు తైః - అంగనాన్యేవ చమకాని పానపాత్రాణి. ని.
'చమకోఽస్త్రీ పానపాత్ర' మిత్యమరః. తైర్నధువారః మధుపానావృత్తిః -
హృద్యతాం హృదయప్రియతాముపయయా. హృదయస్య ప్రియ ఇతి యత్ప్ర
త్యయః. హృదయస్య హృల్లజేత్వాదినా హృద్భావః. రమణవిశేషణార్థ హేతుక
కావ్యలింగసంక్లిష్టరూపకాలంకారః.

మూ. ప్రాప్య తే గుణవతాపి గుణానాం వ్యక్తమాత్రయవశేన విశేషః,
తిత్తిథా హి దయితాననదత్తం వ్యానశే మధురసాతిశయేన. ౧౮

వ్యా. ప్రాప్యత ఇతి. గుణవతాపి విశిష్టేనాపి ఆశ్రయవశేనాశ్రయవిశేషేణ
గుణానాం విశేషః ప్రకర్షః ప్రాప్యతే లభ్యతే, వ్యక్తం, తత్తథా, యదుక్తంతత్తతై
వేత్యర్థః. అథవా గుణానాం విశేషః వ్యక్తం స్పష్టం ప్రాప్యతే-తత్సూక్ష్మోక్తార్థరూపం
తథా తాదృగేవ-హి యన్తాత్ దయితాయాః ఆననేన కరణేన దత్తం మధు, రసాతి
శయేన స్వాదుప్రకర్షేణ కర్తా వ్యానశే వ్యాప్తం. విశేషేణ సామాన్యసమర్థన
రూపోఽర్థాంతరవ్యాసః.

వీర్య రత్నచమకేష్వరితిక్తాం కాంతదంతపదమండనలక్ష్మీమ్,

జజ్జరే బహుమతాః ప్రమదానామోష్ణయావకనుదోమధువారాః.

వ్యా. విత్వేతి. రత్నచమకేషు స్ఫటికాదిమణిపాత్రేషు అతిరిక్తం యావకౌప
గమాత్పూర్వాభ్యధికాం-కాంతస్య యద్దంతపదంతదేవ మండనంతస్య అక్షీం శోభాం-
ప్రతిబింబితామితి శేషః. పీత్య ఓషధ్యావకనుదః అధరలాక్షరాగాపహారిణః మధు
వారాః మధుపానాభ్యాసాః-ప్రమదానాం బహుమతాః అభిమతాః. వర్తమానే క్తః.
తద్యోగాత్ * క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ. జజ్ఞిరే జాతాః. తేషాం ప్రియాను
రాగచిహ్నప్రకాశకత్వాదితి భావః. అతిరిక్తామితి పాత్రే చమకేష్వతితామ్రామిత్యర్థః.

అవ. మధుపానాద్యితోచనేషు రాగోత్పత్తి రధరభ్యశ్చ లాక్షరాగనివృత్తి
ర్నధ్యాననయోక్త్యానోన్యగంధసంక్రాంతిరితి స్థితే సత్యుత్పేక్షితే.-

మూ. లోచనాధరకృతామృతరాగా వాసితాననవిశేషితగంధా,

వారుణీ పరగుణాత్ గుణానాం వ్యత్యయం వినిమయం ను వితేనే.

వ్యా. తోచనేతి. లోచనే చాధరశ్చ లోచనాధరం-‘సముద్రబ్రాహ్మ’ ఇతి
వ్యభిచారజ్ఞాపనా న్నూత్రాధరశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. కృతకృతానానామృతశ్చేతి విశే
షణ సమాసః. లోచనాధరస్య కృతామృతో రాగో యయా సా తథోక్తా - లోచన
నయోః కృతరాగా అధరాదాసమంతాత్ మృతరాగా చేత్యర్థః. వ్యత్యక్తస్య సంబంధ
సామాన్యస్య యోగ్యవిశేషపర్యవసాననియమేన అధికరణాపాదానార్థయోరాక్షే
పాత్-తథా చ అధరలోచనగుణయోః రాగతద్విరహయోః స్థానపరివృత్తిం కృతవ
తీత్యర్థః. తథా వాసితేన సంగఢస్యక్రాంతిసురభితేన అననేన విశేషితోఽతిశయితో
గంధో యస్యాస్సా, యద్వా, వాసితాననా చ సా అననేనైవ విశేషితగంధా చేతి
కృతవహువ్రీహ్యో ర్విశేషణసమాసః. ఉభయధాప్యాననసంక్రాంతస్యగంధా స్వసం
క్రాంతాననగంధా చేత్యర్థః. ఏవంభూతా వారుణీ మదిరా - పరగుణాత్ గుణానాం
పరయోగ్లోచనాధరయోః గుణోచ పరస్యాననస్య గుణః ఆత్మనో వారుణ్యాః గుణశ్చ
పరగుణాత్ గుణాః తేషాం పరగుణాత్ గుణానాం వ్యత్యయం ను వినిమయం ను
వితేనే విస్తారయామాస. ప్రామాదికీ వస్తుపరివృత్తిర్యత్యయః, బుద్ధిపూర్వకాత్
వినిమయః-ఆత్మ తంత్రోచ్చరితస్య పరగుణశబ్దస్యావృత్త్యా పరగుణో చ పరగుణాత్
గుణో చేతి విగ్రహః కథంచిదగత్యా సోధవ్యః. ఉపమానపూర్వపదబహువ్రీహి
వత్-తథా చాయమర్థః - పరగుణయోరధరలోచనగుణయోః రాగతద్విరహయోః
వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే - తథా పరగుణాత్ గుణయోరాననగంధాత్
గంధయోశ్చ వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే, అన్యథా కథమన్యస్మిన్నన్య
ధర్మోపబంధసంబంధ ఇతి భావః. ఆత్మ లోచనాధరరాగయోః తదభావ
యోర్యా భేదేఽప్యభేదాధ్యక్షసాయాదేకత్వవారో యుక్తిః - తనూలాతిశయో
క్త్యనుప్రాణితా చేయం వ్యత్యయవినిమయయో రన్యతరకరణోత్పేక్షేతి సంక్షేపః.
సా చ వ్యంజకప్రయోగాత్పరీతియమానా - నుశబ్దస్తు సంశయే. అత్రేదం

బోధ్యం—అధరస్య రాగగుణం లోచనయోరధత్త, లోచనయోక్త్యర్థగుణ మధరస్యాధత్తేతి వ్యత్యయః, ఉభయత్ర స్వస్వగుణం మూల్యరూపేణ దత్త్వా పరగుణ మక్రీణాదితి వినిమయః, తథా స్వామోదం వదనే నిధాయ తదామోదమాదత్తేతి వ్యత్యయః, తదేవ మూల్యరూపేణ దత్త్వా తదామోదమక్రీణాదితి వినిమయ ఇతి.

మూ. తుల్యరూపమసితోత్పలమత్తోః కర్ణగం నిరుపకారి విదిత్వా,
యోషితస్సన్మనీవ ప్రవిభేజే లభితేక్షణరుచిర్నదరాగః. ౬౦

వ్యా. తుల్యేతి, అత్తోః తుల్యరూపం అక్షితుల్యాకృతి-యోషితః కర్ణగం కర్ణా వరసీకృతం అసితోత్పలం నిరుపకారి అనుపకారకం విదిత్వా జ్ఞాత్వా-తత్కార్యశో భాయః కర్ణాంతవిశ్రాంతేన అత్తైవ కృతత్వాదితి భావః, మదరాగః సుహృదివ ఉత్ప తస్య బంధురివ-అనిష్టనివారకత్వాదితి భావః, లంభితేక్షణరుచిః ఆహితనయనకాంతి స్సృక్ ప్రవిభేజే వర్ణాంతరాపాదనేన విలక్షణాదత్తో వ్యాకర్తయమాను-తతో విచ్ఛిత్తి విశేషకరత్వాదితి భావః.

మూ. క్షీణయావకరసోఽప్యతిపానైః కాంతదంతపదసంభృతశోభః,
ఆయయావతితరామివ వధ్వాస్సాంద్రతామధరిపల్లవరాగః. ౬౧

వ్యా. క్షీణేతి, అతిపానైః క్షీణయావకరసః క్షీణలాక్షరాగోఽపి కాంతస్య దయితస్య దంతపదేన దంతక్షతేన సంభృతా శోభా యస్య సః-వధ్వాః అధరపల్లవ రాగః అతితరామతిమాత్రం, అతిశబ్దాత్తరప్రత్యయే * 'కీమేత్తిత్' వ్యయః' త్యాది నా అమప్రత్యయః, 'తద్ధితశ్చాసర్వవిధక్తిరిత్యవ్యయత్వం, సాంద్రతాం ఘనత్వం ఆయయావిత ప్రాప్త ఇవ-ప్రియోపభోగచిహ్నమండితానాం కామిన్యయవానాం కిమనైర్నర్తండనైరితి భావః, అత్ర క్షీణస్యాపి సాంద్రతేతి విరోధః, కాంతదంతే త్యాదివిశేషగత్యా సాంద్రత్వే హేతుక్త్యా కావ్యలింగం, తత్సంక్షిప్తా చోత్పేక్షా, మూ. రాగ కాంతనయ నేషు నితాంతం విద్రుమూరణకపోలత లేషు,

సర్వగాపి దదృశే వనితానాం దర్పణేష్యేవ ముఖేషు మనశ్రీః ౬౩

వ్యా. రాగేతి, వనితానాం సర్వగాపి సర్వాంగగతాపి, * 'అంతాత్వంతే' త్యా దినా దప్రత్యయః, మదశ్రీః రాగేణ కాంతాని నయనాని యేషు లేషు విద్రుమవదయ తాని కపోలతలాని యేషు లేషు ముఖేషు దర్పణేష్యేవ నితాంతం దదృశే, లేషాం నయనాదా నైర్దర్శ్యేన తత్ర విశేషతో రాగాభివ్యక్తిసంభవాదితి భావః, అత్ర మద శ్రీః సర్వగాపి ముఖేష్యేవ దదృశ ఇతి విరోధః, తస్య ముఖవిశేషజైః సమాధానా త్యాకర్మలింగానుప్రాణితో విరోధాభాస ఇతి సంకరః, స చోపమయా సంస్పృజ్యతే.

మూ. బద్ధకోపవికృతీరపి రానూత్కారుతాభిముగతాముపనిశ్యే.

వశ్యతాం మధుమదో దయితానామాన్యవగ్గహితమిచ్చసిన్ద్యః.

వ్యా. బద్ధేతి. బద్ధాకోపేన వికృతిర్యాభిసాః తథాభూతా అపి రామాః కర్త - చారుతా సాందర్యం - కర్త్రీ-అభిమతతాం ప్రీయవాల్లభ్యం ఉపనిశ్యే - సాందర్యం హి వికృతిమపి గోచయతీతి భావః. తథా-మధుమదః దయితానాం పశ్యతాం విధే యత్వం ఉపనిశ్యే. తథాహి - కర్తవ్యః ఆత్మవగ్గహితమిచ్చతి కామయతే, అతశ్చారుతా శ్రీత్వాత్ శ్రీణాముపచకార-మధుమదస్తు పుంస్యాత్ పుంసామితి యుక్తమిత్త్యర్థః. అత్ర వికృతా అప్యభిమతాః-కుపితా అపి వశ్యా ఇతి విగోధస్య చారుతామదాభ్యాం సమాధానాదుభయప్రాపి విగోధాభాసోధవన్న గ్ధాంతరవ్యాసేన సంస్పృజ్యతే.

మూ. వాససాం శిథిలతాముపనాభి స్త్రీనిరాసయపదే కుపితాని,

యోషితానిదధతీ గుణపక్షే నిర్తమాన్జ మదిరావచనీయమ్. ౬౫

వ్యా. వాససామితి. ఉపనాభి నాభిచమీషే-వాససాం శిథిలతాం-స్త్రీనిరాసం అజ్ఞాత్యాగం-అపదే కుపితాని అస్థానకోపాంశ్చ గుణపక్షే నిదధతీ గుణోపా నివేశ యంతీ దోషానశ్యేతాః గుణాః కుర్వతీత్యర్థః. మదిరా. యోషితాం వచనీయం-న నాభిం దర్శయేదిత్యాదికాస్త్రనిషిద్ధాచరణనిదాం నిర్తమాన్జ నిర్తవతీ. అన్యదా దోషాణామపి వస్త్రైశ్శిల్యాదీనాం తదానీం గుణత్వాన్న కల్పిద్వచనీయావకాశ ఇత్యర్థః.

మూ. భర్తృపూససఖి నితీపతీనామాత్మనో మధుమదోద్యమితానామ్,

వీర్యయా విఫలయా వనితానాం నస్థితం నవిగతం హృదయేభ్యః.

వ్యా. భర్తృప్రీతి. ఉపసఖి సఖీసమాపే. * సమీపాత్కృత్యయాభావః. అత్తనో దేహాః ని. 'అత్తా జీవే ధృతా దేహే స్వభావే పరమాత్మన' ఇతి వైజ యంతీ. భర్తృషు నితీపతీనాం నిపాతయంతీనాం భర్తృణాముపరి పఠంతీనా మిత్త్యర్థః. * 'అచ్ఛీనద్యోర్ను'మితి వికల్పాన్నుమభావః. కుతః? మధుమదేన ఉద్య మితానాం ప్రేరితానాం న తు స్వేచ్ఛయేతి భావః. వనితానాం అనురక్తశ్రీణాం. ని. 'వనితాజనితాత్వస్థానురాగాయాంచ యోషితీ' త్యమరః. హృదయేషు విఫలయా, అనుచితాచరణాదితి భావః. వీర్యయా నస్థితం న విగతం నాపగతం చ, వైఫల్యా తస్యచ మదోపాధికత్వాచ్చేతి భావః. అతఏవ నోభయనిషేధవిరోధః. యద్యప్యత్ర స్థితిక్రియాపేక్షయాధికరణత్వం సంభవతి. ఏవమపి విగమనక్రియాం ప్రత్యపాదాన వివక్షయా పంచమీ, నను నాత్మాపాయోస్థి విగమనస్య ప్రతిషేధాత్, తత్కథం ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వం ఉచ్యతే, న హ్యత్ర విగమనమాత్రం ప్రతిషేధ్యతే, కిం తస్మి, హృదయావధికం తత్, తస్మాత్ ప్రతిషేధవిషయనూచనా యాపాదానవిశిష్టస్య విగమనస్య నక్షా సంబంధ ఇత్యేవ క్రమః.

మూ. రుంధతీ నయనవాక్యవికాసం సాదితోభయకరా పరిరంభే,
ప్రీడితస్య లలితం యువతీనాం క్షీబతా బహుగుణైరనుజప్తే.

వ్యా. రుంధతీతి. నయనానాం వాక్యనాం చ వికాసం ప్రాగల్భ్యం రుంధతీ ప్రతిబద్ధతీ సంకుచితం కుర్వతీ, అఘృతరం పూర్వమితి నయనకబ్ధస్య పూర్వ నిపాతః. తథా, పరిరంభే సంక్లేషే సాదితా స్తంభితావపమాకృతా ఉభా కరా యయా సా, యువతీనాం సంబంధినీ క్షీబతా, క్షీబాః మత్తాః. * 'అనుపస్సరాత్పుల్లక్షీబకృతోల్లాసూ' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. తాసాం భావః క్షీబతా. * 'త్యక్తతోర్ధ్వం గచ్ఛతీ' ఇతి వచనస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యో ఇతి పుంవద్భావః. బహుగుణైః దృష్టసంకోచనాదిభిః ప్రీడితస్య ప్రీడాయాః. * భావే క్తః. లలితం విలాసం అనుజప్తే అనుచకార. * కర్తరి లిట్. ప్రీడాకార్యకరత్వాద్వీడానుకరణమిత్యుపమాంకారః.

యోషిదుద్ధతమనోభవరాగా మానవత్వపి యయా దయితాంకమ్,
కారయత్సనిభృతా గుణదోషే వారుణీ ఖలు రహస్యవిభేదమ్. ౬౦

వ్యా. యోషిదితి. ఉద్ధతః ఉత్కృటః మనోభవేన యో రాగః. ప్రీతిః సయస్యాస్సా యోషిత్ మానవత్వపి దయితస్య అంకం యయా. యతో మానాద్రాగో బలీయా నితి భావః. లాఘవదోషం పరిహరతి - కారయతీతి. అనిభృతా చపలా (అతి శయేన పీతేత్యర్థః) అకార్యకారిణీతి యావత్ - వారుణీ మదిరా - గుణదోషే గుణేషు దోషేషు చ వివయే. * సర్వోద్వంద్వోవిభాషైకవద్భవతీతి ద్వంద్వైకవద్భావః. రహస్యస్య విభేదం భంగం కారయతి ఖలు. నిగూహితాపి గుణదోషే ప్రకాశయతీత్యర్థః. అతో నిగూఢరాగ ప్రకటనం ప్రకటమానత్వాగళ్ళ మత్తాయా న లాఘవ మావహతి అబుద్ధిపూర్వకత్వాదితి భావః.

మూ. ఆహితేను మధునా మధుర త్వే చేష్టితస్య గమితే ను వికాసమ్,
ఆబభౌ నవ ఇవోద్ధతరాగః కామినీష్వవసరః కుసుమేషాః. ౬౧

వ్యా. ఆహిత ఇతి. మధునా మద్యేన చేష్టితస్య వ్యాపారస్య మధురత్వే ఆహితేను ప్రాగసత్యేన మధురత్వే సంప్రత్యుత్పాదితేనా, యద్వా వికాసంగమితేను, ప్రాగ్సత్యేన మాధుర్యే ప్రకర్షం ప్రాపితే నా సతి ఉద్ధతరాగః ఉద్రిక్తరాగః అతఏవ కుసుమేషాః కామస్య కామినీషు అవసరః ప్రవేశః నవ ఇవ ఆబభౌ. నిత్యసన్నిహితోఽపి మదనః కామినీషు మదకృతతాత్కాలికచేష్టామాఘర్యాద్రాగోద్రేకే సతి అపూర్వవదుద్దిష్టోఽధూదిత్యర్థః. సంకయానుప్రాణితేయమత్యేకమ్.

మాగమన దవిమూఢధియోనః ప్రోజ్య రంతుమితి శంకితనాథాః,
యోషితో న మదిరాం భృశమీమాః ప్రేమ పశ్యతి భయాన్యసః డేపి.

వ్యా. మాగమన్నితి. శంకితనాథాః అవిశ్వ స్తపుమః యోషితః-మదేన విమూఢ
ధియః స్తబ్ధబుద్ధిః నోఽస్తాక్ ప్రోజ్య విసృజ్య * ప్రపూర్వా దుష్టతే స్వమానేనభో
పూర్వేత్వోఽన్యత్. అన్యత్ రంతుం మాగమక్ న గచ్ఛంత్యితి మనీషయేతి శేషః.
గమేర్వాజిలక్ సమాజ్యోగ ఇత్యదామప్రతిషేధః. మదిరాం భృశమిమాత్రం
నేషుః నేచ్ఛంతి స్త. కింతు మదవిమోహభయాదీషదేన పపుర్యథ్. తథాహి.—
ప్రేమ స్నేహః అపదే అస్థా నేపి భయాన్యనిష్ఠాని పశ్యత్యుత్పేక్షతే. శంకత ఇతి
యావత్. శంకాపేతాప్రేమి కర్తవ్యోపచారః.

అవ. ఇతం పానగోష్ఠిం వర్ణయిత్వాధునా సురతమభిధత్తే.—

చిత్తనిర్వృతివిధాయ వివిక్తం మన్తథో మధుమదశ్శశిభాసః,

సంగమశ్చదయితైః స్మనయంతిప్రేమకామసి భవంప్రమదానామ్.

వ్యా. చిత్తేతి. చిత్తస్య చేతసః నిర్వృతివిధాయ సుఖకరం - వివిక్తం రహః.
ని. 'వివిక్తం రహసి స్తృత' మితి విశ్వః. మన్తథః, మధుమదః మధునా మద్యేన
కృతోమదః, శశిభాసః చంద్రికాః దయితైస్సంగమశ్చ * 'వృద్ధోయూనే'తిని
పాతనాత్సహశబ్దాప్రయోగేపి సహజే తృతీయా. ఏతాని - ప్రమదానాం ప్రేమ
వియోగాసహత్వావస్థాం సంభోగం కామసి భవం కాంచిద్దకాం వయంతిస్త. రత్యన
స్థామతిక్రమ్య శృంగారావస్థాం క్రీడామయీం నిమగ్నరిత్యర్థః. శ్లో. 'ప్రేమాభిలాషో
రాగశ్చ స్నేహః ప్రేమ రతిస్తథా, శృంగారశ్చేతి సంభోగస్సప్తావస్థాః ప్రకీర్తిత'
ఇతి. ఉక్తం చ రసరత్నాకరే — శ్లో. 'ప్రేమా దిద్వితా రమ్యేషు తచ్చింతా త్యభి
లాషకః, రాగస్తత్సంగబుద్ధిస్సాన్యత్ స్నేహస్తత్ప్రేమకాక్రియా. తద్వియోగా
సహం ప్రేమ రతిస్తత్సహవర్తనం, శృంగారస్తత్సమక్రీడా సంభోగస్సప్తధా
క్రమా' దితి.

అవ. క్రీడావస్థామేవాహ.—

మూ. ధార్మ్యలంఘితయథోచితభూమా నిర్దయం విలులితాలకమాల్యే,

మానిసీరతివిధౌ కుసుమేషుర్కత్తమత్త ఇవ విభ్రమమాప. ౭౨

వ్యా. ధార్మ్యేతి. ధార్మ్యేన ప్రాగల్భ్యేన నిర్లజ్జతయా లంఘితా అతిక్రాంత
యథోచితా శ్రీమ యోగ్యాభూమిర్పర్యాదా యన్తిక్ తథోక్తే-చుంబనతాడనమణి
త్కాశసీరపురుషాయతాదౌ స్వైరముచ్చుంఖలప్రవృత్తేరితి భావః. నిర్దయం యథా

తథా విలలితాని ఆకర్షణాదులితాస్యతామాల్యాని చ యస్మిన్ తస్మిన్ మానసి నాం
రతివిధా సురతవిధానోమమేషు ర్మత్తమత్తః అతిశయేన మత్తః మత్తప్రకార
ఇవ-విభ్రమం విబృంభణం-ఆప ప్రాప్త. మత్తః కిం న కఠోతీతి భావః. * ప్రకారే
సుగతచన' న్యేతి ద్విర్యచనం. కారయితర కర్తృత్వోపచారాదియుత్పేక్షా.

మూ, శీఘ్రపానవిధురేషు వధూనాం నిఘ్నుతాముసగ తేషు వపుష్టు,
ఈహితం రతిరసాహితభావం వీతలత్వమపి కామిషు రేజే. 23

వ్యా. శీఘ్రేతి. శీఘ్రపానేన మద్యపానేన విధురేషు వివాసలేషు. ని. 'మైరేయ
మాసవకృద్ధు' రిత్వమరః. అతఏవ వపుష్టు స్వాంగేషు నిఘ్నుతాం ప్రియపరాధీనతాం
ఉపగతేషు సత్సు. ని. 'అధీనో నిఘ్నుతాయత్త' ఇత్యమరః. వధూనాం సంబంధిరతి
రనేషు సురతసుఖాస్వాదేషు అహితభావం దత్తచిత్తం-కామిషు విషయే ఈహితం
చుంబనతాడనాది చేష్టితం-వీతలత్వం నిర్విషయమస్థానకృతమపీత్యర్థః. రేజే రరాజ.
రాగిజాం స్థితిత మపి శోభిత ఇతి భావః.

అవ. అధునా సురతముపసంహరక ప్రభాతవర్ణ సమారంభ తే.—

మూ. అన్యోన్యరక్తమససామథ బిభ్రతీనాం
చేతోభువన్సురసఖాప్సరసాం నిదేశమ్,
వై బోధికధ్వనివిభావితపశ్చిమార్ధా
సా సంహృతేవ పరివృత్తిమియాయ రాత్రిః. 24

వ్యా. అన్యోన్యేతి. అథ సురసఖా ఇంద్రసచివః గంధర్వాః తేషామప్సర
సాం చ అన్యోన్యరక్తమససాం పరస్పరాసురక్తచిత్తానాం చేతోభువః కామగ్ర్య నిదే
శం ఆజ్ఞాం బిభ్రతీనాం స్మరవిధేయానాం తాను రమమాజాన్యేవేత్యర్థః. * వస్త్రీచా
నాదర ఇతి వస్త్రీ. : బోధః ప్రబోధనం శిల్పమేషం వై బోధికాః వైతాళికాః. *
'శిల్ప'మితి తక్. తేషాం ధ్వనిభిః గీతరవైః-విభావితః అభ్యాసితః పశ్చిమార్ధః చర
మభాగో-యస్యాస్యా తథోక్తా సా రాత్రిః-సంహృతా సంక్షిప్తేవేత్వత్వేప్రిక్షా.
సుఖినాం భూయాసపికాతో లఘీయనివ భవతీతి భావః. పరివృత్తిం నివృత్తిమియా
య ప్రభాతకల్పభూదిత్యర్థః.

మూ. నిద్రావినోదితనితాంతరతిక్లమానా
మాయామి మంగళనినాదవిబోధితానామ్,
రామాను భావివిరహకులితాను యూనాం
తత్పూర్వతామివ సమాదధిరే రతాని. 25

వ్యా. నిద్రేతి. నిద్రయా వినోదితః అపనీతః నితాంత మత్యంతం యౌరత్యాః
క్లమశ్శ్రమః యేషం తేషాం ఆయామిభిః ఆయామవద్భిః దీప్తైః మంగళనినాదైః
వై బోధికధ్వనిభిః గీతరవైః విబోధితానాం యూనాం-రామాను రమణీషు, భావినా

విరహేణ ఆకులితాను సంభ్రమితాను సతీషు-అతఏవ రతాని, తాన్యేన పూర్వాణి ప్రథమాని యేషాం తత్పూర్వాణి తేషాం భావస్తత్పూర్వతా తాం భావే తత్. సమాదధిర ఇవ స్తాపురితేత్యుత్పేక్షా. అద్యనురతవదాదరాత్ ప్రావర్తంతేత్యర్థః. యదుత్తరకాలదుర్లభం తదతిత్పష్టయానుభూయత ఇతి భావః.

మూ. కాంతాజనం సురతభేదనిమిలితాక్షం

సంవాహితుం సముపయానివ మందమందమ్,

హర్షేషు మాల్వమదిరాపరిభోగగంధా

నావిశ్చకార రజసిపరివృత్తివాయుః.

2౬

వ్యా. కాంతేతి. సురతభేదేన నిమిలితాని అక్షీణి యేన తం. * 'బహువ్రీహా సక్యజ్ఞోస్సాన్వితో మచ్' ఇతి మచ్ సమాసాంతః. కాంతాజనం స్త్రీసమూహం సంవాహితుం సంవాహయితుమివ భేదాపనోద్ధామంగమర్దనం కర్తృమివేత్యర్థః. ని. 'సంవాహనం వాహనేపి నిరాదేరంగమర్దన' ఇతి విశ్వః. * వాహ్యప్రయత్న ఇతి ధాతోరణ్యంతాత్తుమన్ అన్యథా సంవాహయితుమితి జీచశ్చగణం స్వాత్. మంద మందం మందప్రకారం * 'ప్రకారే గుణవచన' స్వేతిద్విర్భావః. కర్తృధారయవద్భావాత్కుపోలుక-సముపయాక సంవాక్ శనైరుత్సర్వక రజసిపరివృత్తివాయుః నికావ సానమారుతః-హర్షేషు మాల్వనిచ మదిరాచ పరిభోగోవిమర్దశ్చ తేషాం గంధాకా అవిశ్చకార బహిఃప్రసారయామానేత్యర్థః. అత్ర సంవాహితుమివేత్యుత్పేక్షాయా మాంద్యగుణమూల త్యాద్యణిమిత్తక్రియాఫలోత్పేక్షా.

మూ. ఆమోదవాసితచలాధరపల్ల వేషు

నిద్రాకషాయితవిపాటలలోచనేషు,

వ్యామృష్టపత్రతిలకేషు విలాసినినాం

శోభాం బబంధ వదనేషు మదావశేషః.

2౭

వ్యా. ఆమోదేతి. ఆమోదేన మద్యగంధేన వాసితాః సురభితాః చలాః దుష్టముక్తత్వాత్ స్ఫురంతశ్చ అధరపల్లవా యేషు - నిద్రాకషాయితవిపాటలలోచనేషు నిద్రయా కషాయితాని - అపటూక్తాని - విపాటలాన్యరజాని లోచనాని యేషు తేషు. ని. 'కషాయస్తు వరేణ స్త్రీ నిర్యాసే రంజకాదికే, సురభావపటౌరకే మధురే తవణేపి చేతి కేశవః. వ్యామృష్టాని ప్రమృష్టాణి పత్రాణి పత్రరేఖాస్తిలకాశ్చ యేషు తేషు విలాసినినాం వదనేషు-మదావశేషః పరిభోగావశిష్టో మదః శోభాం బబంధ చకారేత్యర్థః. మండనాంతరాపాయే మదశేష ఏవ మండనం బహు వేత్యర్థః. స్త్రీజాం మదఏవ భూషణమితి భావః.

మూ. గతవతి నఖరేఖాలక్ష్మతా మంగరాగే
సమదదయితపీతా తామ్రబింబాధరాణామ్,
విరహవిదురమిష్టా సత్సఖీవాంగనానాం
హృదయమవలలంబే రాత్రిసంభోగలక్ష్మీః.

౭౮

ఇతి శ్రీ భారవికృతా కిరాతార్జునీయే లక్ష్మీ పదలాంఛనే
మహాకావ్యే సురసుందరీసంభోగవర్ణనం నవమస్సర్గః.

పూర్వార్థం సమాప్తమ్.

వ్యా. గతవతీతి. అంగరాగే అంగవిలేపనే-నఖరేఖాను నఖపదేషు లక్ష్మతాం
దృశ్యతాం గతవతి సతి సమదైత్యత్వాత్రావశేషే సతీత్యర్థః. కించ బింబతుల్యో
ధరఃబింబాధరః - కాకపార్థివాదిత్వాన్తద్వయపదలోపిసమానాధికరణసమాస ఇతి
వాచనః. † సమదైర్జతైర్దయితైః పీతాః పిడితాః-అతఏవ అతిపీడనాత్ ఆతామ్రా
స్సమంతతో రక్తాః బింబాధరాః యాసాం తాసాం అంగనానాం సంబంధి-విరహేణ
ఆహ్నికేన వియోగేన విధురం విహ్వలం హృదయం-రాత్రిసంభోగలక్ష్మీః నఖపదాది
శోభేత్యర్థః. ఇష్టా ఆప్తా సత్సఖీవ నిపుణసహచరీవ అవలలంబే ధారయామాస.
ప్రియోపభోగచిహ్నశోభావలోకనలాలసాః కథంచిద్విరహమసహంతేత్యర్థః. శ్రాతో
పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినీవృత్తం. లక్షణం తూక్తం.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం నవమస్సర్గః.

స మాప్తః.

† బింబాధర ఇతి వృత్త మధ్యమపదలోపిన్యామితి పంచమాధికరణద్వితీ
యాధ్యాయ పంచదశనూత్రేణేతి బోధ్యం.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామికృష్ణులు అండ్ సన్స్ వారి

'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము. - 1950.

సంస్కృత గ్రంథములు

పురాణ గ్రంథములు

ప్రతి 1-కి రూ. అ.

బాలరామాయణము, సటీక	...	0 2
శ్రీమద్రామాయణము, మూలము	...	8 0
,, నుందరకాండము, మూలము	...	2 0
,, ఉత్తరకాండము, రథ్	...	1 0
శ్రీమద్రామాయణము, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టము, 2 సంపుటములు		25 0
శ్రీమద్రామాయణము, ఉత్తరకాండసహా, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము		
7 వాల్మీకములు	...	17 0
బాలకాండ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	*
అయోధ్యాకాండము	...	*
ఆరణ్యకాండము	...	8 0
కిష్కింధాకాండము	...	8 0
నుందరకాండము	...	4 0
యుద్ధకాండము	...	5 0
ఉత్తరకాండము	...	*
కాశీమాహాత్మ్యము, తెనుగువచనము	...	0 8
గయామాహాత్మ్యము, తెనుగువచనము	...	0 10
సింహచరిత్రమాహాత్మ్యము	...	0 8
జగన్నాథమాహాత్మ్యము, తెనుగువచనము	...	0 8
ధనుర్జయమాహాత్మ్యము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	...	0 8
శ్రీమహాభారతము, గచ్చద్వాత్విఖ్యానసహితము, 8 సంపుటములు	...	40 0
శ్రీమద్భాగవతము, శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానసహితము	...	15 0
శ్రీదేవీభాగవతము, సవ్యాఖ్యానము	...	15 0

వైదిక గ్రంథములు

అభిశ్రవణమ్	...	0 8
అమావాస్యార్యము	...	0 1
ఆపస్తంబగృహ్యసూత్రములు	...	0 8
ఆంధ్రద్రావిడసంధ్యావందనము	...	0 8
ఋగ్వేదదేశతార్చన	...	0 8
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము, మేలుప్రతి	...	2 8

ప్రతి 1-కి య్య. అ.

ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము	...	0	6
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సచీక	...	0	8
తిథిమంత్రములు, (ఆరాధ్యులది)	...	0	8
దేవతార్చన, చిన్నసైజు	...	0	2
పంచనూక్తములు, సస్వరము	...	0	8
పంచోపనిషత్తులు, తెత్తిరీయము (సస్వరము)	...	0	12
,, బ్రహ్మషేధసహితము	...	0	6
పితృతర్పణము, చిన్నసైజు	...	0	2
బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0	8
మహాన్యాయము, చిన్నసైజు	...	0	12
మంత్రప్రశ్నములు, సస్వరము	...	0	6
మంత్రపుష్పము, సచీక	...	0	2
తెత్తిరీయ ఆరణ్యకోపనిషత్తులు, పితృషేధము మంత్రపన్నములు సహా, సస్వరము	8	0	
యజ్ఞోపవీతధారణవిధి	...	0	2
యజుర్వేదసంధ్యావందనభాష్యము	...	0	12
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, మూలము సస్వరము	...	0	8
,, శ్రీనూక్తము, పురుషనూక్తము, ఆంధ్రచీకాసహితము	...	0	6
,, ఆభిక్తమంత్రములు	...	0	12
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము	...	5	0
శ్రీవైష్ణవాహ్నికము	...	0	8
శ్రీవైష్ణవశ్రాద్ధప్రయోగము	...	0	8
రుద్రము, పురుషనూక్తమువగైరాలు	...	0	8
వేదమాహాత్మ్యము, తెనుగురచనము	...	0	2
వ్రతరత్నాకరము, ప్రథమభాగము	...	0	8
,, ద్వితీయభాగము	...	1	0
వ్రతమాదానుజీ, 860 వ్రతములు, సంస్కృతమూలముమాత్రము	...	2	0
నూర్యనమస్కారము, చిన్నసైజు	...	0	1
రుద్రాధ్యాయము, భాష్యము, ఆంధ్రచీక	...	1	8
సత్యనారాయణవ్రతకల్పము, తాత్పర్యసహితము	...	0	8
పునరుద్రావిడ సంధ్యావందనము	...	0	8
,, ,, శ్రాద్ధప్రయోగము	...	1	0
అశ్వపంచాంగస్తోత్రము, సచీక	...	0	12

ప్రతి 1-కి రూ. అ.

కేశవాది చతుర్వింశతి నామభావ్యము	...	0	3
దశావతారస్తోత్రము	...	0	4
స్తోత్రరత్నపంచకము	...	0	8

అంశ స్తోత్రము లు. ౫

ఆదిత్యహృదయము, సటిక	...	0	4
ఇంద్రాక్షిశివకవచము	...	0	3
కనకధారాస్తవము, ఆంధ్ర తాత్పర్యసహితము	...	0	8
కృష్ణకణ్ణామృతము, సటిక	...	3	0
గంగాస్తవరాజము	...	0	1
గంగాలహరి, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	2
శ్రీగుణరత్నకోశము, ఆంధ్రప్రకాశసహితము	...	0	6
తైలోక్యమోహనకవచము, త్రిపురసుందరిస్తోత్రము, త్రిపుర స్తవరాజము	0	6	
దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	3
దేవీస్తోత్రకదంబము	...	0	12
దేవీసప్తశతి (మంత్ర శాస్త్రము)	...	0	10
దేవీమానసికపూజ, చిన్నపైజ్జ	...	0	2
దేవీఖండమాల	...	0	2
నవగ్రహస్తోత్రము	...	0	8
పరమేశ్వరస్తోత్రకదంబము	...	0	12
తులసీస్తోత్రకదంబము	...	0	4
సౌందర్యలహరి, సటిక	...	0	12
ప్రాతఃస్మరణ, ఆంధ్ర తాత్పర్యసహితము	...	0	3
భజగోవిందము, సటిక	...	0	3
మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్నపైజ్జ	...	0	2
మకుండమాల, సటిక	...	0	6
రామస్తవమానసికపూజ	...	0	2
లక్ష్మీవృసింహస్తోత్రము, సటిక	...	0	3
లక్ష్మీనారాయణహృదయము	...	0	3
శంకరాచార్యస్తోత్రాది	...	0	3
శ్యామదండకము, సటిక	...	0	8

పావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు, ఆంధ్రప్రదేశ్,

292, ఎస్.పి. నేడ్, చెన్నపురి.

